

Навчальний
посібник

ОСНОВИ ПРАВО- ЗНАВСТВА

А ЕРТА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
АКАДЕМІЯ АДВОКАТУРИ УКРАЇНИ

**В. П. Пастухов, В. Ф. Пеньківський,
Л. М. Подкоритова, М. Ю. Наум,
М. О. Міщук, В. А. Шатіло**

ОСНОВИ ПРАВознавства

Навчальний посібник

*За загальною редакцією
професора Пастухова В. П.*

НБ ПНУС

681327

Київ • Алерта • 2005

УДК 34(075.8)

ББК 67.0

075

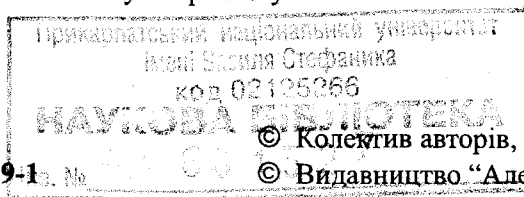
*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів
(Лист №14/18.2-1483 від 29.06.2005 р.)*

Рецензенти:

- О. А. ПІДОПРИГОРА – доктор юридичних наук, професор,
академік АПН України;
І. К. ТУРКЕВИЧ – доктор юридичних наук, професор;
О. А. ШЕВЧЕНКО – доктор юридичних наук, професор.

Авторський колектив:

- В. П. ПАСТУХОВ – Завідуючий кафедрою Академії
адвокатури України, професор;
В. Ф. ПЕНЬКІВСЬКИЙ – доцент Київського університету
ринкових відносин;
Л. М. ПОДКОРИТОВА – Завідувач кафедри, доцент
Кримського економічного університету КНЕУ;
М. Ю. НАУМ – доцент Прикарпатського державного
університету;
М. О. МІЩУК – викладач права Державного аграрного
коледжу;
В. А. ШАТІЛО – Завідуючий кафедрою Національного
лінгвістичного університету.

ISBN 966-8533-29-1

ПРОГРАМА З ОСНОВ ПРАВОЗНАВСТВА¹

1. Держава та право

Основні теорії походження держави і права. Поняття й ознаки держави. Поняття функцій держави. Внутрішні й зовнішні функції держави. Класифікація держав за їхньою формою (форми правління, форми державного устрою, політичні режими). Держави, які існували на території сучасної України.

Поняття й ознаки права. Право — особливий вид соціальних норм. Форми (джерела) права. Поняття і структура правовідносин.

Поняття законодавства, його система. Відмінність між правом і законом. Конституції, закони і підзаконні акти. Питання, які визначаються (встановлюються) виключно законами України. Мета і форми систематизації нормативно-правових актів.

Поняття системи права. Поділ права на галузі, правові інститути та правові норми. Загальна характеристика основних галузей права України.

Поняття й основні ознаки правової держави. Головні напрями формування правової держави в Україні.

Поняття, причини і види правопорушень. Поняття і види юридичної відповідальності. Підстави і цілі юридичної відповідальності.

2. Конституційне законодавство України

Закріплення державного, народного й національного суверенітету в Декларації про державний суверенітет України. Акт проголошення незалежності України. Референдум 1 грудня 1991 року. Питання правонаступництва України.

Конституція України — Основний Закон держави. Конституційна форма правління, державного устрою й політичного режиму України. Державна символіка України. Державна мова в Україні. Конституційний статус мов національних меншин.

¹ Див.: Програми вступних випробувань до вищих навчальних закладів України на 2004 рік. — К.: "Абрис", 2004. — С. 51-54.

Поняття громадянства України. Єдність і відмінність понять "людина", "особа", "громадянин". Набуття громадянства України. Припинення громадянства України.

Конституційні права та свободи людини і громадянина. Конституційні обов'язки людини та громадянина. Рівноправність громадян. Міжнародні стандарти в галузі прав людини.

Конституційне закріплення права на освіту. Гаранти права на освіту в Законах України "Про освіту" та "Про загальну середню освіту".

Право громадян на об'єднання у політичні партії та громадські організації відповідно до законодавства України. Право громадян на свободу світогляду та віросповідання.

Конституційний обов'язок захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України. Поняття загального військового обов'язку.

Поняття та форми здійснення народного суверенітету. Безпосередня й представницька демократія. Поняття референдуму і види референдумів в Україні. Конституційне регулювання проведення референдумів в Україні. Засади виборчого права й види виборчих систем. Виборча система України.

Конституційний принцип поділу державної влади. Система органів державної влади за Конституцією України.

Правовий статус і повноваження Верховної Ради України. Вибори народних депутатів, статус народних депутатів України. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. Рахункова палата України.

Президент України, його правовий статус і повноваження. Рада національної безпеки і оборони України. Кабінет Міністрів України: склад, порядок формування, повноваження. Центральні Органи виконавчої влади в Україні. Місцеві органи виконавчої влади.

Поняття про самоврядування. Органи місцевого самоврядування в Україні.

Судова влада в Україні. Конституційний Суд України. Система судів загальної юрисдикції за конституцією і законодавством України.

Поняття правоохоронних органів. Система правоохоронних органів в Україні, їхні завдання. Правовий статус міліції. Правовий статус Служби безпеки України.

Генеральна прокуратура України, її повноваження за Конституцією України. Місце адвокатури у захисті прав людини.

3. Окремі галузі законодавства України

Цивільне законодавство. Загальна характеристика Цивільного кодексу України. Відносини, які регулюються цивільним правом. Учасники цивільних правовідносин. Поняття юридичної особи. Поняття і загальна характеристика цивільної правоздатності і цивільної дієздатності.

Особисті немайнові права громадян та їх захист. Майнові права громадян і юридичних осіб.

Право власності та його конституційний захист. Форми власності в Конституції України. Інтелектуальна власність.

Поняття цивільно-правової угоди і цивільно-правового договору. Види цивільно-правових договорів. Договір купівлі-продажу. Договір майнового найму (оренди). Договір позики. Договір дарування.

Поняття спадщини. Спадкування за законом і за заповітом. Право на обов'язкову частку спадщини.

Житлове законодавство. Загальна характеристика Житлового кодексу України. Право громадян на житло і форми його реалізації. Договір найму житлового приміщення. Правове регулювання приватизації державного житлового фонду.

Сімейне законодавство. Загальна характеристика Сімейного кодексу України. Поняття шлюбу, умови і порядок його укладення. Підстави і порядок розірвання шлюбу. Визнання шлюбу недійсним. Майнові права подружжя. Взаємні права й обов'язки батьків та дітей. Позбавлення батьківських прав. Опіка і піклування. Усиновлення (удочеріння).

Трудове законодавство. Загальна характеристика Кодексу про працю України. Поняття, сторони та зміст трудового договору. Трудові правовідносини. Колективний договір. Умови та порядок прийняття на роботу. Порядок припинення трудового договору з ініціативи працівника. Порядок припинення трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу.

Робочий час і його види. Скорочений та неповний робочий час. Поняття і види часу відпочинку. Робочий час і час відпочинку неповнолітніх.

Трудова дисципліна. Правила внутрішнього трудового розпорядку. Види дисциплінарних стягнень. Порядок накладання і зняття дисциплінарних стягнень. Відповідальність за прогул. Відповідальність за появу на роботу у нетверезому стані. Матеріальна відповідальність працівників за шкоду, заподіяну з їх вини підприємству. Порядок розгляду індивідуальних трудових спорів.

Законодавство про соціальний захист і охорону здоров'я.

Поняття соціального страхування та соціального забезпечення. Види пенсій за законодавством України. Види соціальної допомоги сім'ям з дітьми. Юридичні гарантії права на охорону здоров'я.

Фінансове законодавство. Поняття податку та його види. Прибутковий податок з громадян.

Законодавство про підприємницьку діяльність. Поняття підприємницької діяльності. Основні організаційно-правові форми підприємницької діяльності.

Екологічне законодавство. Загальна характеристика законодавства про охорону навколишнього природного середовища. Екологічні права та обов'язки громадян. Права та обов'язки власників природних ресурсів і природокористувачів. Червона книга.

Земельне законодавство. Загальна характеристика Земельного кодексу України. Право власності на землю. Оренда землі. Порядок вирішення земельних спорів.

Адміністративне законодавство. Відносини, які регулюються адміністративним правом. Загальна характеристика Кодексу України про адміністративні правопорушення. Поняття адміністративного проступку. Види адміністративних стягнень. Адміністративна відповідальність неповнолітніх.

Кримінальне законодавство. Загальна характеристика Кримінального кодексу України. Поняття і ознаки злочину. Стадії вчинення злочину. Добровільна відмова від доведення злочину до кінця. Співучасть у вчиненні злочину. Види кримінальних покарань. Поняття неосудності. Кримінальна відповідальність неповнолітніх.

БІЛЕТИ З ОСНОВ ПРАВОЗНАВСТВА

Білет №1

1. Основні теорії походження держави.
2. Загальна характеристика та структура Конституції України.

Білет №2

1. Поняття та ознаки держави.
2. Форма правління, державного устрою та політичного режиму України за Конституцією України.

Білет №3

1. Поняття та види функцій держави.
2. Адміністративно-територіальний устрій України за Конституцією України.

Білет №4

1. Поняття та ознаки права.
2. Державна символіка України.

Білет №5

1. Класифікація держав за їх формою.
2. Порядок набуття громадянства України.

Білет №6

1. Єдність та відмінність моралі і права.
2. Соціально-економічні права громадян України.

Білет №7

1. Джерела (форми) права.
2. Політичні права громадян України.

Білет №8

1. Поняття системи права.
2. Принципи виборчого права.

Білет №9

1. Поняття закону та підзаконного акту.
2. Конституційні обов'язки громадян України.

Білет №10

1. Поняття та види правопорушень.
2. Правовий статус та повноваження Верховної Ради України.

Білет №11

1. Поняття та види юридичної відповідальності.
2. Правовий статус та повноваження Президента України.

Білет №12

1. Загальна характеристика галузей права України.
2. Правовий статус, компетенція, склад Кабінету Міністрів України.

Білет №13

1. Поняття та структура правової норми.
2. Місцеве самоврядування в Україні.

Білет №14

1. Систематизація нормативно-правових актів.
2. Судова влада в Україні.

Білет №15

1. Поняття та ознаки правової держави.
2. Право на освіту та система освіти в Україні.

Білет №16

1. Поняття законності та правопорядку.
2. Бюджетна система України.

Білет №17

1. Поняття та види влади.
2. Поняття адміністративного проступку, його види.

Білет № 18

1. Поняття та види соціальних норм.
2. Поняття та види цивільно-правової відповідальності.

Білет №19

1. Поняття та структура законодавства.
2. Майнові права неповнолітніх.

Білет №20

1. Поняття та структура правовідносин.
2. Поняття, види та характеристика договорів.

Білет №21

1. Поняття та види юридичної особи.
2. Поняття та види кримінальних покарань.

Білет №22

1. Поняття та види юридичних фактів.
2. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх.

Білет №23

1. Правоздатність і дієздатність.
2. Поняття та види податків.

Білет №24

1. Декларація про державний суверенітет України.
2. Поняття трудового договору. Види трудових договорів.

Білет №25

1. Акт проголошення незалежності України.
2. Порядок прийняття на роботу. Особливості праці неповнолітніх.

Білет №26

1. Загальна декларація прав людини ООН 1948 року.
2. Порядок і підстави припинення трудового договору.

Білет №27

1. Конвенція ООН про права дитини 1989 року.
2. Порядок і умови укладення шлюбу.

ПЕРЕДМОВА

Важливе значення правової освіти в сучасному суспільстві зумовлюється тим, що право регулює найважливіші відносини між громадянами, установами, підприємствами та організаціями тощо, нерідко визначає поведінку особи в тій чи іншій ситуації.

Обізнаність у праві є виявом елементу загальної культури людини, сприяє кращому використанню та захисту кожним своїх прав тощо.

Посібник з правознавства має на меті в доступній формі ознайомити молодих людей, зокрема учнів і всіх, хто бажає набути основ правових знань з теорії держави і права, державного ладу і правової системи України. Водночас він розрахований на абітурієнтів, які складатимуть вступні іспити з основ правознавства до юридичних навчальних закладів, а також на студентів, які вивчають право в неюридичних навчальних закладах (факультетах).

Структурно посібник відповідає програмі з основ правознавства, рекомендованій Міністерством освіти і науки України для абітурієнтів юридичних навчальних закладів та повною мірою охоплює матеріал, передбачуваний в білетах для вступних іспитів з правознавства.

У посібнику враховані вимоги програми з основ правознавства для навчальних закладів загальної середньої освіти.

Видання базується на чинному законодавстві України, зокрема бере до уваги норми Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 р., Земельного кодексу України від 25 жовтня 2001 р., Бюджетного кодексу України від 21 червня 2001 р., Сімейного кодексу України від 10 січня 2002 р., Митного кодексу від 11 липня 2002 р., Закону України “Про вищу освіту” від 17 січня 2002 р., Закону України “Про внесення змін до Закону України “Про охорону праці” від 21 листопада 2002 р., Закону України “Про судову охорону праці” від 7 лютого 2003 р., Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 р., Господарського кодексу України від 16 січня 2003 р., Цивільно-процесуального кодексу України від 18 березня 2004 року, Законів України: “Про вищу освіту” від 17 січня 2002 р., “Про внесення змін до Закону України “Про охорону праці” від 21 листопада 2002 р., “Про судову охорону праці” від 7 лютого 2003 р., “Про податок з фізичних осіб” від 22 травня 2003 р., “Про фермерське господарство” від 19 червня 2003 р., “Про особисте

селянське господарство” від 15 травня 2003 р., “Про землеустрій” від 22 травня 2003 р., “Про соціальні послуги” від 19 червня 2003 р., “Про охорону земель” від 19 червня 2003 р., “Про загальнодержавне пенсійне страхування” від 9 липня 2003 р., “Про недержавне пенсійне забезпечення” від 9 липня 2003 р., “Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами” від 19 червня 2003 р.

Деякі теми і питання, актуальні в сучасному суспільстві, виходять за межі шкільної програми з правознавства.

У посібнику дається загальна характеристика основних теорій походження та сутності держави і права, розкриваються поняття держави і права, висвітлюється система правоохоронних органів України, розглядаються основи таких галузей законодавства, як конституційне, цивільне, трудове, сімейне, соціальне, житлове, екологічне, земельне, адміністративне, кримінальне та підприємницьке.

У процесі підготовки посібника автори прагнули до об’єктивності, висвітлення матеріалу з позицій гуманізму, орієнтувались на конституційні принципи політичної та ідеологічної свободи й багатоманітності, керувались бажанням ствердження серед молоді моральних принципів, формування відчуття справедливості, поваги до своєї країни, її історії та культури, до культур і релігій інших народів, бережного ставлення до довкілля.

РОЗДІЛ І. ДЕРЖАВА І ПРАВО

ТЕМА 1. РОЛЬ ДЕРЖАВИ І ПРАВА В СУСПІЛЬСТВІ. ОСНОВНІ ТЕОРІЇ ПОХОДЖЕННЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

§1. *Держава та право як закономірний результат розвитку цивілізації*

Цивілізація (від лат. *civilis* – громадський, державний, гідний, вихований) характеризує сукупність матеріальних і духовних досягнень суспільства у процесі його історичного розвитку. Французькі філософи–просвітители 18 ст. називали цивілізованим суспільством, засноване на засадах розуму і справедливості. Атрибутами цивілізації є держава і право, що виникли у процесі еволюції суспільства.

Під суспільством розуміють сукупність форм спільної діяльності людей, які склалися у процесі історичного розвитку людства. Передумовою суспільства є людина. Між людьми в процесі їх життєдіяльності виникають різноманітні зв'язки і відносини. На певному етапі люди усвідомлюють, що в них є спільні потреби та інтереси і що для їх задоволення необхідні спільні зусилля, а також що зв'язок між ними мусить мати постійний характер. Саме переважно на цих засадах і утворюється суспільство.

З моменту виникнення суспільство вимагає регулювання та управління, потреба в яких значно зростає з появою класів і виокремлення різних видів господарської і духовної діяльності. В цей час закінчується бездержавний період розвитку суспільства, виникають держава і право, що є нероздільними і свідчать про більш високий ступінь суспільного розвитку. Держава і право стають складним і універсальним інструментом урегулювання відносин між окремими людьми, особою і суспільством, окремими суспільними групами.

За допомогою державно-правових інститутів може забезпечуватись панування одного класу над іншим, але може такою здійснюватися захист суспільства і кожної особистості від зловживань з боку сильнішого, гарантуватися життя на основі прав людини. Держава і право можуть бути ефективною протидією сваволі, анархії і безладдю, сприяти розвиткові господарства і культури. Право може втілювати вищу доцільність щодо меж поведінки людей. Тією мірою, якою держава і право перетворюються із засобів обслуговування інтересів окремих соціальних груп на засоби задоволення загальносоціальних потреб, інтересів і запитів усього суспільства й одночасно кожного з його членів, такою ж мірою можна розглядати державу як суспільно-історичну цінність.

Проте держава і право породжуються суспільством і відбивають його недоліки й суперечності. На державу і право впливають різного роду соціальні і етнічні конфлікти, різні ідеології, природні умови та окремі особистості. Держава і право не можуть бути предметом ідеалізації, їх роль у суспільстві за різних часів на різних континентах далеко не однакова.

§2. Роль держави і права як атрибутів політичної влади. Держава, право і соціальна справедливість

У загальному розумінні влада – це відносини залежності між людьми, в яких одні можуть здійснювати свою волю, нав'язуючи її іншим. Тому влада є цілеспрямованим впливом тих, хто має владу (суб'єкт влади), на тих, на кого ця влада спрямована (об'єкт влади).

Слід зазначити, що владні відносини виявляються лише в тому разі, якщо суб'єкт і об'єкт перебувають у відносинах панування і підкорення. Оскільки влада в суспільстві поширена на людей і має на меті певне регулювання відносин між людьми, то її називають соціальною. Влада має багато різновидів: батьківська, релігійна, економічна, політична, державна тощо.

Держава і право перебувають у нерозривному зв'язку з політичною владою, а державна влада може розглядатися як різновид політичної влади. Політика – особливий вид людської діяльності, участь у справах держави. В ній знаходять своє відображення питання взаємовідносин між класами і соціальними групами, питання партійної боротьби, відносин між різними національностями, між державами (зовнішня політика) тощо.

Ядром політики є проблема завоювання, утримання і використання державної влади. Державна влада як різновид політичної влади втілюється в державно-правових інститутах і призначена для регулювання суспільних відносин. Державна влада має офіційний публічний характер. В межах країни вона є найвищою, повною, верховною і ні від кого не залежною. Державна влада має свої особливості:

- проголошується від імені держави;
- юридично закріплюється;
- її впровадження в життя забезпечується силою держави;
- регламентується за допомогою права і здійснюється в офіційно встановлених межах і лише певними засобами.

Верховенство державної влади виявляється в її універсальності (її владна сила поширюється на все населення і громадські організації країни), в її прерогативах (державна влада може відмінити будь-який прояв іншої суспільної влади), а також в наявності таких законів впливу, якими ніяка інша суспільна влада не володіє (наприклад, монополія законодавства, правосуддя).

У демократичному суспільстві державна влада набуває форми народовладдя. Її першочерговими завданнями стають:

- втілення свободи і справедливості у відносинах учасників суспільного життя;
- захист та охорона прав і законних інтересів особи та родини (сім'ї);
- забезпечення функціонування державних органів на основі права;
- реалізація повноважень держави не лише через примус, а й через силу громадської думки;
- забезпечення рівних для всіх можливостей в усіх сферах життєдіяльності людей, базуючись на принципах соціальної справедливості, гуманізму і загального блага.

З давніх-давен людство мріяло про державу соціальної справедливості. Ці мрії знайшли відбиток у творах Платона, Аристотеля, Фоми Аквінського, Т. Мора, Т. Кампанелли, Г. Сковороди, А. Сен-Сімона, Ш. Фур'є, О. Герцена, М. Драгоманова, С. Булгакова, П. Флоренського та багатьох інших мислителів.

У загальнофілософському розумінні справедливість – це розподіл блага і зла між людьми, зокрема співвідношення між роллю окремих особистостей в житті суспільства та їх соціальним становищем, працею і винагородою, вчиненим діями і відданням, достоїнством

людини та її суспільним визнанням, між правами та обов'язками, злочином і покаранням.

Справедливість має бути одним з основних принципів правосуддя. Взаємопов'язаність права і справедливості перетворює останню на соціально-правову справедливість.

У державах соціальної справедливості на перший план має виходити не класовий або груповий інтерес, не нав'язування всьому суспільству волі певного класу чи певної соціальної групи, а загальносуспільний інтерес, соціальна справедливість, забезпечення всім громадянам гідного існування, всебічна підтримка чесної праці, морального та фізичного здоров'я населення та збереження навколишнього природного середовища.

§3. Основні теорії походження та сутності держави і права

На сьогодні серед науковців-юристів, істориків, філософів, етнографів та ін. вчених немає однастайності в поглядах на причини виникнення держави і права. Здебільшого виникнення держави і права пов'язується з економічними та соціальними чинниками, з виникненням майнової нерівності, розшаруванням суспільства - появою класів.

У науку така теорія походження держави ввійшла під назвою **соціально-економічної класової, або історико-матеріалістичної теорії**.

Згідно з цією теорією найважливіші зміни в житті первіснообщинного ладу були пов'язані з істотними змінами в економічному житті тогочасного суспільства, яке поступово переходило від привласнювального господарювання (мисливство і збирання) до господарювання виробничого, до одержання надлишкового продукту. Це зробило робочу силу людини здатною виробляти більшу кількість продуктів, ніж було необхідно для підтримання життя людини. Виникали реальні умови для експлуатації чужої праці та майнової і соціальної диференціації.

Цей період характеризується трьома великими розподілами праці: відокремленням скотарства від землеробства; відокремленням ремесел від землеробства і виділенням особливого прошарку людей, зайнятих лише обміном продуктів.

Перший великий поділ праці сприяв першому великому поділу суспільства на два класи – вільних і рабів; другий великий поділ

спричинив поглиблення майнової нерівності серед вільних; третій викликав появу класу посередників-купців, зайнятих лише обміном продуктів.

Суспільство розкололося на групи людей (класи) з різним майновим станом і різними, подекуди протилежними, інтересами. З'являється об'єктивна необхідність у новій організації, здатній вирішувати проблеми і конфлікти в суспільстві. На зміну первісно-общинному ладу приходить держава. Органи родового (общинного) управління замінюються органами державного апарату, виникає державна влада, яка виступає захисником панівних верств суспільства. Державна влада поширюється на всіх, хто проживає на визначеній кордонами території, незалежно від національності, й виступає як офіційний представник суспільства.

Одночасно із виникненням держави відбувався процес формування права. Соціальні норми, що існували, стають непридатними у класовому суспільстві. Спочатку право складалося з трансформованих звичаїв та окремих судових рішень, яким панівний клас надавав значення загальнообов'язкової норми. Згодом, із становленням і зміцненням центральних органів державної влади, основним засобом формування правової системи стають акти (правила поведінки), які видаються цими органами і виражають інтереси домінуючих у країні верств суспільства.

Згідно із класовим соціально-економічним вченням, кожному типу виробничих відносин відповідає історичний тип держави і права з характерними рисами та особливостями. Виробничі відносини – це категорія, що характеризує відносини між людьми у процесі суспільного виробництва: відносини власності, виробництва, обміну, розподілу і споживання матеріальних благ.

Найчастіше визначаються такі історичні типи держави: 1) рабовласницький; 2) феодальний; 3) буржуазний; 4) соціалістичний; 5) сучасний. За різних часів у різних країнах існували також держави перехідного періоду.

Рабовласницький тип держави і права характеризується такими ознаками:

- поділ суспільства на вільних і рабів;
- відсутність у рабів елементарних людських прав (“зняряддя, що говорить”);
- панівна роль у середовищі вільних великих землевласників та військової верхівки.

- зневажання фізичної праці, що вважалася таланом невільників;
- переважно автократичний та олігархічний характер політичних режимів.

Феодалному типу держави і права притаманні такі риси:

- власність феодалів на землю, яка складає основу суспільства закріплена у феодалному праві;
- закріплення у праві майнової та особистої залежності від феодалів-землевласників;
- правове закріплення поділу суспільства на стани, належність до яких визначалася самим фактом народження;
- набуття багатими містами права на самоврядування;
- створення станових представницьких органів (парламенти, земські збори);
- закріплення ієрархії взаємовідносин (сюзеренітет-васалітет) у середовищі дворянства;
- вплив церковного (канонічного) права на суспільне та особисте життя;
- найпоширеніша форма правління - монархія.

Характерними рисами держави буржуазного типу є:

- правове закріплення формальної рівності громадян перед законом;
- проголошення принципу законності;
- визнання особистих і політичних прав людини;
- проголошення свободи, недоторканності й непорушності приватної власності;
- зосередження основних зусиль держави на функціях охорони приватної власності та боротьби проти загальнокримінальної злочинності;
- скасування дворянських та інших станових привілеїв;
- процес зрощення державного апарату з фінансовими монополіями;
- множинність форм правління (парламентська монархія, парламентська і президентська республіка та ін.).

Соціалістичному типу держави і права (на прикладі СРСР притаманні такі риси:

- проголошення диктатури пролетаріату, що поступово переростає у загальнонародну державу;
- заперечення принципу поділу державної влади і закріплення керівної ролі комуністичної партії;

- офіційне закріплення марксистсько-ленінської ідеології як єдиної в країні;
- правове закріплення переваги інтересів держави над інтересами особистості;
- заборона приватної власності та підприємництва;
- монополія державної власності у господарстві країни;
- проголошення однією з головних функцій держави охорону соціалістичної власності;
- юридичне закріплення обов'язку громадян працювати;
- акцентування уваги на забезпеченні соціально-економічних прав громадян.

Однак масові репресії, голодомори, які відбувалися за часів радянської влади, жорстке обмеження релігійної діяльності та нехтування значенням релігії в суспільстві, заборона трудової приватної власності, недооцінка культурних і національних традицій народів, обмеження свободи слова, зародження в надрах державного і партійного апарату номенклатурної буржуазії та інші негативні явища значною мірою дискредитували ідею соціалістичної держави. У цьому аспекті варта уваги думка видатного філософа ХХ століття М. Бердяєва: "У комунізмі є здорове, правильне і цілком збіжне із християнством розуміння життя кожної людини як служіння надособистісній меті, як служіння не собі, а великому цілому. Але ця правильна ідея спотворюється запереченням самостійної цінності і гідності кожної людської особистості, її духовної свободи".

Найдетальніше соціально-класова теорія розроблена у творах Л. Моргана, Ф. Енгельса, К. Маркса, В. Леніна. Радикальні теоретики цього напрямку дотримувались тактики зміни буржуазного ладу шляхом збройної революційної боротьби. Визначаючи саме таким метод досягнення мети – побудови справедливого соціального ладу, вони проігнорували як історичний досвід (криваві наслідки французької 1789 року та інших революцій), так і наслідки нехтування принципами християнської моралі.

В Україні, більшою або меншою мірою, прихильність до цієї теорії виявляли: видатний політичний діяч та історик М. П. Драгоманов, вчений-мислитель С. Л. Подолинський, Леся Українка, відомий письменник і політик В. К. Винниченко та ін.

М. П. Драгоманов вважав, що "політична форма держави є річчю цілком другорядною порівняно із соціально-економічними відносинами", а "певні форми колективізму, навіть комунізму рішуче насуваються на життя всіх цивілізованих народів". С.Л. Подолинський

ставив за мету знищення революційним шляхом існуючого ладу, завоювання політичної влади трудящими і утворення соціалістичної республіки, в основі якої мала стати община, яка сама вершитиме "суд і правду".

У ХХ ст., а особливо в другій його половині, у буржуазних державах і буржуазному праві відбуваються зміни: зростає чисельність державного апарату і збільшується його вплив на життя країни; посилюється роль партій і громадських організацій у політичному житті країни; зростає роль держави у перерозподілі прибутків на користь соціально незахищених верств населення: за громадянами визнаються не лише політичні, але й певні соціально-економічні права. До держав, де відбуваються такі зміни, нерідко застосовується поняття "сучасні демократичні держави".

Окрім викладеної вище соціально-економічної класової теорії походження держави і права, поширені також теорії: теологічна, патріархальна, договірна, психологічна, теорія насильства, конвергенції, космічна теорія.

Теологічна (релігійна) теорія пояснює походження кожної держави і права божественною волею. Це обґрунтовує її вічність, непорушність і святість. Відомими представниками цієї теорії у середньовічній Європі були богослови і мислителі Аврелій Августин і Фома Аквінський, у ХVІІІ ст. прихильник королівського абсолютизму філософ Жозеф де Местр. У ХХ ст. палкий послідовник Фоми Аквінського відомий католицький філософ і професор Жак Марітен, виступаючи проти капіталізму і буржуазної демократії, протиставляє їм християнську демократію. Істинне буття, за Ж. Марітеном, – це духовний світ, а держава – це реальність другого порядку, підпорядкована духовному світові й залежна від нього.

Ця теорія багатоаспектна, за наших часів поширена також і в багатьох мусульманських країнах.

Згідно з теологічною теорією, існує вищий божественний закон, який має лежати в основі позитивного права, створюваного державою. Прихильники цієї теорії пов'язують розвиток держави і права з діяльністю релігійних діячів, дотриманням релігійних канонів або орієнтацією держави і права на божественні начала (В. Соловйов).

Заперечення цієї теорії фактами існування як у минулому, так і на сучасному етапі антигуманних, несправедливих, з погляду віри, режимів не є доказом, бо релігія не заперечує існування добра і зла у земному бутті.

Теологічну теорію не можна ні довести, ні спростувати, але в оцінці її істинності не можна не враховувати визнання існування

Бога не тільки більшістю мислителів багатьох поколінь, але й такими всесвітньо-відомими вченими як Д. І. Менделєєв, Т. Едісон, А. Ейнштейн, І. П. Павлов, М. І. Пірогов, Я. І. Сікорський, В. фон Браун, А. Швейцер, В. Войно-Ясенецький та ін.

Патріархальна теорія. Сутність цієї теорії полягає у твердженні, що держава походить від сім'ї, є результатом розростання сім'ї. Сім'я як початковий осередок суспільного життя розростається у плем'я, а плем'я – у державу. Батьківська влада над дітьми трансформується у владу монарха над своїми підданими. Піддані мають підкорятися своєму монархові, монарх – проявляти щодо них батьківську турботу. Представниками цієї теорії були Аристотель і Платон. Розглядаючи суспільні відносини у державі як аналогію сімейних відносин, Платон виступав проти поділу суспільства на бідних і багатих, проти права приватної власності. Проте, як має бути мудрим глава сім'ї, так і мудрими мають бути правителі держави. У цьому аспекті Платон схиляється до елітарного характеру держави, стверджуючи, що до тих пір, поки філософи не стануть царями у державі або царі й законодавці не стануть філософами, тобто поки обидві сили – політика і філософія – не зіллються, до тих пір не буде кінця бідам держави. Прихильне ставлення до патріархальної теорії було у Росії в одного із теоретиків народницького руху М. Михайловського, в Україні – історика, філософа і громадського діяча М. Драгоманова.

Договірна теорія. Згідно з цією теорією держава виникає внаслідок укладення між людьми суспільного договору – добровільної угоди між правителем і народом для забезпечення спільної справедливості. Держава має забезпечувати безпеку громадян та охорону їхньої власності. Таким же шляхом створюється і право, яке з погляду прихильників цієї теорії, має природний характер: кожна людина має невід'ємні права, набуті від природи. У разі порушення правителями умов договору і природних прав людини народ має право цих правителів замінити. Представниками цієї теорії були Т. Гоббс в Англії, Г. Гроцій у Голландії, Ж.-Ж. Руссо у Франції, О. Радищев у Росії, ректор Київського Університету св. Володимира К. Неволін та ін.

Психологічна теорія. За цією теорією, яка з'являється у ХІХ ст., причини виникнення держави криються у властивостях психіки людей. Суть цієї теорії в тому, що в людях закладена психологічна потреба жити в умовах організованого співтовариства, в умовах колективної взаємодії. Психіці переважної частини людей притаманна потреба підкорятися видатним особистостям, залежати від еліти суспільства. Залежність членів роду, племені від старійшин і вождів згодом

закріплюється у праві. На чолі держави мають стояти особистості, наділені особливою волею і талантом керівництва.

Засновниками цієї теорії були французький криміналіст Габріель Гард і професор Київського університету св. Володимира, а згодом Варшавського університету Л. Петражицький.

Теорія насильства. Ця теорія пояснює виникнення держави завоюванням одними племенами, народами інших. Переможці перетворюються на панівні касти, стани, класи, а переможені – на рабів, підневільних тощо. Для утримання поневолених у покорі, управління ними необхідна держава як апарат, створюваний переможцями для керування переможеними. Отже, держава, за цією теорією, – не результат Божого провидіння, а породження ворожнечі, переваги грубої сили, війни й насильства. Ідеологічними підвалинами цієї теорії певною мірою можна вважати філософію Ф. Ніцше, який пропагував ненаситне прагнення до влади, культ грубої сили, зверхність арійців, підкорення слабких народів і т. п.

Представниками цієї теорії були австрійський правознавець і соціолог другої половини XIX – початку XX ст. Л. Гумплович, який стверджував, що у знищенні і підкоренні слабких проявляється природний закон боротьби за існування, а також німецький правознавець і філософ цього ж періоду Є. Дюрінг, на думку якого відносини між індивідами з'ясовуються шляхом насильства, так званої "робінзонади". Прихильно ставилися до цієї теорії прибічники нацизму і расизму, які проголошували насилля найважливішим чинником розвитку, а гуманізм - виправданням слабовілля.

Теорія конвергенції. У пошуках відповіді на історичну перспективу розвитку держави і права чимало дослідників другої половини XX ст. звертаються до так званої теорії конвергенції (від лат. *convergentio* - зближення, сходження). За цією теорією, в ході історичного розвитку поступово зникають істотні відмінності між капіталізмом і соціалізмом і відбувається їх зближення, злиття. Кожна система запозичує в іншій усе найкраще і ліквідує негативні економічні, політичні, правові та інші моменти своєї державності, Представники цієї теорії — російський емігрант, професор Гарвардського університету П. Сорокін, американський соціолог, економіст, історик Х. Росту. Певною мірою з цією теорією збігалися погляди відомого українського вченого і політичного діяча, професора М. Павловського, який в книзі "Шлях України" обґрунтував ідею "соціалізованого капіталізму".

Космічна теорія. Поява держави за цією теорією пояснюється втручанням інопланетних цивілізацій.

Анархізм (від грецьк. "безвладдя"). У XIX – XX ст. набувають поширення теорії анархізму. Представники цієї теорії виступали і виступають за негайне знищення всякої державної влади і приватної власності, за створення федерації дрібних автономних асоціацій (об'єднань) виробників. Різновидом анархізму є анархо-синдикалізм, в теорії якого передбачається передача всієї влади в суспільстві профспілкам. Основними провідниками анархістських ідей були М. Штірнер, П. Ж. Прудон, М. Бакунін, П. Кропоткін. Ідею анархізму в Україні прагнув втілити Н. Махно.

Слов'янофільська теорія розвитку держави. В основу цієї теорії покладено ідею самобутності суспільного і державного розвитку слов'янських народів. Погляди представників слов'янофільського напрямку суспільної думки в XIX – XX ст. засновувалися на протиставленні ідеології слов'янських народів, яким притаманні релігійність, "єдність духу", відчуттів і розуму, колективізм, любов до ближнього, народам Західної Європи, яким притаманні індивідуалізм, раціоналізм, розсудливість, культ матеріального прогресу. Найвищою духовною цінністю слов'ян, яка обумовлює характер їх державності, слов'янофіли вважали "соборність", що означає поєднання свободи і єдності багатьох людей на основі їх спільної любові до одних і тих же абсолютних цінностей, якими є вчення православної церкви та її святих отців.

Слов'янофіли заперечували як революційний соціалізм, так і буржуазну демократію з її "фабричними відносинами" та "формально-логічною законністю". За поглядами слов'янофілів, на Заході держава виникла на основі насильства і завоювання, а в Древній Русі – внаслідок "природного розвитку національного життя". Слов'янські держави минули період жорстокого рабовласницького суспільства. Для слов'янофілів характерна ідеалізація суспільного ладу Київської Русі та общинного способу життя.

Слов'янофілство виступає як антипод орієнтації суспільної думки на західноєвропейський (буржуазний) шлях соціального розвитку. Теоретики слов'янофілства в західному світі вбачають культ індивідуалізму під виглядом "загальнолюдських цінностей", пріоритет матеріального над духовним, масовий егоїзм і раціоналізм. Водночас ними не заперечується необхідність запозичення кращих надбань країн Заходу. Державна влада, на їхню думку, має бути централізованою, а народу необхідно надати можливість вирішувати питання місцевого самоврядування, місцевих проблем господарського, культурного і соціального життя. Політичні свободи, вважають вони,

є відносним і негативним явищем, а справжнім завданням держави є: творити правосуддя, стежити за моральністю і святістю законів, охороняти гідність людини, сприяти землеробській праці і, таким чином, послуговувати не тимчасовим, а вічним цілям. Слов'янофіли виступають прихильниками переважно монархічних форм державного управління.

Слов'янофіли не проповідували ворожнечі до інших народів, зараховуючи до слов'ян всіх не за ознаками походження по крові, а за умовами сприйняття духовних цінностей православної цивілізації. В. Соловйов писав, що необхідно застосовувати заповідь Ісуса Христа "Люби ближнього, як самого себе" також і до спілкування націй "Люби всі інші народи, як свій власний".

Слов'янофільські ідеї були характерними для О. Хом'якова, братів І. Киреєвського та П. Киреєвського, К. Аксакова й І. Аксакова, М. Данилевського, Ю. Самаріна, Ф. Достоевського, С. Соловйова, В. Зеньківського, М. Бердяєва та ін.

У сучасний період прихильними до ідей слов'янофільства в Росії є відомі письменники О. Солженіцин і В. Распутін. Певні ідеї слов'янофільства в Україні поділяють академік П. Толочко, філософ О. Базилюк, громадський діяч О. Свистунов та ін. Першочерговими завданнями слов'янських держав, вважають вони, є відновлення традиційних цінностей слов'ян, протистояння глобалізації "ринкової психології", віддання переваги виробничій сфері над комерційною, зміцнення співробітництва слов'янських держав, створення заслону примітивній масовій культурі. У 2003 р. було створено партію "Слов'янський народно-патріотичний союз" (СНПС). Яка задекларувала будівництво громадського суспільства на засадах соціальної справедливості відродження слов'янської духовності, християнських традицій, зміцнення економічних та культурних зв'язків між суверенними слов'янськими державами. До керівництва СНПС увійшли політичні діячі: академік П. Толочко, О. Ременюк, С. Сафронов, С. Правденко.

ТЕМА 2. ДЕРЖАВА

§4. *Поняття й ознаки держави.*

Держава є одним з найважливіших суспільних явищ. Протягом століть вчені юристи, філософи, політики прагнули дати визначення поняття держави та розкрити її сутність.

Універсальне правове визначення держави для всіх епох і всіх країн дати важко. Залежно від історичних умов на перший план можуть виходити або класове начало, або загальносоціальне (діяльність в загальнонаціональних інтересах). Проте, узагальнюючи спільні ознаки держав, різних за класовою сутністю, формою правління і функціями, можна зробити висновок, що держава – це певний засіб організації суспільства, основний елемент політичної системи.

Отже, держава – це особлива політико-територіальна організація влади, що має суверенітет, володіє спеціальним апаратом управління і примусу, здатна надавати своїм велінням загальнообов'язкової сили і здійснювати керівництво суспільством.

Держава характеризується низкою ознак, що, по-перше, відрізняють її від суспільної влади у до державний період і, по-друге, підтверджують її особливість як основного знаряддя здійснення політичної влади. Найсуттєвішими з них є:

територія. Якщо у первісному суспільстві влада поширювалася на людей залежно від належності їх до того чи іншого роду, племені, то з появою держави вона діє на них залежно від території їх проживання. Поширення державної влади лише на виокремленій кордонами частині земної кулі зумовлює адміністративно-територіальний поділ: уся територія держави розбивається на адміністративно-територіальні одиниці, на яких організуються державна влада та управління. В різних країнах адміністративні одиниці називаються по-різному: області, округи, краї, провінції, штати тощо;

суверенітет. Це політико-правова властивість державної влади, яка виявляється у:

- верховенстві державної влади на території країни, можливості самостійно вирішувати важливі питання суспільного життя, встановлювати загальнообов'язкові для всіх членів суспільства правила поведінки;
- єдності державної влади, – тобто наявності в державі лише законодавчо встановлених державних органів, відсутності

будь-яких не передбачених законом паралельних структур влади;

- незалежності державної влади, що означає незалежність її на міжнародній арені.

Слід зауважити, що суверенітет держави може бути частково добровільно обмежений, коли кілька держав об'єднуються у федерацію або конфедерацію. У суспільно-політичній літературі застосовуються також поняття “національний суверенітет” (право націй на створення власної держави) і “народний суверенітет” (здійснення народовладдя в державі);

наявність особливого апарату управління, який забезпечує виконання функцій держави;

наявність публічної політичної влади, що виявляється в існуванні груп людей, які здійснюють владні управлінські функції, впливають на суспільні відносини шляхом авторитету або примусу;

наявність загальнообов'язкових правил поведінки — правових норм. Держава видає закони та інші акти які є загальнообов'язковими для всього населення країни;

система податків. Це збір коштів, які держава у певній пропорції збирає з населення, підприємств, організацій для утримання державного апарату, армії, поліції, здійснення загальнокорисних цілей – фінансування освіти, культури, охорони здоров'я, природоохоронних заходів тощо;

зовнішня атрибутика: гімн, прапор, герб, столиця.

Держава є універсальною політичною формою організації суспільства, центральним елементом політичної системи тому, що:

- у кожній країні може бути багато політичних організацій, а держава існує лише одна;
- лише держава може вирішувати будь-які загальносуспільні справи, а решта організацій вирішують, як правило, справи, що стосуються лише частини суспільства;
- лише держава має право виступати від імені свого народу;
- лише веління держави, втілені у правові норми, є загальнообов'язковими для всього населення країни.

Термін "держава" може вживатись і в інших значеннях. Так інколи поняття "держава" ототожнюють з поняттям "країна", тобто певною територією, що становить єдність населення, історії, природних умов тощо.

§5. *Внутрішні та зовнішні функції держави*

Функціями держави є основні напрямки (сторони, види) діяльності держави всередині країни і на міжнародній арені для досягнення певних цілей.

Під цілями діяльності держави мається на увазі бажаний результат її внутрішньої та зовнішньої політичної, економічної та іншої діяльності. У функціях проявляється соціальне призначення держави.

Функції держави класифікуються по-різному. За ознакою часу їх здійснення розрізняють функції постійні (підтримання правопорядку, освіта) та тимчасові (ліквідація стихійного лиха), за сферами суспільного життя – економічні, соціальні, політичні, а також здійснювані у духовній сфері.

Залежно від напрямів державної діяльності щодо меж країни функції поділяють на внутрішні та зовнішні.

До *внутрішніх функцій належать* напрями діяльності держави, в яких конкретизується її внутрішня політика відносно економічних, ідеологічних, екологічних, культурних та інших сторін життя суспільства. Внутрішніми функціями Української держави є такі:

- а) економічна (планування і прогнозування економічного розвитку, формування бюджету, встановлення системи податків);
- б) культурно-виховна;
- в) соціального обслуговування (фінансування охорони здоров'я, пенсійне забезпечення, допомога безробітним та ін.);
- г) охорони та захисту всіх форм власності;
- г) охорони правопорядку, прав та свобод людини і громадянина;
- д) екологічні (охорона, відновлення і поліпшення природного середовища);
- е) інші.

Зовнішні функції – це основні напрямки діяльності держави за її межами у зносинах з іншими державами, міжнародними громадськими організаціями і світовим суспільством загалом.

Зовнішні функції Української держави такі:

- а) організація співробітництва з іншими державами, зарубіжними громадськими організаціями і світовим суспільством в цілому;
- б) захист від нападу ззовні, охорона державних кордонів;
- в) підтримка миру і мирного співіснування держав, запобігання війнам, ліквідація зброї масового знищення;

- г) економічного і культурного співробітництва;
- г) екологічна;
- д) участь у вирішенні інших світових глобальних проблем сучасності.

Внутрішні і зовнішні функції кожної держави тісно пов'язані, оскільки зовнішня політика держави значною мірою залежить від внутрішніх умов існування цієї країни.

Основні методи здійснення функцій держави:

- а) переконання – метод, суть якого зводиться до виховання у населення бажаної для держави поведінки;
- б) заохочення – метод, суть якого зводиться до пропаганди позитивного досвіду здійснення функцій держави та надання певних переваг колективам і особам, які слідуєть цьому досвіду;
- в) примус – метод, що полягає у можливості застосування або у реальному застосуванні до правопорушників заходів щодо притягнення їх до відповідальності.

Основними формами здійснення функцій держави є: законодавча (створення законів та інших правових норм); виконавча (реалізація правових норм, їх втілення в життя та контроль за їх виконанням); судова (скасування незаконних актів, припинення неправомірних дій, відновлення законності та ін.).

Механізм держави. Держава як велика і універсальна організація складається з численних менших організацій, які є ланками цієї великої системи. Об'єднує їх те, що всі вони беруть участь у здійсненні функцій держави. В сукупності всі ці організації називаються механізмом держави. До нього входять три групи державних організацій:

- 1). державні органи (апарат держави) – наділені чітко визначеними владними повноваженнями з управління конкретними сферами суспільного життя. За характером здійснюваних функцій вирізняють:
 - представницькі законодавчі органи;
 - органи виконавчої влади;
 - органи судової влади;
- 2). державні установи – державні організації, які під керівництвом державних органів здійснюють функції держави у сфері виробничої діяльності;
- 3). державні установи – державні організації, які під керівництвом державних органів здійснюють функції держави у сфері діяльності, пов'язаної з наданням послуг та створенням нематеріальних цінностей (освіта, медицина, культура, наука, спорт).

§6. *Форми держави*

Форма держави – сутність трьох елементів: форми правління, форми державного устрою і політичного (державного) режиму.

1. Форма правління – це організація верховної державної влади, тобто порядок утворення вищих державних органів, їх компетенція та взаємовідносини між ними.

Для з'ясування форми правління слід встановити, як формуються вищі органи державної влади, яка їх структура і обсяг владних повноважень, як вони взаємодіють з народом і один з одним.

Відомі дві форми правління: монархія і республіка.

Монархія – це така форма правління, за якої верховну владу в державі повністю або частково здійснює одна особа, що належить до правлячої династії (фараон, король, шах, цар, імператор, негус та ін.) і одержує її (владу), як правило, у спадок і на все життя, а не на певний строк. Монарх не несе юридичної відповідальності за свої діяння.

Монархія буває *необмеженою* та *обмеженою*. За *необмеженої монархії* монарх ні з ким не ділить верховну владу і сам видає закони, призначає чиновників на вищі посади, здійснює вищий суд і управляє державою на свій розсуд. Необмежена монархія була характерна для держав минулих епох, але як виняток збереглась і до наших днів, наприклад в Саудівській Аравії, Омані. Король Саудівської Аравії та султан Оману створюють при собі лише дорадчий орган – раду (ашура).

Обмежена парламентська монархія – це монархія, за якої влада монарха суттєво обмежується конституцією. Реальна влада у країні належить парламенту та уряду, члени якого (міністри) підпорядковані парламенту. Монарх є символом єдності нації, народу, держави, він забезпечує стабільність суспільства, виконує представницькі функції. Таких монархій чимало в сучасному світі: Англія, Швеція, Норвегія, Нідерланди, Бельгія, Данія, Іспанія, Люксембург, Японія та ін.

Серед обмежених монархій виокремлюють дуалістичну монархію, якій притаманна подвійність (дуалізм) верховної влади: монарх зосереджує всю повноту виконавчої влади (він формує уряд, призначає і звільняє міністрів, які несуть відповідальність перед ним). Законодавчі повноваження в цих країнах розподіляються між виборним представницьким органом (парламентом) і монархом з підпорядкованим йому урядом. У сучасному світі така монархія зустрічається дуже рідко (Марокко, Йорданія, Князівство Бутан).

Ідеологом монархізму на Україні був відомий історик, соціолог, політик і публіцист В. К. Липинський, який в еміграції створив політичну організацію – український союз хліборобів-державників (УСХД). Метою УСХД було відновлення української держави у формі трудової монархії зі спадковою гетьманською владою. Найвідоміша праця В. К. Липинського – "Листи до братів-хліборобів".

Республіка – це така форма правління, за якою державна влада здійснюється виборними органами, що обираються населенням на певний строк. Республіки були відомі ще з рабовласницьких і феодальних часів (Афіни, Венеція, Псков, Новгород), але найбільш характерна ця форма для сучасних держав.

У наш час у республіках формальне право брати участь у виборах органів влади належить усьому населенню країни, тобто всім громадянам, які досягли певного віку, не визнані судом недієздатними, чії права не обмежені на підставах, передбачених законом. Республіки бувають: парламентські, президентські та змішані.

У парламентських республіках:

- а) глава держави (президент), як правило, обирається парламентом;
- б) уряд формується з представників партій, що мають більшість у парламенті;
- в) уряд підзвітний парламенту і несе перед ним колективну відповідальність за свою діяльність;
- г) парламент може висловити урядові недовіру, що тягне за собою його відставку.

Такими республіками є Італія, ФРН, Молдова, Австрія.

У президентській республіці:

- а) президент обирається населенням країни або за особливою процедурою (виборщиками та ін.);
- б) уряд призначається президентом і затверджується парламентом;
- в) уряд підзвітний президенту, а не парламенту;
- г) законодавча влада належить представницькому органу (парламенту);
- г) президент є головнокомандувачем, має право відкладного вето на рішення парламенту та деякі інші права (наприклад, право розпустити парламент).

До таких республік належать США, Аргентина, Казахстан, Білорусь, Узбекистан, Замбія та ін. Республіки, в яких поєднуються у тому чи іншому співвідношенні елементи як президентської, так і

парламентської республік, називаються змішаними: парламентсько-президентськими (з перевагою владних повноважень парламенту) і президентсько-парламентськими (з перевагою владних повноважень президента).

Такі форми державного правління існують в Україні, Росії, Франції, Португалії, Болгарії, Польщі та ін.

2. Форма державного устрою – визначається адміністративно-територіальною організацією держави, ступенем самостійності адміністративно-територіальних утворень (областей, країв, округів, земель, комун, повітів, штатів, провінцій, графств, воєводств, ленів та ін.) в управлінні своїми справами та їх залежністю від центральних органів влади.

Унітарна держава – це єдина цілісна держава, територія якої поділяється на адміністративно-територіальні одиниці, що не мають ознак суверенітету (Україна, Білорусь, Франція, Польща, Болгарія, Македонія, Куба, Угорщина, Чехія, Словаччина, Данія, Швеція, Норвегія та ін.). Для таких країн характерною є наявність єдиної системи державних органів, єдиного законодавства, єдиної системи судових і правоохоронних органів, єдиного громадянства. За рівнем залежності місцевих органів влади від центральних органів влади, унітарні держави поділяються на централізовані і децентралізовані.

У складі унітарної держави допускається існування автономій, які можуть вирізнятися характером самоврядування, мовними та культурними особливостями (наприклад, у складі Великобританії – Шотландія і Північна Ірландія, у складі Данії – автономні утворення – Фарерські острови та Гренландія, у складі Іспанії – Країна Басків, Каталонія, Валенсія та ін., у складі Китайської Народної Республіки за ознаками територіального проживання національних меншин створено 5 автономних районів.

Федеративна держава є об'єднанням кількох держав або державних утворень - суб'єктів федерації (автономні республіки, штати, землі), які мають свої законодавчі, виконавчі, судові органи, а інколи й своє законодавство. Територія федерації складається з територій її суб'єктів. Федеративними державами сучасного світу є Росія, США, ФРН, Індія, Бразилія, Нігерія, Австралія та ін.

Конфедерація – це форма союзу держав для забезпечення спільних інтересів за умов збереження за державами-членами цього союзу їх суверенітету. Члени конфедерації зберігають право виходу зі складу конфедерації. У різний час конфедераціями були: Австро-Угорщина до 1918 р., Швеція і Норвегія до 1905 р., Єгипет і Сирія з 1958 р. до 1961 р., Сенегал та Гамбія з 1981 р. до 1989 р.; Швейцарія

і нині офіційно називається конфедерацією, хоча реально вже давно стала федерацією. В нинішній час існує погляд на Європейський Союз як на своєрідну конфедерацію.

До перелічених форм державного устрою подекуди в теорії держави і права додають співдружність і співтовариство. Такі об'єднання фактично є вільними конгломератами незалежних держав.

3. Форми політичного (державно-правового) режиму. Політичний режим виявляється в сукупності засобів, прийомів і способів реалізації державної влади, що відображають її характер і зміст з погляду співвідношення демократичних і недемократичних засад. Розрізняють два основних види політичного режиму: демократичний та антидемократичний.

4. Демократичний режим. Основними ознаками демократичного режиму є:

- проведення виборів вищих і місцевих представницьких органів;
- плюралізм (багатоманітність) у політичній, економічній, ідеологічній та духовній сферах життєдіяльності людей;
- рівність громадян у здійсненні ними своїх прав і виконанні обов'язків;
- свобода слова, друку, зборів, участі в партійних і громадських організаціях.

В ідеалі демократичний характер держави передбачає підконтрольність державних органів і посадових осіб суспільству, пріоритет методів переконання перед методами примусу, високий рівень економічного розвитку, гідний рівень життя, захист населення від сваволі і беззаконня. У структурі демократичного режиму умовно виділяють:

- а) безпосередню демократію; пряму участь населення у вирішенні питань державного життя шляхом загальнонародного голосування (референдуму);
- б) представницьку демократію; участь народу у справах держави через представницькі, виборні органи, тобто через депутатів вищих і місцевих виборних органів.

5. Види антидемократичних режимів:

1. Тоталітарний режим. Має такі ознаки:

- тоталітарний, тобто повний, всеохоплюючий контроль над всіма сферами суспільного життя (економіка, ідеологія, культура, мистецтво і т. п.) аж до особистого життя громадян;

- узурпація влади однією масовою партією, яка нав'язує населенню свою ідеологію за умов нетерпимості до інших ідеологій.

2. Авторитарний режим. Має риси, подібні до тоталітарного режиму, але контроль над різними сферами життя суспільства не має такого всеохоплюючого і жорсткого характеру. Авторитарний режим ґрунтується в основному на культурі однієї або кількох осіб, яким офіційна ідеологія часто намагається створити авторитет, акцентуючи увагу на турботі цих осіб про народ, державу тощо. Розрізняють три види авторитарних режимів:

- *диктаторський* режим – у країні владу перебирає на себе політичний лідер, закони можуть ігноруватися, діяльність уряду контролюється і спрямовується диктатором. Жорстке придушення опозиції виправдовується необхідністю наведення "порядку в країні";
- *військовий* режим – вища державна влада зосереджується в руках військових, які управляють економікою і соціальною сферою, втручаються у сферу культури. Діяльність партій, як правило, забороняється;
- *теократичний* режим – в одній особі зосереджується вища державна і релігійна влада, значна частина релігійних норм включається в систему права, певні функції держави здійснюються релігійними організаціями і служителями культу. Прихильників теократичного режиму в мусульманських країнах прийнято називати фундаменталістами.

3. Деспотичний режим. Існує за умов абсолютної монархії. Для цього режиму характерна безглузда жорстокість правителя заради егоїстичних особистих інтересів.

4. Тиранічний режим. Заснований на одноосібному правлінні, але, на відміну від деспотії, владу тиран одержує не за правом успадкування, а внаслідок узурпації, насильницького захоплення, наприклад, шляхом державного перевороту. Головна мета тирана – зберегти владу. Тому для тиранії характерні свавілля, беззаконня, фізичне і моральне насильство над людьми, жорстокі репресії.

5. Фашистський режим. Являє собою крайню форму тоталітаризму і авторитаризму, поєднану з ідеологією зверхності однієї нації над іншими, націоналізмом і расизмом. Нації втовкмачують, що вона здібніша, енергійніша, культурніша за інші нації і народи, гідна кращого життя, ніж інші, – неповноцінні, народи. Народу нав'язують

культ вождя (надлюдина). У таких країнах статус громадян залежить від національної належності. Цим режимам притаманна агресивна зовнішня політика, зорієнтована на захоплення чужих земель та поневолення інших народів.

6. **Охлократія** – влада натовпу, юрби, нехтування законами, використання такої ситуації у власних інтересах політичними авантюристами та кримінальними елементами. Такі політичні режими, як правило, мають тимчасовий перехідний характер.

§7. Держави, які існували на території сучасної України

Історія державності на території України складна і суперечлива. На території нашої Батьківщини в різні часи виникали, існували і занепадали різні держави. Першими на шлях державотворення вступили у середині I тис. до н. е. кочові племена північного Причорномор'я – киммерійці, скіфи, сармати, готи, гуни. Традиції та досвід державного життя на ці території були принесені греками-переселенцями, що в VII – V ст. до н. е. заснували міста-держави (поліси) Тір, Ольвію, Херсонес, Понтікапей.

Державність у східних слов'ян. На рубежі IV – V ст. у східних слов'ян відбувається процес розпаду первісного суспільства, виникнення державних форм організації суспільного життя. Найбільш відомим племінним союзом цього часу був антський племінний союз. Економічне і політичне зближення східних слов'ян на рубежі VIII – IX ст. призвело до широких політичних об'єднань навколо Києва та Новгороду, а згодом їх зліття в єдину державу Київську Русь, яка проіснувала до середини XIII ст. у формі федерації східнослов'янських племен, а згодом, внаслідок татарської навали і політичної роздробленості, набула ознак союзницьких відносин. Державно-правові структури Київської Русі характеризувались становленням влади удільних князів, які перебували у певній васальній залежності від Великого Київського князя, але прагнули набути якомога більше свободи. Влада князів дещо обмежувалась боярами та верхівкою княжих дружинників. Рабство в Київській Русі не набуло поширення, переважну частину населення становили селяни; в господарстві застосовувалось общинне землеволодіння.

На рубежі XII – XIII ст. вирізняються певні політичні центри, які продовжили традиції державотворення. У південно-західній частині

Київської Русі таким центром стало Галицько-Волинське князівство, яке проіснувало до середини XIV ст. Західні держави, скориставшись занепадом цього князівства, захопили історичні східнослов'янські землі.

Литовсько-руська держава (XIV ст. – 1569). Частина руських князівств увійшли до Великого князівства Литовського. Колишні удільні князі в основному зберігали свою владу та систему управління, продовжувала діяти “Руська правда” та Звичаєве право. Проте князі вважались залежними від Великого князя Литовського. Православна релігія стала пануючою по всій Литві. Литва значною мірою перейняла давньоруську письменність і культуру

Річ Посполита і землі України (1569–1648). Політичне зближення Литви та Польщі завершилося утворенням Польсько-Литовської держави та включенням земель південно-західної Русі до складу Польської корони. На українських землях запроваджується польська адміністрація, права місцевого населення обмежуються, відбувається процес закріпачення селян, експансія католицької церкви. Така політика колонізації та асиміляції українства викликала соціальний і духовний протест українського народу.

Запорізька Січ і Гетьманщина (XVI – друга половина XVIII ст.). Військова демократія на Запоріжжі та Гетьманська держава, яка з початку XVIII ст. перетворюється на політико-адміністративну автономію українських земель у складі Росії.

Державність в Україні (1917-1991 рр.). Відновлення української державності в цей час було пов'язане з розгортанням національно-визвольної революції в Україні, результатом якої були утворення УНР (1917–1918), гетьманату П. Скоропадського (1918), Західно-Української Народної республіки (1918–1919), Директорії (1918–1920). У 1919–1920 рр. на території України тимчасово існували також військові режими.

У 1918 – на початку 1920 р. на значній території України встановлюється військова диктатура, ідеологічною основою якої була так звана “біла ідея” (від символу “законного, монархічного правопорядку” – білого кольору). Провідну роль в цьому режимі відіграв генерал Добровольчої армії – А. Денікін, українець за походженням. Центром Денікінського режиму став Катеринодар (Дніпропетровськ).

Денікін мав своїх представників при уряді гетьмана П. Скоропадського. Після падіння гетьманського режиму значна частина офіцерів та чиновників з оточення П. Скоропадського

перейшла до А. Денікіна. Найвищим органом цивільного управління при командуванні Добровольчої армії була “особлива нарада”. У 1919 р. були створені Харківська, Київська і Новоросійська області, які очолювалися генерал-губернаторами. Вирішення “українського питання” відкладалося до “встановлення громадянського миру”.

У квітні-листопаді 1920 р. на Півдні України було встановлено режим генерала П. Врангеля, який склався після провалу наступу на Москву військ генерала А. Денікіна і зречення ним влади на користь генерала П. Врангеля. Врангель сформував так званий Уряд Півдня Росії, основною метою якого була реставрація імперії у вигляді федерації. Цей уряд видав “Закон про землю”, в якому передбачалася передача селянам поміщицьких земель за викуп, обіцяв робітникам захист від підприємців, прагнув відновити волосні думи й управи та селянські громади. У Севастополі було створено політичний центр, завдання якого полягало у сприянні об’єднанню різнорідних політичних сил для боротьби з більшовиками та побудови “...правової України” на загальноросійських федеративних засадах.

ТЕМА 3. ПРАВО

§8. *Поняття права та його ознаки і функції*

Кожне суспільство є саморегулювальною системою. Це означає, що суспільство саме забезпечує певний порядок у ньому, використовує для впливу на поведінку людей різні засоби регулювання (впорядкування) суспільних відносин.

До виникнення держави такими регуляторами були правила поведінки (норми) первісного, докласового, суспільства, які мали форму родових і племінних звичаїв. Ці норми склалися у процесі життя суспільства, були обов'язковими лише для членів відповідного роду, племені, виражали їхні спільні інтереси і тому виконувалися добровільно. У разі їх невиконання до порушників уживали заходів громадського впливу, аж до вигнання з роду (племені).

З виникненням держави і розшаруванням суспільства родові звичаї вже не могли підтримувати порядок у суспільстві, оскільки були неспроможні узгоджувати інтереси різних груп населення. За таких умов виникла об'єктивна суспільна потреба у новому типі регуляторів поведінки людей – юридичних (правових) правилах, або нормах права. Їхня основна відмінність від норм (правил) первісного суспільства — тісний зв'язок з державою. Отже, право зароджувалося і розвивалося разом із державою як основний регулятор суспільних відносин у ній, спосіб надання державній волі, яка виражається у законах та інших нормативних актах, обов'язкового характеру.

Держава і право відіграють важливу роль у підтриманні й зміцненні цілісності суспільства та його розвитку. Право належить до суспільних норм, тобто таких, які регулюють відносини між людьми.

Право — це система встановлених або санкціонованих державою загальнообов'язкових правил поведінки (норм), які охороняються силою державного примусу і забезпечують юридичну регламентацію суспільних відносин у межах території усєї країни. Право, як і держава, відображає певний тип виробничих відносин, умови життя суспільства, його соціальну, класову структуру та співвідношення класових сил, традиції народу, його культуру. На державу і право впливають демографічні процеси в суспільстві, географічне середовище, а також зовнішні умови життя країни. Право

складається з правових норм, тому загальні ознаки і властивості права поширюються і на правові норми.

Характерні ознаки правових норм:

- 1) норми права виникають разом із державою і офіційно встановлюються чи санкціонуються державою. Право — це правила поведінки, які походять уже не від суспільства, а від держави, виступаючи втіленням волі держави, тобто державної волі політичних сил, які перебувають при владі;
- 2) норми права, у випадках невиконання їх добровільно, забезпечуються державною владою; держава охороняє їх від порушень шляхом державного примусу;
- 3) норми права регулюють і охороняють найбільш важливі, з позицій інтересів суспільства, держави та особи, суспільні відносини і соціальні цінності;
- 4) норми права – це правила поведінки загального характеру. Правила поведінки, відображені у правовій нормі, адресовані не конкретному суб'єктові, а поширюються на всіх, хто стає учасником відносин, які регулюються певною нормою права;
- 5) норми права встановлюють юридичні права та обов'язки учасників суспільних відносин або правовий статус суб'єктів відносин;
- 6) норми права виражаються тільки в певних офіційних формально визначених формах (закони, постанови, укази, декрети) і мають свою чинність у часі й просторі;
- 7) правові норми тісно пов'язані між собою, діють у єдності, складаються в правові інститути, правові галузі та інші частини системи права.

Об'єктивним, або позитивним, правом називають сукупність усіх правових норм, встановлених державою і чинних у цій державі.

Суб'єктивне право – це право конкретної особи, яка має можливість вільно обирати для себе форми поведінки в межах закону. Зміст суб'єктивного права зводиться до того, що відповідний суб'єкт може:

- поводити себе певним чином (право на свої дії);
- вимагати певної поведінки від інших (право на чужі дії);
- звертатись до держави за захистом.

Об'єктивне та суб'єктивне право перебувають у тісному взаємозв'язку.

Функції права – це основні напрямки його впливу на суспільні відносини. В цілому функції права відповідають функціям держави, але найчастіше виділяють регулятивну й охоронну функції права.

Регулятивна функція використовується для запровадження позитивних правил поведінки шляхом закріплення наявних правил (наприклад, закріпленнь повноважень власника щодо володіння, користування та розпорядження майном) або для забезпечення активної поведінки тих чи інших суб'єктів (наприклад, покладання обов'язку сплачувати податки). Цією функцією здійснюється регулювання економічних, політичних, соціальних, культурних та інших суспільних відносин.

Охоронна функція призначена для вжиття заходів юридичного захисту і юридичної відповідальності і характеризується особливими засобами впливу на поведінку людей (наприклад, заборона розповсюдження наркотичних засобів, кримінальна відповідальність за крадіжку).

Роль права в реалізації класових і загальносуспільних інтересів залежить від типу держави, класів і суспільних груп, які перебувають при владі, їх світогляду та рівня загальної культури, співвідношення класових сил, впливу релігії на суспільство та низки інших чинників.

§9. Структура правової норми. Види правових норм

Норма права – це формальне визначення, сформульоване або санкціоноване державою загальнообов'язкове правило поведінки, здійснення якого забезпечується державними примусовими заходами.

Структура норми права – це її складові, визначені такими термінами: гіпотеза, диспозиція, санкція.

Гіпотеза – частина правової норми в якій зазначаються обставини, за яких слід керуватися зазначеною нормою.

Диспозиція – частина правової норми, яка визначає, яким може або повинна бути поведінка суб'єкта права за наявності умов зазначених в гіпотезі.

Санкція – частина правової норми, в якій зазначаються заходи державного впливу або юридична відповідальність, які застосовуються у випадку невиконання приписів, передбачених у диспозиції. Ними можуть бути: майнова відповідальність, накладення штрафу, визнання певних дій недійсними, звільнення з роботи тощо.

Отже, конструкція правової норми може бути представлена за такою схемою:

"Якщо ..., то ..., інакше ...". Наприклад, якщо одна особа за договором позики одержала від іншої особи грошову суму, то боржник зобов'язаний повернути цю суму у визначений строк, інакше справа буде розглядатися в суді. Безпосередньо в такій структурі норми права зустрічаються не завжди, але така внутрішня логічна схема обов'язково мається на увазі.

Види норм права. За характером приписів поведінки особи норми права поділяються на три види:

1. *Імперативні* (зобов'язуючі) – встановлюють для учасників суспільних відносин вимогу дотримуватись певної поведінки (наприклад, обов'язок кожного громадянина сплачувати встановлені законом податки).
2. *Диспозитивні* (уповноважуючі) – надають учасникам суспільних відносин право вибору поведінки у певних межах, якими вони за бажанням можуть користуватись (право особи обирати місце проживання, право на судовий захист, право на заняття підприємницькою діяльністю та ін.).
3. *Заборонні* – запроваджують заборону щодо вчинення тих чи інших дій (наприклад, заборона прийому неповнолітніх на підземні і небезпечні роботи).

Залежно від того, чи встановлює правова норма правила поведінки, чи передбачає форми (процедуру) здійснення прав і обов'язків, норми права поділяються на:

- *матеріальні*, що встановлюють права та обов'язки громадян, підприємств, організацій тощо; (право власності, право на честь, гідність та ін.)
- *процесуальні*, що передбачають методи здійснення передбачуваних у нормах матеріального права прав і обов'язків (порядок звернення до суду, оскарження судового рішення, притягнення до адміністративної відповідальності та ін.).

Визначають також інші види правових норм, наприклад, дефінітивні, що закріплюють юридичні поняття; соціальні – поширюються на певну категорію осіб; виключні – встановлюють винятки із загальних правил та ін.

За ознакою класових і загальносуспільних інтересів усі правові норми можна поділити на три групи.

До першої групи належать правові норми, які виражають лише інтереси економічно і політично пануючих у суспільстві груп населення.

Друга група об'єднує правові норми, які виражають інтереси абсолютної більшості населення країни (виняток становлять лише представники криміналітету, мафіозних груп та корумпованих кланів). Правові норми цієї групи спрямовані на запобігання епідеміям, стихійним лихам, міжетнічним конфліктам, на ліквідацію хвороб, злочинності, на сприяння розвитку різних галузей господарства, розвиток освіти і науки, забезпечення зайнятості населення, на організацію оборони країни від нападу ззовні.

Правові норми третьої групи спрямовані на захист соціально незахищених верств населення (допомога інвалідам, сиротам, справедливе пенсійне забезпечення, організація пансіонатів для одиноких літніх осіб, безкоштовна медична допомога, безкоштовна освіта, врегулювання цін на товари першої необхідності тощо).

Гуманісти (мислителі, філософи, літератори, юристи) всіх часів і народів мріяли про державу, в якій діятимуть лише правові норми другої і третьої груп, тобто про державу соціальної справедливості, де правові норми є втіленням гуманізму, рівності й милосердя. Проте одні з них убачали таку державу теологічною (заснованою на принципах і цінностях релігії), а інші — світською.

Очевидним є те, що побудова соціально справедливої держави не може здійснюватися жорстокими методами, масовим застосуванням примусу, обмеженням елементарних природних прав людини; вона має ґрунтуватися на релігійних цінностях та кращих народних традиціях.

§10. *Право — особливий вид соціальних норм. Єдність та відмінність права і моралі*

Право належить до соціальних норм, що регулюють суспільні відносини між людьми та їх організаціями (суспільними утвореннями та об'єднаннями людей). Усі соціальні норми залежно від їх ролі й місця в системі соціального регулювання поділяються на правові (або юридичні), моральні, релігійні, корпоративні, політичні, естетичні; звичаї та традиції.

Моральні норми вказують на принципи поведінки, мають ідейне обґрунтування в ідеалах справедливості та несправедливості, добра і зла, честі, совісті, обов'язку і забезпечуються певним духовним

впливом, громадською оцінкою у формі схвалення або осуду. Головне в моралі – це уявлення про добро і зло. Моральним є те, що приносить добро людям і, навпаки, дії, які тягнуть за собою зло, аморальні.

Релігійні норми — це норми, які регулюють відправлення релігійних культів, ставлення людей до Бога і навколишнього світу. Вони викладені у Біблії, Корані, Талмуді та інших священних книгах, у рішеннях зборів духовенства (постанови соборів), у творах авторитетних релігійних теологів і проповідників, в яких поряд із релігійними канонами знайшли вираження загальнолюдські норми, правила людського співжиття. Так, у біблійних заповідях встановлюються зобов'язання працювати протягом шести днів, а відпочивати на день сьомий, вимога поваги дітей до своїх батьків, заборона вбивства, злодійства, лихосвідчення, засуджується заздрість тощо. Часто релігійні норми збігаються з моральними і мають сприяти укріпленню моральних основ суспільства.

Корпоративні норми — це правила поведінки, що встановлюються та забезпечуються політичними партіями, громадськими організаціями та іншими об'єднаннями людей. Корпоративними нормами є, наприклад, статuti профспілок, статuti партій, молодіжних, ветеранських, національних, культурних та інших громадських організацій. Корпоративним правом вважають також норми, закріплені в установчих документах господарських товариств тощо.

Політичні норми — це норми, що регулюють політичні відносини між різними суб'єктами політичної діяльності.

Естетичні норми відбивають ставлення людей до порядку оформлення й оцінки предметів духовної чи матеріальної культури з позицій краси, гармонії, якості тощо. Тут важливу роль відіграють усталені погляди людей на естетичне та неестетичне, красиве й потворне тощо.

Звичай — це правила поведінки, які склалися внаслідок історично тривалого повторення людьми певних дій, що закріпилися як стійкі звички (весілля, хрестини, звичай "толоки" в селах, відвідування у поминальні днімогил померлих, "перший дзвоник" у школі тощо). Різновидом звичаїв є *традиції*, що вказують на епізодичне правило, стиль поведінки (вітання при зустрічі, поздоровлення зі святами, відзначення "Дня матері", "Дня вчителя", "Дня медика" тощо).

У регулюванні суспільних відносин, поведінки людей **право** **взаємодіє із мораллю**. Мораль як форма суспільної свідомості зародилася раніше за правову форму свідомості. Норми моралі — це продукт історичного розвитку людства, вони формувалися у боротьбі

Др. за ствердження добра, людяності, щастя. Загальнолюдське у абсолюторалі знайшло вираження в мудрому і найсправедливішому предста:

Правові гався до інших так, як ти хотів би, щоб вони ставилися до етихійн

злочиньрральні критерії застосовуються до оцінки правових норм. розвитоморальну цінність являють основні права людини – юридичне організація свободи і гідності. Честь і гідність особи охороняються

Пра. Міцний правопорядок може існувати лише там, де у свідомості захищявлення про справедливість і законність зливаються воедино. праведмораль доповнюють одне одного, вони мають як спільні риси, єдинокидмінні.

єсвіта, вільні риси права і моралі:

- Гум • вони є частиною надбудови над економічним базисом;
- народі • мають нормативний зміст (виражені через правила ругої і і поведінки) і є регулятором суспільних відносин;
- правові • мають спільні економічну, соціальну, політичну та і них уб. ідеологічну бази;
- цінності • входять у зміст культури суспільства і є ціннісними формами

Оче свідомості.

може здмінні риси права і моралі:

- примусу • мораль виникає раніше за право;
- має гру. • у нормах права закріплено волю держави, в моралі воля радиція виступає як форма суспільної думки;
- норми моралі регулюють значно більше коло суспільних відносин, ніж право;

§1 • норми права характеризуються конкретністю, норми моралі дають значно більший простір для тлумачення;

• норми моралі утворюються й зберігаються в суспільній думці, норми права закріплюються в офіційних актах;

• внутрішнім гарантом виконання норм моралі є совість людини, зовнішнім – сила суспільної думки, а норми права забезпечуються примусовою силою держави;

Пра відносин а об'єдн. • моральні норми не регламентують конкретні міри і місця в с покарання за той чи інший вчинок, а правові норми можуть зридичн передбачати вид і міру покарання.

вичайі тааво має впливати на укріплення суспільної моралі, моральне

Моження особистості. Слід підкреслити значення моральних ьгрунту професійній діяльності юриста. Покликання професійного зла, че – діяти в інтересах суспільства, відновлювати справедливість,

захищати скривджених, виховувати в людині повагу до інших людей, перевиховувати громадян, які порушили закон. Чесність, непідкупність і справедливість мають бути його невід'ємними якостями.

Шляхами посилення моральної обумовленості правових норм мають бути прийняття державою таких правових норм, які відповідають високим принципам моралі, та скасування тих правових норм, які суперечать цим принципам, встановлюють нерівність у правах, порушують соціальну справедливість. Право має бути втіленням соціальної справедливості – надавати кожному те, на що він справді заслуговує; справедливість має бути присутньою в кожній правовій нормі.

Мораль і право пов'язані також із політичною і правовою культурою.

Політична культура – це сукупність політичних поглядів, переконань, цінностей, норм, традицій, які знаходять прояв в участі громадян у суспільно-політичному житті, в діяльності державних органів, політичних, державних діячів, політичних партій, рухів, об'єднань громадян.

Правова культура є системою правових цінностей, часткою духовної культури, яка відображає якісний рівень розвитку й досконалість правових відносин, дотримання законності. Правові цінності відображають рівність, справедливість, стан свободи особистості, повагу до права у суспільстві. Прояви правового нігілізму є виявами низької правової культури, вони послаблюють вплив права на суспільство, перешкоджають зміцненню законності.

Правове виховання, предметом якого є право і мораль, – один з найважливіших засобів впливу на правову поведінку людей, формування правової культури і зміцнення законності. Правове виховання передбачає:

- юридичну освіту;
- правову пропаганду та агітацію;
- правове самовиховання.

Основними завданнями правового виховання є ознайомлення громадян зі змістом правових норм, переконання їх у справедливості цих норм, навчання методів і засобів їх застосування, формування навичок правової поведінки, навернення особи до цінностей правової культури. Результати правового виховання виявляються у тому, що людина починає вимогливо ставитися до себе, дає своїм вчинкам морально-правову оцінку. Це – єдино правильний спосіб подолання вад, що їх має кожна людина.

§11. Джерела (форми) права

Термін "джерела права" тлумачиться неоднозначно. Його розуміють і як матеріальне джерело права (суспільно-економічні відносини, правові концепції, характер та особливості ведення господарства і т. ін.), і як історичну пам'ятку права, з якої ми одержуємо знання про існуюче в давні часи право (Кодекс Юстиніана, "Руська правда", Новгородська судна грамота, "Права, за якими судиться малоросійський народ" та ін.), і як формальне джерело права – спосіб вияву змісту і закріплення правил поведінки, що встановлюється державою, – "джерело (форма) права".

Основні джерела права такі:

1. Правовий звичай – звичаєве правило поведінки, яке санкціонується та забезпечується державою. Значна роль належала правовим звичаям у рабовласницькому суспільстві, в умовах феодалізму. Так, Закони XII таблиць, "Салічна правда", "Руська правда" є переважно збірками звичаєвого права. Правовий звичай був дуже поширений в Україні і діяв у сільських місцевостях до ХХ ст.

2. Правовий (судовий чи адміністративний) прецедент – рішення компетентного органу держави, якому надалі формально надається обов'язковість при розв'язанні всіх аналогічних судових чи адміністративних справ. Ця форма права поширена в США, Великобританії та інших країнах, де є система загального права.

3. Нормативний договір – письмовий документ, в якому загальні правила поведінки встановлюють кілька суб'єктів (учасників договору). Наприклад, колективний договір у трудових правовідносинах, договір про утворення федерації в державно-правових відносинах. Це продукт узгодження, компромісу сторін, який містить правила, обов'язкові для його учасників.

4. Міжнародно-правові акти – норми міжнародного співтовариства, які за згодою держави поширюються на її території.

5. Нормативно-правовий акт – письмовий документ державного органу, прийнятий в межах компетенції цього органу. Це найпоширеніше джерело права, основа, а іноді майже єдина форма права в багатьох державах, у тому числі в Україні. Правові акти поділяються на закони і підзаконні акти (укази, постанови), які складають систему писаного права.

В арабських і деяких інших країнах джерелом права залишаються мусульманські релігійні погляди. Саме вони визначають, у що

мусульманин повинен вірити, що він повинен і чого не повинен робити. Основою мусульманського права є Шаріат (араб. – належний шлях) – збірник мусульманських правових і теологічних нормативів, проголошених ісламом “вічними і незмінними”, плодом божественних настанов.

§12. *Поняття і структура правовідносин. Правосвідомість*

Правовідносини – це суспільні відносини, врегульовані нормами права. Це саме життя норми права. Правовідносини – явище складне для реального сприймання. Їх не можна побачити чи сприйняти іншими органами чуттів. Реально можна лише спостерігати конкретну поведінку людей, наприклад, продавця і покупця, які реалізують свої суб'єктивні права, передбачені цивільним законодавством. Через правовідносини особи можуть реалізовувати свої права та обов'язки, задовольняти свої інтереси. Правовідносини виникають з конкретної поведінки суб'єктів правовідносин (громадян, організацій, підприємств і т. ін.).

Основні ознаки правовідносин такі:

- вони виникають на основі норм права;
- характеризуються наявністю сторін, які мають суб'єктивні права та юридичні обов'язки;
- вони є видом суспільних відносин фізичних чи юридичних осіб, організацій і спільнот;
- здійснення суб'єктивних прав чи додержання юридичних обов'язків у правовідносинах контролюється і забезпечується державою.

Правовідносини мають складну будову і включають у себе такі елементи: суб'єкти, об'єкти, зміст правовідносин.

Передумовою виникнення правовідносин є юридичні факти.

Суб'єктами правовідносин вважають їх учасників, що є носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. Суб'єктами правовідносин є:

- фізичні та юридичні особи;
- державні та громадські організації (профспілки, партії, фонди, земляцтва, ветеранські, молодіжні організації тощо);
- різні спільноти (трудовий колектив, нація, народ, населення відповідного регіону тощо).

Суб'єкти правовідносин повинні володіти правосуб'єктністю (правоздатністю, дієздатністю й деліктоздатністю).

Правоздатність – це здатність суб'єкта бути носієм суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

Дієздатність – це здатність суб'єктів своїми діями набувати і самостійно здійснювати суб'єктивні права та виконувати юридичні обов'язки.

Деліктоздатність – це обумовлена нормами права здатність суб'єктів нести юридичну відповідальність за вчинені правопорушення.

Об'єкти правовідносин – це ті реальні соціальні блага, що задовольняють інтереси і потреби людей і з приводу яких між суб'єктами виникають, змінюються чи припиняються суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Їх поділяють на матеріальні й духовні блага, дії суб'єктів, правовідносини, результати їх діяльності, в тому числі й духовні.

Зміст правовідносин складають права та обов'язки його учасників (суб'єктів).

Зміст суб'єктивного права (можливість певної поведінки) включає в себе такі можливості:

- а) діяти відповідно до свого бажання та користуватися соціальним благом, що закріплюється суб'єктивним правом;
- б) вимагати певних дій від зобов'язаної сторони;
- в) звернутися до суду, державного органу чи посадової особи щодо захисту свого права.

Змістом юридичних обов'язків (належної необхідної поведінки) є необхідність:

- а) здійснення певних дій та вимагати здійснення або нездійснення тих чи інших дій від інших осіб;
- б) утримання від здійснення дій, що суперечать інтересам інших осіб;
- в) нести юридичну відповідальність за невиконання чи неналежне виконання передбачених нормою права дій.

Залежно від тих чи інших ознак можна виділити такі види правовідносин:

- 1) за галузями права:
 - конституційно-правові;
 - кримінально-правові;
 - цивільно-правові;
 - трудові;
 - сімейно-правові;
 - фінансово-правові тощо;

- 2) за кількістю суб'єктів (учасників):
 - прості (між двома суб'єктами);
 - складні (між трьома суб'єктами і більше);
- 3) за розподілом прав та обов'язків суб'єктів:
 - односторонні (кожен суб'єкт має або лише право, або лише обов'язки, наприклад, договір займу);
 - двосторонні (кожен суб'єкт має і права і обов'язки, наприклад, договір купівлі-продажу);
- 4) за характером дій зобов'язаного суб'єкта:
 - активні (суб'єкт повинен вчинити певні дії);
 - пасивні (суб'єкт повинен утримуватися від вчинення певних дій);
- 5) за методом правового регулювання:
 - договірні (обопільне волевиявлення сторін);
 - управлінські (здійснення одностороннього волевиявлення);
- 6) за дією у часі:
 - довготривалі;
 - короткотривалі;
- 7) за функціональною спрямованістю відповідних норм права:
 - регулятивні;
 - охоронні.

Юридичними фактами є конкретні життєві обставини, з якими норми права пов'язують виникнення, зміну або припинення правовідносин.

Юридичні факти поділяються на окремі групи за такими показниками:

1) наявністю волі суб'єктів (щодо волі учасників) – події, дії, бездіяльність, стан.

Події – це те, що відбувається незалежно від волі учасників правовідносин (стихийне лихо, закінчення строків, народження, смерть людини тощо).

Дії – це активна поведінка суб'єкта з його волі. Дії бувають правомірні (відповідають вимогам правових норм) і неправомірні (протиправні: злочини, проступки). Результатом правомірних дій можуть бути правомірні акти (визнання судом людини померлою, наказ про зарахування на роботу).

Бездіяльність – це стан абсолютної пасивності, відсутність дії. Вона теж може спричинювати певні правовідносини (наприклад, ненадання лікарем медичної допомоги хворому).

Станом (юридичного характеру) можуть бути: сп'яніння, вагітність, громадянство тощо, за наявності яких можуть виникати певні правовідносини;

2) складом — прості (складаються з одного факту, якого досить для настання юридичних наслідків), складні (сукупність окремих фактів);

3) тривалістю у часі — одноактні (складаються з одноразового акту їх виявлення), тривкі, або сталі акти (тривають у часі);

4) юридичними наслідками — правотворні, правозмінні, правоскасувальні.

Право тісно пов'язане зі свідомістю людей.

Правосвідомість є формою суспільної свідомості, сукупністю світоглядів, ідей, що виражають ставлення людей, соціальних груп, класів до права, його мети, до законності, правосуддя, їх уявлення про те, що є правомірним і що є неправомірним.

Правосвідомість містить у своїй структурі:

- правову ідеологію — систему правових поглядів, які ґрунтуються на певних соціальних, моральних, релігійних і наукових (теоретичних) позиціях;
- правову психологію — звички, почуття, емоції людей щодо правових явищ, буденне ставлення членів суспільства до права.

Правосвідомість — це не тільки знання чинних прав, їх основних принципів і вимог, а й свідоме ставлення до права, орієнтація людей на певну поведінку. Розрізняють правосвідомість людини, певної соціальної групи, суспільства загалом.

Правосвідомість пов'язана із *правовою системою*, яку слід відрізнити від системи права (сукупність чинних правових норм і поділ їх на галузі та інститути). Під поняттям правової системи розуміють сукупність усіх взаємопов'язаних правових явищ у суспільстві: створення, реалізацію, і охорону права, забезпеченість виконання правових норм, вплив права на суспільство, ставлення членів суспільства до чинного законодавства тощо.

ТЕМА 4. СИСТЕМА ЗАКОНОДАВСТВА І СИСТЕМА ПРАВА

§13. *Поняття законодавства. Нормативні та індивідуальні правові акти*

Поняття "законодавство" найчастіше вживається у двох значеннях, а саме:

- як один з основних методів здійснення державою своїх функцій шляхом видання органами державної влади законів;
- як сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини (законів, підзаконних нормативних актів, назви яких у різних державах можуть різнитися — укази, декрети, постанови, ордонанси, накази, інструкції тощо).

Відмінність між правом і законом ґрунтується на тому, що право і закон співвідносяться між собою як зміст і форма. Закон виступає в ролі основної форми надання офіційності нормам права, є засобом їх упорядкування. Ототожнювати право і закон можна. В одному законі може бути кілька різних за предметом регулювання правових норм (цивільного, трудового, фінансового права тощо).

У наш час до самого закону нерідко висувається вимога щодо приведення його у відповідність до принципів природного права (свободи і справедливості). Лише за таких умов, згідно з теорією природного права, закон набуває якості правового.

Нормативний акт — це офіційний письмовий документ, що містить норми права. Він:

- 1) відображає державну волю;
- 2) видається компетентними органами;
- 3) має загальнообов'язковий характер;
- 4) документально оформлюється;
- 5) охороняється державою;
- 6) розрахований на багаторазове використання.

Від нормативно-правових актів слід відрізнити індивідуальні правові акти. Це документи, які:

- 1) видаються на підставі відповідного нормативно-правового акта;

- 2) розраховані на вирішення конкретних життєвих випадків;
- 3) передбачають одноразове використання;
- 4) не мають загального характеру.

Такий акт обов'язковий для осіб, яким адресований (видача ордера на квартиру, витяг зі свідоцтва про народження, реєстрація підприємства, нагородження орденом).

§14. Конституція, закони та підзаконні акти. Система законодавства

Система законодавства – це сукупність чинних нормативно-правових актів певної держави, передусім законів, у яких офіційно закріплюються загальнообов'язкові правила поведінки (норми права). Система законодавства є способом зовнішнього прояву та існування системи права.

Галузі законодавства в деяких випадках збігаються з галузями права (цивільне, кримінальне право), в інших – з підгалузями права (банківське, авторське право) чи міжгалузевими комплексами (морське законодавство). Нормативний інститут — це сукупність нормативно-правових актів, що містять норми, які регулюють один вид суспільних відносин. Нормативний припис – це вимога, що висувається до суб'єктів права в тексті нормативно-правового акта.

Чинне законодавство охоплює велику кількість нормативно-правових актів і є багатоплановим. Для полегшення практики його застосування використовується систематизація нормативних актів, яка забезпечує доступність законодавства для населення, юридичних і посадових осіб.

Систематизація нормативних актів – це діяльність з упорядкування нормативних актів, зведення їх до певної внутрішньо узгодженої системи.

Формами систематизації є кодифікація, інкорпорація та консолідація.

Кодифікація – це систематизація законів та інших нормативних актів, що регулюють певну галузь суспільних відносин з удосконаленням їх змісту. Найпоширенішим кодифікаційним актом є кодекс.

Кодекс – це законодавчий акт, у якому зосереджені й систематизовані норми права, правові інститути, що регулюють певну

сферу суспільних відносин, як правило, щодо певних галузей права (Цивільний кодекс, Кримінальний кодекс, Земельний кодекс та ін.). Можуть також прийматися кодекси з окремих найбільш значимих правових інститутів (водний кодекс, повітряний кодекс, кодекс про надра, митний кодекс та ін.).

Прийняття кодексів може бути лише офіційним, тобто здійснюватися уповноваженим на це органом, наприклад Верховною Радою України. Але саме видання, перевидання їх може бути й не офіційним (наприклад, здійснюватися комерційним приватним видавництвом).

Інкорпорація – це систематизація, видання збірників нормативних актів, коли за основу беруться зовнішні ознаки матеріалів (хронологія, розташування актів за алфавітом, за предметом правового регулювання тощо).

Консолідація – це об'єднання кількох нормативно-правових актів, діючих в одній і тій же сфері суспільних відносин, в єдиний нормативно-правовий акт без зміни змісту.

За юридичною силою нормативні акти поділяються на закони та підзаконні акти. *Закон* – нормативно-правовий акт, що має вищу юридичну силу, приймається вищим представницьким органом (парламентом) держави; регулює важливі суспільні відносини. Скасувати закон або внести до нього зміни має право лише сам законодавчий орган.

Чільне місце серед законів посідає конституція.

Конституція – це основний закон держави, який приймається за особливою процедурою, встановлює конституційні засади державного і суспільного ладу, правовий статус людини, систему державних органів, територіальний устрій та інші основні принципи державного і суспільного життя. Конституція є ядром усієї системи права, має найвищу юридичну силу і верховенство.

Крім конституції країни є ще такі види законів: конституційні, органічні, звичайні.

Конституційні закони – це закони, що вносять зміни і доповнення до конституції. Вони, як і конституція, приймаються кваліфікованою більшістю голосів депутатів або шляхом референдуму.

Органічні закони закріплюють порядок організації функціонування певного державного органу.

Звичайні закони регулюють усі інші суспільні відносини і приймаються більшістю депутатів від складу парламенту.

Усі закони мають вищу юридичну силу, що означає таке:

а) ніхто, крім органів законодавчої влади, не може приймати

закони, змінювати чи відмінити їх;

- б) усі інші нормативно-правові акти повинні видаватися відповідно до законів;
- в) у разі колізій між нормами закону і підзаконного нормативно-правового акта діють норми закону.

На підставі законів, з метою їх конкретизації компетентними органами, приймаються підзаконні нормативні акти, спрямовані на виконання законів. В Україні до них належать нормативно-правові укази і розпорядження Президента України, постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України, рішення та постанови уряду Автономної Республіки Крим; накази, інструкції та розпорядження міністерств, відомств, держкомітетів та інших центральних органів державної влади, рішення органів місцевого самоврядування; нормативні акти місцевої державної адміністрації, накази, інструкції, розпорядження адміністрацій державних підприємств, установ, організацій.

§15. Поняття системи права. Поділ права на галузі, підгалузі та правові інститути

Право складається з норм права, а норми права у своїй сукупності утворюють право як цілісність, певну соціальну нормативну систему.

Отже, *система права* — це структурно урегульована сукупність правових норм певної держави, яка полягає в їх єдності, погодженості та розподілі. Для будь-якої держави право функціонує як єдина юридично цілісна, внутрішньо узгоджена система загальнообов'язкових правил поведінки.

У сучасному світі існують різні системи права, найпоширенішими з яких є:

- континентальна система права (у державах континентальної Європи);
- система загального права, або англосаксонська чи прецедентна;
- система мусульманського права.

Галузь права — це частина системи права, відносно самостійна сукупність його норм, об'єднаних спільністю предмета, методів правового регулювання.

Предмет правового регулювання — це сукупність суспільних відносин певного виду, а *метод правового регулювання* — це прийоми

і засоби їх регулювання.

Підгалузь права — це частина галузі права, що об'єднує норми права, які регулюють суспільні відносини певного виду (наприклад, авторське право у галузі цивільного права).

Інститут права — це частина норм певної галузі чи підгалузі права, яка регулює конкретний вид чи сторону однорідних відносин. Інститути права можуть бути галузевими, які утворюються нормами однієї галузі права, та міжгалузевими, до яких входять норми декількох галузей права. Міжгалузевим є, наприклад, інститут права власності, що утворюється сукупністю норм, які належать до галузей цивільного, земельного, кримінального та деяких інших галузей права.

§16. Загальна характеристика основних галузей права України

У системі права визначальне місце посідає конституційне право, яке часто називають державним.

Конституційне право — галузь права, предметом якого є: регулювання основ державного і суспільного ладу, прав, свобод та обов'язків людини і громадянина; правовий статус Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України та інших органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, прокуратури, правосуддя; територіальний устрій України; державні символи тощо. Основним джерелом конституційного права є Конституція України, конституційні та інші закони.

Адміністративне право — галузь права, норми якої регулюють суспільні відносини у сфері державного управління, діяльність виконавчо-розпорядчого характеру, встановлюють склад адміністративних правопорушень, порядок і види адміністративних стягнень. Серед джерел адміністративного права слід зазначити Кодекс України про адміністративні правопорушення.

Цивільне право — галузь права, яка включає правові норми, що регулюють майнові відносини (наприклад, право власності, відшкодування збитків) та пов'язані з ними немайнові відносини (авторське право), а також відносини суто особисті (захист честі, гідності, ділової репутації). Найважливішим нормативно-правовим актом цієї галузі є Цивільний кодекс України.

Трудове право — галузь права, норми якої регулюють трудові відносини між працівниками і власником або органом, уповноваженим власником, щодо укладення трудового договору, його розірвання, умов

праці та її охорони, часу праці і часу відпочинку, порядку розгляду трудових спорів тощо. Основним нормативним актом цієї галузі є Кодекс законів про працю України.

Сімейне право – галузь права, норми якої регулюють порядок, умови реєстрації і розірвання шлюбу, права та обов'язки подружжя, стосунки між дітьми і батьками, питання усиновлення, опіки, піклування тощо. Ці норми зосереджені у Сімейному кодексі України, прийнятому 10 січня 2002 р.

Фінансове право – галузь права, яка регулює питання державного бюджету, діяльності банків, податкової системи тощо і для якої характерним об'єктом регулювання є гроші та цінні папери.

Господарське право – галузь права, норми якої регулюють відносини, які виникають у процесі здійснення виробничо-господарської діяльності і державного управління нею.

Земельне право – система правових норм, що регулюють відносини щодо використання та охорони земель, їх режиму, визначають землі сільськогосподарського призначення, населених пунктів, лісового, водного фондів тощо. Основним джерелом цієї галузі права є Земельний кодекс України.

Аграрне право – галузь права, якою регулюються суспільні відносини, що складаються у процесі виробництва сільськогосподарської продукції, її переробки, збереження, реалізації, а також форми і порядок організації сільськогосподарських підприємств, селянських і фермерських господарств.

Екологічне право – система норм, що регулюють суспільні відносини, спрямовані на збереження, відновлення сприятливих природних умов, охорону навколишнього середовища, збереження рослинного і тваринного світу.

Кримінальне право – сукупність юридичних норм, що визначають злочинність діянь, їх караність, обставини, які пом'якшують і обтяжують вину, звільняють від покарання, окреслюють коло злочинів, види і міру покарання за них тощо. Основним джерелом кримінального права є Кримінальний кодекс України.

Виправно-виконавче право – галузь права, що регулює суспільні відносини, які виникають у зв'язку із застосуванням кримінального покарання і заходів виправно-трудового впливу. Для цієї галузі права існує Виправно-трудова кодекс України.

Усі зазначені галузі права вважаються галузями так званого матеріального права, оскільки регулюють суспільні відносини, так би

мовити, у статистиці.

Але для правильного застосування норм права необхідні відповідні процедури, процесуальні норми, які складають цивільне процесуальне право та кримінально-процесуальне право.

Цивільно-процесуальне право – галузь права, що регулює порядок розгляду та вирішення судом цивільних справ і виконання судових рішень. В основу його покладено Цивільний процесуальний кодекс України.

Кримінально-процесуальне право – галузь права, норми якої регулюють діяльність, пов'язану з порушенням кримінальних справ, попереднім розслідуванням злочинів і розглядом кримінальних справ у судових інстанціях. Основним джерелом кримінально-процесуального права є Кримінально-процесуальний кодекс України.

Виділяють також адміністративно-процесуальне і господарське процесуальне право.

Міжнародне право—система правових норм, що регулюють взаємовідносини між державами (міжнародне публічне право) чи між громадянами різних країн та їх об'єднаннями (міжнародне приватне право). Міжнародне право не належить до системи внутрішнього права, а складається на основі міждержавних угод. Норми міжнародного права набувають сили в країні лише за умов офіційного визнання цією країною відповідної міжнародної угоди.

Всі галузі права прийнято відносити до однієї з двох сфер – або приватного, або публічного права.

Приватне право регулює сферу приватної ініціативи особи в усіх галузях суспільного життя (цивільне, сімейне право).

Публічне право регулює відносини держави та особи, а також відносини між державними органами (конституційне, адміністративне, фінансове право тощо).

ТЕМА 5. ПРАВОВА ДЕРЖАВА. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

§17. *Поняття і головні ознаки правової держави*

Поняття "правова держава" поширене в юридичній науці й конституційному праві. Ідеї правової держави знайшли своє відображення в конституціях багатьох країн світу (Німеччини, Іспанії, Італії, Франції, України, Росії, Білорусі, Болгарії, Чехії, Угорщини, Словенії). Однак це поняття не має однозначного трактування. У наш час, як і в минулі часи, політики, філософи, юристи – представники різних ідеологій і політичних уподобань – вбачають у ньому різну суть.

Ідея правової держави в розумінні верховенства чинних законів сягає в далекі часи античного світу.

Аристотель, Платон, Геракліт, Цицерон у пануванні законів убачали запобігання сваволі і міць держави. Цицерон писав: "Закон – опора того високого становища, яким ми користуємося у державі, основа свободи, джерело правосуддя; розум, душа, мудрість і сутність держави зосереджені у законах". Проте ідеї піднесення ролі права у Стародавній Греції, Стародавньому Римі та інших рабовласницьких країнах були позбавлені гуманістичної основи. Це були ідеї, що відбивали інтереси лише панівної частини тогочасного суспільства – рабовласників, доля сотень тисяч рабів майже не бралася до уваги.

Поширення християнства у Європі спричинило певні зміни в оцінці ролі права. Видатний християнський теолог IV – V ст. н. е. Аврелій Августин піддає гострій критиці право рабовласницького Риму як таке, що суперечить праву, наданому "божественною благодаттю". Згодом ці ідеї знайшли яскравий вияв у трактаті християнського мислителя Фоми Аквінського "Про правління князів", у якому стверджувалася ідея держави і права як таких, що є елементами Божого управління Всесвітом і засобом сприяння "загальному благу". Отже, закладалася ідея не просто значимості права в житті держави, а права як інструменту забезпечення добра і справедливості для всіх людей.

У XVIII ст. розвиток ідеї правової держави в Європі значною мірою обумовлюється прагненням протидіяти всевладдю чиновниць-

ко-бюрократичних апаратів тогочасних монархій.

Значний внесок у розвиток ідеї правової держави зробив видатний німецький філософ І. Кант. Сам термін "правова держава" введено до наукового обігу німецьким юристом першої половини XIX ст. Р. фон Модем.

У Росії ідея правової держави набуває розвитку з XIX ст., але ще у другій половині XVIII ст. професор права Московського університету і член Російської Академії наук С. Десницький та вчений і дипломат В. Малицький обстоювали ідею рівності прав усіх людей і націй, верховенство права, засуджували кріпацтво. Ідеї правової держави розроблялися відомими юристами М. Коркуновим і П. Новгородцевим. Значну увагу ролі права у державі приділяв філософ В. Соловйов, вбачаючи в ньому поєднання інтересів "особистої свободи і загального блага", необхідну умову для подолання зла, "щоб світ не перетворився на пекло". Філософ С. Франк вплив права на суспільство та його виняткову роль пояснював необхідністю його витоку із совісті і вільного внутрішнього визнання правди.

Глибокі розробки питань становлення правової держави на початку XX ст. здійснені українськими вченими-юристами Б. Кістяківським і С. Котляревським. Б. Кістяківський після революції 1905 р. у відомому збірнику "Вехи" публікує статтю "На захист права", де виступає переконаним прибічником неспорнуваності права і застерігає інтелігенцію, яка у своїй революційній діяльності вважала за можливе не зв'язувати себе правовими нормами і навіть боротися проти "деспотизму" закону, про можливі непередбачувані наслідки таких поглядів. Ця стаття була покладена Б. Кістяківським в основу докторської дисертації, яку він захистив у 1917 р. і став деканом юридичного факультету Київського університету.

Професор державного права С. Котляревський у магістерській дисертації "Конституційне право. Досвід політико-морфологічного огляду" (1907) і докторській дисертації "Правова держава і зовнішня політика" (1909) обґрунтував значення пріоритету права як для блага країни, так і в міждержавних відносинах. У статті "Оздоровлення" С. Котляревський констатував, що "культ сваволі і класової ненависті" обумовлює катастрофу держави.

У пореволюційний період теорія правової держави виявилася в Радянському Союзі несумісною з ідеєю "диктатури пролетаріату", визначенням держави як засобу панування одного класу над іншим. З цих же ідеологічних засад було відкинута ідея поділу влади. Ігнорування свободи думки і політичних прав людини, усунення релігії

як моральної основи суспільства, сувора концентрація державної влади створили сприятливі умови для беззаконня і масових репресій сталінського періоду.

З другої половини 80-х років ідея правової держави відроджується й активно розробляється. В Україні над правовими проблемами державотворення плідно працюють вчені: В. Бабкін, М. Козюбра, А. Колодій, М. Корнієнко, В. Котюк, С. Лисенков, П. Мартиненко, В. Мелашенко, О. Михайленко, Є. Назаренко, В. Нор, І. Опришко, В. Погорілко, Н. Прозорова, П. Рабінович, В. Сіренко, О. Тихомиров, Є. Тихонова, І. Усенко, В. Шаповал, Ю. Шемшученко та ін. Багато уваги цьому питанню приділяв В. Копейчиков.

Поняття правової держави не може визначатися лише пануванням права в країні. За такою формальною ознакою "правовими" можна було б визнати й держави з диктаторською формою правління, а також держави, де переважна частина населення живе у злиднях, тощо. Суть полягає у характері тих законів, які мають бути обов'язковими до виконання. Право, як зазначав філософ-гуманіст ХІХ ст. М. Федорів, може узаконювати егоїзм, грубий примус, холодну об'єктивність. С. Котляревський, П. Новгородцев, будучи прибічниками правової держави, вважали за можливе її побудову лише на засадах поваги до особи, християнської моралі.

Саме у такому контексті **правовою** можна вважати державу, якій притаманні такі ознаки:

- система права, заснована на нормах загальнолюдської моралі та принципах справедливості (віддання кожному належного за добро і зло);
- правові норми, які відповідають інтересам усього або переважної частини суспільства, закріплюють природні права і свободи людини й встановлюють відповідність між правами та обов'язками;
- верховенство права — неухильне виконання правових норм усіма посадовими особами, усіма громадянами, установами, організаціями, об'єднаннями громадян тощо, виконання взаємних обов'язків як державою, так і особою, забезпечення взаємної відповідальності держави і громадян;
- відсутність білих плям і колізій у правовій системі;
- наявність незалежного, непідкупного і справедливого суду;
- здійснення державних функцій переважно ненасильницькими методами;
- забезпечення населенню такого життєвого рівня, за якого можливе задоволення необхідних матеріальних і духовних

- потреб; ліквідація безробіття;
- здійснення функцій з виховання у громадян моральних принципів, поваги до праці, до надбань попередніх поколінь, дбайливого ставлення до навколишнього природного середовища;
- відсутність аморальних засобів одержання прибутків як окремими індивідами, так і державою (торгівля зброєю, порушення прав найманих працівників, кредити і позики під високі проценти та ін.);
- організація і здійснення державної влади на основі принципу поділу влади.

Звичайно, держав, які б відповідали всім цим ознакам, не існує. Однак у будь-якій державі поступова реалізація їх — це рух до правової держави.

§18. Основні напрями формування правової держави в Україні. Громадянське суспільство

Конституція України (ст. 1) проголосила Україну суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою. Правовий характер нашої держави виявляється, насамперед, у передбаченому Конституцією принципі верховенства права (ст. 8), у взаємній відповідальності держави та особи (ст. 3), у здійсненні державної влади на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову (ст. 6), у гарантуванні громадянам прав і свобод людини та громадянина.

Важливим є те, що громадянам гарантується можливість звернення до суду для захисту своїх конституційних прав і свобод, до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, після використання всіх національних засобів правового захисту своїх прав і свобод (ст. 55).

Визначення України правовою державою ще не відображає реальність сьогодення. Розбудова правової держави вимагає створення необхідних соціально-економічних засад розвитку суспільства, кожної окремої особи.

Окрім вирішення економічних і соціальних проблем основними

напрямами формування правової держави в Україні мають бути такі:

1. Зміцнення законності. Прогресивний розвиток суспільства значною мірою залежить від того, як у ньому дотримуються законів. Слідування вимогам чинного законодавства (законів та інших нормативно-правових актів) визначається поняттям законності.

Законність — це такий правовий режим у державі, за якого забезпечується повне, точне та неухильне виконання всіх нормативно-правових актів органами держави, посадовими особами, громадськими об'єднаннями та окремими громадянами.

Вимога влади до населення виконувати закони існувала завжди, але дуже важливо, щоб самі керівні верстви в державі, представники державного апарату неухильно дотримувалися вимог законності, не порушували правових приписів. Усі мають бути рівними перед законом і нести рівні обов'язки та відповідальність у разі порушення законності.

2. Забезпечення застосування законів та інших нормативних актів на всій території дії цих актів, а також досягнення фактичного виконання правових приписів у всіх видах державної, господарської та іншої діяльності.

3. Удосконалення нормативної бази законності, тобто сутності та змісту законів, які приймаються. Приведення системи законодавства у відповідність до потреб певного етапу розвитку держави і суспільства.

4. Зміцнення правопорядку. Норми права і законності є основою правопорядку. Правопорядок — це врегулювання суспільних відносин на засадах права і законності, реальна відповідність конкретних суспільних відносин вимогам правових норм. Правовий порядок є складником суспільного порядку, який, окрім права, підтримується нормами моралі, звичаями, корпоративними нормами тощо. Без встановлення належного правопорядку побудова правової держави неможлива.

Громадянське суспільство. Правова держава як найважливіший орган політичної влади в суспільстві неможлива без сформування громадянського суспільства. Взаємозалежність правової держави і громадянського суспільства полягає в тому, що права держава є формою організації громадянського суспільства. Ознаки громадянського суспільства такі:

1) висока загальна і правова культура громадян. Їх загальна повага до закону, усвідомлення необхідності співвідношення особистих інтересів з інтересами суспільства і держави;

2) реалізація громадянами своїх інтересів і потреб шляхом

створення різноманітних і незалежних об'єднань (громадських і релігійних організацій, партій, профспілок, кооперативів, органів самоорганізації населення тощо); відсутність міжнаціональної ворожнечі та міжетнічних конфліктів;

3) громадяни і держава виступають як вільні та рівноправні партнери, їх взаємовідносини здійснюються на основі права і розумних меж свободи;

4) громадяни у формах, передбачених конституцією держави, активно впливають на формування права, здійснюють контроль за діяльністю державних органів і посадових осіб; через демократичні інститути і механізми впливають на формування та здійснення державної політики;

5) усі форми власності є рівноправними, громадяни мають певну економічну незалежність; праця (індивідуальна і колективна) є вільною і заохочується як державою, так і суспільством;

6) існує реальна багатоманітність ідеологічного та культурного життя громадян.

Отже, громадянське суспільство можна визначити як спільність вільних, рівноправних і високоморальних людей, які беруть активну участь у політичному житті і формуванні державної політики, вільні у виборі світогляду і політичних переконань.

ТЕМА 6. ПРАВОПОРУШЕННЯ ТА ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

§19. *Поняття, причини та види правопорушень*

Усі людські вчинки умовно можна поділити на суспільно корисні і шкідливі. Всякий вчинок, який суперечить встановленим і схваленим суспільством правилам, завдає шкоди іншим людям, є викликом суспільству, порушує моральні умови існування людини і суспільства. Суспільно корисні вчинки узгоджуються з нормами права, а суспільно шкідливі, як правило, є порушенням правових норм. Протиправна поведінка є антиподом правомірної поведінки і породжує правопорушення.

Отже, *правопорушення* – це суспільно шкідливий, протиправний вчинок, здійснення якого передбачає юридичну відповідальність. Щоб встановити, чи є конкретний вчинок або поведінка правопорушенням, необхідно проаналізувати склад правопорушення. До особливостей складу правопорушення слід віднести такі:

- суб'єктом його є деліктоздатна особа, тобто така, що спроможна нести юридичну відповідальність за вчинене правопорушення;
- суб'єктивна сторона правопорушення – внутрішнє психологічне ставлення суб'єкта до вчиненого протиправного діяння та його наслідків.

Необхідною ознакою *суб'єктивної сторони правопорушення* є вина у формі умислу чи необережності. При умислі суб'єкт усвідомлює протиправність свого вчинку, передбачає і бажає настання його негативних наслідків (прямий умисел) чи свідомо допускає їх (непрямий умисел). При необережності особа передбачає можливість негативних наслідків вчинку, але легковажно розраховує їх відвернути (самовпевненість) чи не передбачає можливості настання цих наслідків, хоч могла і повинна була це зробити (недбалість). *Об'єктивна сторона правопорушення* – це зовнішній вираження протиправного діяння. Ця сторона відповідає на запитання, яким саме чином скоєно правопорушення, якою була діяльність (бездіяльність) суб'єкта правопорушення; чи є об'єктом правопорушення суспільні

відносини, соціальні цінності, які охороняються правом і на які зазначене правопорушення посягає.

Ознакою правопорушення є караність протиправного діяння (поведінки) — юридична відповідальність.

Середпричині умов, які можуть визначати скоєння правопорушень або сприяти їм, характерними є:

- дефекти сімейного виховання (жорстокість, відсутність моральних принципів, культ грошей);
- безробіття і майнова нерівність у суспільстві;
- пияцтво і наркоманія;
- вплив певних творів так званої масової культури (особливо перегляд фільмів, у яких популяризуються жорстокість, аморальність, насильство);
- низький рівень правосвідомості й правової культури, правовий нігілізм.

Сприяття скоєнню правопорушень можуть і певні суб'єктивні причини, соціально-психологічні особливості (наявність психічних відхилень, темперамент, вік, риси характеру, фізичні вади тощо).

Впливають на скоєння правопорушень і факти недосконалості чинного законодавства (високі податки на суб'єктів господарської діяльності, відсутність ліцензування певних видів діяльності, відсутність прогресивного податку на власність та ін.).

Правопорушення, як правило, зумовлюються не якоюсь однією причиною, а відразу багатьма.

Залежно від ступеня суспільної небезпечності всі правопорушення поділяють на *злочини і проступки* (провини). Злочинами визнаються правопорушення, з якими пов'язана найбільша небезпека для суспільства та особи. У 1999 р. в Україні зареєстровано 5 581 693 злочини, а в 2000 році в ув'язненні перебувало понад 177 тис. осіб.

Залежно від галузі права розрізняють кримінальні, адміністративні, цивільні, трудові, фінансові, екологічні, процесуальні та інші правопорушення.

§20. Цілі, підстави та види юридичної відповідальності

Конституція України закріплює основи юридичної відповідальності особи. За Конституцією:

- ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення;

- юридична відповідальність особи має індивідуальний характер;
- ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення.

Юридична відповідальність має певні цілі, передбачувані результати. До таких належать:

- 1) захист прав і свобод громадян;
- 2) утвердження законності;
- 3) охорона державного ладу;
- 4) виховання і перевиховання правопорушника;
- 5) запобігання правопорушенням.

Юридична відповідальність містить у собі й елемент кари, тому що обмежує в чомусь правопорушника, позбавляє його певних благ.

Підставою для юридичної відповідальності повинен бути факт скоєння правопорушення, наявність у діях особи складу правопорушення, який, як зазначалося, включає чотири елементи: суб'єкт, суб'єктивну сторону, об'єктивну сторону та об'єкт.

Для всіх правопорушень загальним об'єктом є суспільні відносини (правопорядок), що охороняються законом. Безпосереднім об'єктом є ті конкретні суспільні відносини, яким заподіяно шкоди зазначеним правопорушенням. Ними можуть бути права і свободи громадян, права та інтереси організацій тощо.

Підставами юридичної відповідальності, крім факту скоєння правопорушення, є:

- 1) норма права, яка передбачає можливість покладання відповідальності (наприклад, стаття Кримінального кодексу);
- 2) акт застосування права (вирок суду, рішення адміністративного органу, представника органу влади та ін.).

Незнання закону не звільняє від відповідальності. Коли б цей принцип не діяв, тоді більшість правопорушників, очевидно, спробували б послатися на своє незнання закону, щоб уникнути відповідальності за правопорушення.

Залежно від характеру, ступеня суспільної небезпечності правопорушень розрізняють кілька основних видів юридичної відповідальності, а саме:

- кримінальна, яка є найсуворішим видом відповідальності;
- адміністративна;
- цивільно-правова;
- матеріальна;
- дисциплінарна.

Існує і конституційна відповідальність (імпичмент Президента, відповідальність народного депутата за порушення депутатських обов'язків). Виділяють також кримінально-процесуальну відповідальність (заміна підписки про невиїзд взяттям під варту).

§21. Необхідна оборона та інші обставини, що виключають юридичну відповідальність

Не всі зовні протиправні діяння в дійсності є такими. Є обставини, які виключають суспільну небезпеку і протиправність діяння. У кримінальному та адміністративному праві такими обставинами є необхідна оборона і крайня необхідність.

Необхідна оборона – це правомірний захист від суспільно небезпечного посягання шляхом нанесення шкоди нападникові. Кожна особа має право на необхідну оборону незалежно від можливості уникнути посягання або звернутися за допомогою до інших осіб чи органів влади.

Діяння, які сталися за необхідної оборони без перевищення її меж, не підлягають кримінальній відповідальності.

Явна невідповідність захисту характерові і небезпечності посягання називається *перевищенням меж необхідної оборони*. Явність – це очевидність для всіх і кожного, і насамперед для того, хто захищається, невідповідності, неспівмірності нападу та захисту. Перевищення меж необхідної оборони може здійснюватися тільки свідомо і карається лише у випадках настання смерті або тяжких тілесних ушкоджень нападника.

Крайня необхідність – це особливі обставини, за яких особа вимушено заподіює шкоду. Це дія, яка хоч і підпадає під ознаки діяння, передбаченого кримінальним законом, але скоєна у стані крайньої необхідності, тобто для усунення небезпеки, що загрожує інтересам держави, громадським інтересам, особі, її правам або правам інших громадян, якщо цю небезпеку за обставин, що склалися, не можна було усунути іншими засобами і якщо заподіяна шкода є менш значною, ніж відвернута.

Особа, яка діяла у стані крайньої необхідності або необхідної оборони, не підлягає й адміністративній відповідальності.

До необхідної оборони прирівнюються дії потерпілого та інших осіб безпосередньо після вчинення посягання, спрямовані, на

затримання особи, яка вчинила напад, і доставлення її до відповідних органів влади. Шкода, завдана при затриманні, має відповідати характеру і небезпеці посягання та обстановці затримання.

Є інші обставини, що виключають юридичну відповідальність.

§22. Алкоголізм, наркоманія, токсикоманія і правопорушення

Правопорушення тісно пов'язані з такими антисоціальними явищами, як алкоголізм, наркоманія і токсикоманія. Поширення останніх у суспільстві майже автоматично призводить до суттєвого зростання кількості правопорушень.

Алкоголізм — це хворобливий стан особи, який характеризується її потягом до спиртних напоїв.

Наркоманія — це патологічний потяг до наркотиків, який розвивається внаслідок систематичного введення їх в організм людини.

Токсикоманія — це використання різного роду токсичних речовин, які не віднесені законом до наркотичних.

Вживання спиртних напоїв, наркотичних засобів, токсичних речовин згубно впливає на здоров'я людей, порушує нормальне функціонування мозку, руйнує нервову систему, призводить до деградації особистості. Такі особи стають суспільно небезпечними і схильними до скоєння правопорушень і злочинів. Часто вони вчиняють злочини з метою роздобути гроші на придбання наркотиків, спиртних напоїв та ін.

Нерідко причиною вживання спиртних напоїв і наркотичних речовин є бажання тимчасово зняти нервову напруженість, моральне незадоволення, бажання відійти від реальності з її турботами і труднощами.

До причин, які сприяють цим вкрай небезпечним у суспільстві явищам, можна віднести: традиції вживання спиртних напоїв у дні відзначення різних подій, безробіття серед значної частини населення, обмежена кількість місць для занять спортом і культурного відпочинку або недоступність їх з матеріальних причин, подекуди недостатня увага до цієї проблеми у виховній та законотворчій роботі.

Особа, яка вчинила злочин у стані сп'яніння, не звільняється від кримінальної відповідальності. Доведення неповнолітнього за

певних умов до стану сп'яніння, втягнення неповнолітніх у вживання лікарських та інших засобів, що викликають одурманювання, схиляння будь-якої особи до вживання наркотичних засобів є злочинами, за які передбачається сувора відповідальність.

Водночас не можна не зазначити, що сьогодні відсутня ефективна протидія алкоголізму і курінню, а реклама спиртних напоїв і цигарок заповнила вулиці міст України, масовий продаж цих виробів які можна придбати навіть поруч зі школами та іншими навчальними закладами, в містах функціонує величезна кількість торговельних закладів, де можна придбати в будь-яку годину і в будь-якій кількості горілку, вино, цигарки і т.д.

РОЗДІЛ II. КОНСТИТУЦІЙНЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ

ТЕМА 7. ЗАКРІПЛЕННЯ ДЕРЖАВНОГО, НАРОДНОГО Й НАЦІОНАЛЬНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ ДО ПРИЙНЯТТЯ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

§23. *Декларація про державний суверенітет України*

Державний суверенітет означає, що влада держави є верховною, повною, самостійною і неподільною у відносинах, які мають місце в межах її кордонів, а також незалежність і рівноправність держави у взаємовідносинах з іншими державами.

Народний суверенітет — це повновладдя народу, визнання його єдиним джерелом влади, відповідальність держави перед суспільством.

Національний суверенітет — це повновладдя нації, її можливість вільно вирішувати всі питання свого національного життя, в тому числі й щодо створення самостійної держави.

16 липня 1990 р. Верховна Рада Української РСР — коли Україна ще перебувала у складі колишнього Союзу РСР — прийняла важливий політичний і правовий акт — Декларацію про державний суверенітет України, який відіграв значну роль у розбудові української держави.

У преамбулі та 10 розділах Декларації державний суверенітет України розкрито як верховенство, неподільність, повнота і самостійність влади республіки на її території. У Декларації зазначено,

що Україна як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення; що громадяни всіх національностей становлять народ України, який є єдиним джерелом державної влади в Республіці; що від імені всього народу може виступати виключно Верховна Рада України.

Декларація проголосила: народ України має виключне право на володіння, користування і розпорядження національним багатством України. У Декларації гарантується всім національностям, що проживають на території України, право вільного національно-культурного розвитку, визнається пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими, норм міжнародного права над нормами внутрішньодержавного права.

§24. Закон України "Про економічну самостійність України"

Цей Закон, прийнятий Верховною Радою 3 серпня 1990 р., закріпив право України самостійно визначати стратегію соціально-економічного розвитку в інтересах народу України, структуру народного господарства, пріоритетні напрями господарської діяльності, форми і методи господарювання.

Закон передбачив різноманітність і рівноправність форм власності, свободу підприємництва всіх юридичних і фізичних осіб, самостійне регулювання грошового обігу та захищеність внутрішнього ринку.

§25. Акт проголошення незалежності України. Референдум 1991 року

Юридичне закріплення самостійності України було здійснено Актом проголошення незалежності України, прийнятим Верховною Радою України 24 серпня 1991 р. Цим Актом:

- 1) проголошувалася незалежність України і створення самостійної української держави з офіційною назвою "Україна";
- 2) територія України визнавалася недоторканою і неподільною;
- 3) встановлювалося, що з моменту прийняття Акта на території України мають чинність виключно Конституція і закони України. 24 серпня оголошено національним святом — Днем незалежності України.

З метою підтвердження Акта проголошення незалежності України 1 грудня 1991 р. було проведено Всеукраїнський референдум, під час якого 90,32 % виборців висловилися за незалежність України.

§26. Питання правонаступництва України

Правонаступництво — перехід прав і обов'язків від одного суб'єкта (держави, організації тощо) до іншого. Закон України "Про правонаступництво України" від 12 вересня 1991 р. проголосив Україну правонаступницею УРСР і частково правонаступницею СРСР. Закони та інші нормативні акти УРСР визнавалися чинними, якщо вони не суперечили законам України, прийнятим після проголошення незалежності.

Державним кордоном України було визнано її колишній кордон у складі УРСР. Громадяни СРСР, які на момент проголошення незалежності України постійно проживали на її території, визнавалися громадянами України.

ТЕМА 8. КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ — ОСНОВНИЙ ЗАКОН ДЕРЖАВИ

§27. *Поняття конституції як основного закону. Види конституцій*

Термін "конституція" походить від латинського слова *constitutio*, що означає "устрій", "встановлення". Так іменувалися деякі з актів, що видавалися римськими імператорами. Застосування терміна "конституція" в сучасному його розумінні пов'язане з епохою буржуазних революцій. Конституції стали юридичною формою правового захисту найважливіших інтересів молоді буржуазії. Першими писаними конституціями — єдиними основними законами були Конституція США, прийнята в 1787 р. і чинна й дотепер, та Конституція Франції 1791 р.

Конституція є основою конституційного права. **Конституційне (державне) право** — це система правових норм, насамперед принципів і норм конституції, які закріплюють заходи економічної і політичної організації суспільства, форми правління і державного устрою, порядок і принципи формування та компетенцію органів влади і управління, судову систему, правовий статус громадян.

За юридичною формою конституції можуть бути поділені на писані та неписані. Писані конституції являють собою єдиний нормативний акт, який має чітку внутрішню структуру (розділи, глави, параграфи тощо) і прийнятий у суворо встановленому порядку. До цього виду належить абсолютна більшість конституцій, що діють у світі, в тому числі й Конституція України 1996 р. Неписані конституції складаються з кількох законів, що мають самостійне значення і прийняті в різний час і в різному порядку. Вони у своїй сукупності оголошуються конституцією держави. Прикладом такої конституції може бути Конституція Великобританії. Вона увібрала низку законів, перший з яких — "Велика хартія вольностей" — був прийнятий ще в 1215 р.

За порядком прийняття, зміни та відміни конституції поділяються на гнучкі та жорсткі. У гнучких конституціях цей порядок мало чим відрізняється від порядку, передбаченого для всіх інших законів. Порядок прийняття, зміни та відміни жорстких конституцій суттєво ускладнений порівняно з усіма іншими законами. Тут потрібна не

тільки більшість голосів депутатів, а й виконання низки додаткових процедур. Конституцію України слід зарахувати до жорстких.

Відповідно до державного устрою конституції поділяються на федеративні (Росія, США, ФРН, Індія та ін.) та унітарні (Україна, Франція, Білорусь, Болгарія, Словенія, Чехія та ін.).

За рівнем втілення приписів конституцій у життя суспільства та держави їх прийнято поділяти на фіктивні, положення яких не знаходять реалізації і підтвердження на практиці, та реальні, якщо суспільні відносини відповідають конституційним настановам.

Той факт, що конституція покликана закріплювати й регулювати найважливіші суспільні відносини, зумовлює її провідне місце в системі законодавства будь-якої країни. Кожна галузь законодавства має свій виток у тому чи іншому положенні конституції. Наприклад, трудове право базується на статтях Конституції України, що закріплюють права на працю, відпочинок, підприємницьку діяльність.

Конституція України є Основним Законом держави тому, що вона наділена особливою, найвищою юридичною силою, яка знаходить свій вияв у низці положень.

1. Конституція виступає базисом для поточного законодавства. Всі закони та інші нормативні акти мають впливати з Конституції і не суперечити їй. "Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй" — ст. 8 Конституції України.

2. Існує, як вже зазначалося вище, особливий, порівняно з усіма іншими законами, порядок прийняття, зміни та відміни Конституції.

3. Контроль за додержанням Конституції здійснює особливий орган — Конституційний Суд України. Тільки до його компетенції належить вирішення питань про відповідність законів та інших правових актів нормам Конституції. Аналогічні органи є в багатьох сучасних державах, хоч називаються вони по-різному.

4. Міжнародні договори, які укладає держава, не можуть суперечити Конституції.

5. Конституція регулює найважливіші суспільні відносини в країні.

§28. Джерела конституційного права в Україні

Джерелами конституційного права в Україні вважаються чинні нормативно-правові акти, що містять конституційно-правові принципи і норми. До таких належать:

- 1) Конституція України — основне джерело права;
- 2) конституційні закони — закони, що вносять зміни й доповнення до Конституції або скасовують її окремі норми;
- 3) органічні закони — закони, якими деталізуються норми Конституції й ухвалення яких передбачено в Конституції;
- 4) звичайні закони, що містять конституційно-правові принципи й норми;
- 5) інші акти Верховної Ради України та акти Всеукраїнського референдуму;
- 6) певні нормативні акти Президента України;
- 7) деякі нормативні постанови Кабінету Міністрів України;
- 8) рішення та висновки Конституційного Суду України.

До законів, які входять до складу конституційного законодавства, належать Закони України: "Про Конституційний Суд України", "Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини", "Про Рахункову палату Верховної Ради України", "Про місцеве самоврядування в Україні" та інші.

§29. Конституційна форма правління, державного устрою і політичного режиму України

У ст. 1 Конституції України проголошено: "Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава". Ця стаття є однією з головних у Конституції України.

Суверенність і незалежність держави означають, що її влада є верховною, повною, самостійною і неподільною у відносинах, які мають місце в межах кордонів цієї держави, а також її незалежність і рівноправність у взаємовідносинах з іншими державами.

Демократизм в Україні передбачає створення сприятливих умов для широкої та реальної участі громадян у управлінні справами

держави і суспільства, забезпечення багатоманітності політичного та культурного життя тощо.

Соціальна держава — це держава, що бере на себе турботи про соціальний захист своїх громадян, спрямовує свою політику на створення доступних систем освіти, охорони здоров'я і соціального захисту, належної підтримки малозабезпечених верств населення. В конституціях Франції, ФРН, Італії, Іспанії, Словенії, Білорусі та ряді інших країн ці держави проголошуються соціальними.

Правова держава — це держава, в якій панує право; де діяльність держави, її органів і посадових осіб здійснюється на основі й у межах, визначених правом; де не тільки особа відповідає за свої дії перед державою, а й держава несе реальну відповідальність перед особою за свою діяльність та її наслідки.

В Україні встановлено **республіканську форму правління** (ч. 1 ст. 5 Конституції). Принцип республіканської форми правління полягає в такій організації державної влади, за якої вищі органи держави обираються народом на певний строк. В Україні глава держави — Президент, Верховна Рада обираються громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права.

Носієм суверенітету та єдиним джерелом влади визнається народ України. Свою владу він може здійснювати по-різному:

- 1) безпосередньо, коли сам виражає свою волю у передбачених Конституцією і законами процесуальних формах (на загальнодержавному рівні це може відбуватися у формі виборів або референдуму);
- 2) через своїх представників, яких обирає до органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Відповідно до ст. 6 Конституції державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Необхідно, щоб усі гілки влади мали чітко визначену компетенцію і не допускалася можливість спроб окремих гілок влади виконувати невластивні їм функції. Реалізація цього принципу покликана запобігти концентрації всієї державної влади в руках однієї особи або одного органу.

Стаття 2 Конституції проголошує Україну унітарною державою, тобто державою, в межах якої немає інших утворень, що мають ознаки суверенітету і право самостійно вступати у відносини з іншими державами, а також право виходу зі складу України.

Україна як централізована унітарна держава поділяється на адміністративно-територіальні одиниці, що складають її територіальний устрій.

Територіальний устрій — це територіальна або національно-територіальна організація державної влади (питання внутрішнього поділу території держави на складові та їх правове становище, взаємовідносини між державою в цілому та її складовими).

Засади територіального устрою України визначені у ст. 132 Конституції. Такими є:

- 1) єдність та цілісність державної території;
- 2) поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади;
- 3) збалансованість соціально-економічного розвитку регіонів з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій.

Державна територія України включає в себе сушу, надра, води (внутрішні води і територіальне море), повітряний простір над ними.

У ст. 133 Конституції проголошено, що систему адміністративно-територіального устрою України складають Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села. До складу України входять: Автономна Республіка Крим, міста Київ і Севастополь, що мають спеціальний статус, який визначається відповідними законами, а також 24 області: Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська.

Незважаючи на відмінність суб'єктів складу України за розмірами їхньої території та чисельністю населення, вони є рівноправними як між собою, так і у відносинах з центральною владою. Цьому принципу рівноправності не суперечить те, що міста Київ і Севастополь мають спеціальний статус у складі суб'єктів України.

Політична, економічна та ідеологічна багатоманітність є основною ознакою політичного режиму України.

Конституція України (ст. 15) гарантує побудову суспільного життя на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності.

Політична багатоманітність означає насамперед реальну можливість створення і діяльності різних об'єднань громадян (партій, рухів, конгресів, громадських організацій на основі професійних, культурних, спортивних, вікових та інших інтересів).

Економічна багатоманітність передбачає можливість рівноправного існування різних форм власності (державної, комунальної,

колективної, приватної) і різних форм господарювання.

Ідеологічна багатоманітність — це реальне право різних суб'єктів (окремих осіб та їх об'єднань) безперешкодно формулювати, досліджувати, пропагувати та втілювати у практику суспільних відносин ідеї, теорії, погляди щодо різних аспектів життя держави і суспільства.

Гарантією забезпечення цієї багатоманітності є заборона визнання державою будь-якої ідеології як обов'язкової. Кожен громадянин, кожне об'єднання свідомо і добровільно обирають ті ідеологічні настанови, які вони вважають правильними. Тому забороняється цензура, тобто обмежувальні заходи щодо здійснення свободи друку.

Держава гарантує свободу політичної діяльності, яка не заборонена Конституцією і законами України. Прикладом такої заборони можуть бути положення, що містяться в Законі України "Про об'єднання громадян", де зазначено, що не підлягають легалізації об'єднання, метою яких є зміна шляхом насильства конституційного ладу і територіальної цілісності держави; пропаганда війни, насильства чи жорстокості, фашизму і неофашизму, національної, расової, релігійної ненависті тощо.

§30. Державна символіка України

Державні символи — це закріплені в законодавстві країни офіційні знаки (зображення, предмети) чи звукові вираження, які в лаконічній формі показують одну або декілька ідей політичного чи історичного, культурного або географічного характеру. Визнавши ті чи інші знаки, зображення, звукові вираження символами державного суверенітету, держава встановлює порядок їх використання та систему правового захисту (юридичну відповідальність за глум над державними символами тощо).

Стаття 20 Основного Закону України визначає державними символами України Державний Прапор України, Державний Герб України та Державний Гімн України.

Державний герб є емблемою держави, він зображується на прапорах, грошових знаках, печатках, офіційних документах, державних установах тощо. Конституцією України передбачено наявність великого Державного Герба і малого Державного Герба України. Малий Державний Герб України — золотий тризуб (знак княжої держави Володимира Великого) на синьому щиті — затверджено постановою Верховної Ради України від 19 лютого 1992 р. Великий Державний

Герб України має містити як головний елемент — малий Державний Герб України, — так і зображення герба Війська Запорізького — козака з мушкетом.

Державний прапор — це закріплений законом офіційний стяг держави, на якому шляхом добору певних кольорів виражені певні ідеї політичного або історичного характеру. За Конституцією, Державний Прапор України — стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів.

Державний гімн — це поетично-музичний твір, який через систему музично-поетичних образів виражає певне коло ідей політичного характеру. Верховна Рада України 6 березня 2003 р. Законом "Про Державний Гімн України" затвердила Державний Гімн України: слова П. Чубинського, музика М. Вербицького:

Державний Гімн України:

Ще не вмерла України і слава, і воля,

Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.

Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.

Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим за нашу свободу.

І покажем, що ми, браття, козацького роду.

Законом встановлено, що урочисті заходи загальнодержавного значення розпочинаються і закінчуються виконанням Державного Гімну України.

Музичне виконання Державного Гімну України здійснюється під час проведення офіційних державних церемоній та інших заходів.

Наруга над Державним Гімном України тягне за собою відповідальність, передбачену законом.

За Конституцією, державні символи України затверджуються законами, що приймаються не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України (не менш як 300 парламентарів).

У деяких країнах є й інші державні символи — державні кольори, державна печатка, державний девіз. Девіз держави — це короткий вислів, у якому дістають вияв її найвищі цінності. Наприклад, девіз Великобританії — "Бог і право особи", Канади — "Від моря до моря".

Столицею України, тобто адміністративно-політичним центром і місцем перебування загальнодержавних законодавчих, виконавчих і судових органів, є місто Київ.

§31. Законодавство про мови та національні меншини в Україні

Під *державною мовою* розуміють визначену законом мову, яка має використовуватися органами законодавчої та державної виконавчої влади, в судочинстві, освіті тощо. Державною мовою в Україні є українська мова. Згідно зі ст. 10 Конституції держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

Законом України "Про мови в Україні" від 28 жовтня 1989 р. передбачено, що українська держава забезпечує українській мові статус державної з метою створення умов для всебічного розвитку духовних творчих сил народу, гарантуванню його суверенної національно-державної самобутності. Мовами міжнародного спілкування визнавались українська, російська та інші мови.

Україна — багатонаціональна країна, в якій проживають громадяни понад 130 національностей і народностей. За статистичними даними перепису населення 2001 р., українці складають 77,8 % усього населення України, росіяни — 17,3 %, білоруси — 0,6 %, молдавани — 0,5 %, кримські татари — 0,5 %, болгары — 0,4%, угорці — 0,3%, євреї — 0,2%. Враховуючи цю реальність, законодавство про мови та національні меншини має важливе соціальне, культурне і політичне значення. Верховна Рада України вже 1 листопада 1991р. ухвалила Декларацію прав національностей України, а 25 червня 1992 р. прийняла Закон України "Про національні меншини в Україні". До національних меншин в Україні належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного усвідомлення та спільності між собою.

Декларація прав національностей України визначає, що народи, національності, етноси, які мешкають в Україні, мають право на збереження їх традиційного розселення і забезпечення існування національно-адміністративних одиниць, право вільно користуватися своїми мовами, використовувати національну символіку, відзначати національні свята, брати участь у традиційних обрядах своїх народів, підтримувати контакти зі своєю історичною батьківщиною. Держава зобов'язується забезпечувати рівні права всім народам і національним групам, належні умови для розвитку національних мов і культур, збереження пам'яток історії та культури всіх народів, можливість

створювати національні культурні центри і товариства, земляцтва та об'єднання.

Закон України "Про національні меншини", прийнятий у розвиток Декларації прав національностей України, гарантує національним меншинам право на національно-культурну автономію; користування і навчання рідною мовою, вивчення рідної мови у державних навчальних закладах або через національні культурні товариства; розвиток національних культурних традицій; використання національної символіки; відзначення національних свят; сповідання своєї релігії; задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації тощо.

Згідно зі статтями 10 і 11 Конституції в Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України, сприяння розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.

24 грудня 1999 р. Верховна Рада України прийняла Закон "Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, 1992 р.", ратифікація цієї хартії є однією з умов прийняття країни до Європейського союзу. Проте цей Закон не набув чинності і був удруге прийнятий Верховною Радою України 15 травня 2003 р. Термін "регіональні мови або мови меншин", за визначенням Хартії, означає мови, що "традиційно використовуються в межах певної території держави громадянами цієї держави, які складають групу, що за своєю чисельністю менша, ніж решта населення цієї держави, та відрізняються від офіційної мови (мов) цієї держави".

У поняття "регіональні мови або мови меншин" не включаються діалекти офіційної мови та мови мігрантів.

Закон України про ратифікацію Хартії зараховує до мов меншин в Україні мови таких національностей: росіян, євреїв, білорусів, молдаван, румунів, кримських татар, болгар, поляків, угорців, греків, німців, гагаузів і словаків. Закон передбачає застосування кількості норм Хартії залежно від чисельності осіб, які постійно проживають у межах відповідної адміністративно-територіальної одиниці і належать до національних меншин.

Застосування повною мірою положень Хартії передбачено в тих адміністративно-територіальних одиницях, де національні меншини складають понад 20 відсотків населення; дещо менше застосовуються положення Хартії там, де національні меншини становлять від 10 до 20 відсотків населення. У територіально-адміністративних одиницях,

де чисельність осіб певної національності, які використовують мови відповідних національностей, є меншою, норми Хартії використовуються "у міру розумної можливості".

Якщо чисельність осіб, які належать до національних меншин, становить понад 20 відсотків населення, то їм має бути забезпечено надання мовами меншин дошкільного навчання, середньої, університетської та іншої вищої освіти. Передбачається також використання цих мов у судах, адміністративних органах, програмах радіо та телебачення, культурному, соціальному та економічному житті.

Отже, володіння українською мовою, шанування культури України є правовим і моральним обов'язком кожного громадянина. Водночас кожен громадянин має право розмовляти і спілкуватися тією мовою або мовами, які він вважає для себе рідними, шанувати також ту культуру, яку він вважає для себе рідною.

Неповага до тієї або іншої мови чи культури, вислови на кшталт "чужинська мова", "ворожа мова", "мова сусідньої країни", "мова іноземної держави", проголошення "війни мов", політизація мовного питання аж ніяк не сприяють консолідації суспільства, зміцненню його правових і моральних засад.

§32. Основи зовнішньополітичної діяльності та принципи участі України в міжнародних об'єднаннях (співдружностях)

Стаття 18 Конституції України закріплює спрямування зовнішньополітичної діяльності України на забезпечення національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з іншими країнами за загально визнаними принципами і нормами міжнародного права. Ці норми і принципи закладені у деяких міжнародно-правових актах, серед яких — Статут Організації Об'єднаних Націй і Декларація про принципи міжнародного права.

Принципами участі України в міждержавних об'єднаннях (співдружностях) є: визнання рівноправності держав, невтручання у внутрішні справи держав, територіальна цілісність і непорушність кордонів, взаємовигідне співробітництво. Практичні взаємовідносини України з іншими державами здійснюються на основі міжнародних

договорів, порядок укладення яких передбачено Законом "Про міжнародні договори України".

Міжнародний договір — це узгоджене виявлення двох або більше країн-учасників міжнародних відносин про встановлення взаємних прав і обов'язків.

Президент України, Прем'єр-міністр і міністр закордонних справ мають право вести переговори, укладати і підписувати міжнародні договори без спеціальних повноважень. Підписані міжнародні договори, як правило, підлягають ратифікації (схваленню) Верховною Радою.

В сучасний період зовнішньополітична діяльність України скерована на євроінтеграційний процес, що передбачає в майбутньому вступ України до Європейського союзу (ЄС). Правовою основою ЄС є "Договір про Європейський союз", який підписали в лютому 1992 р. 12 країни (Бельгія, Великобританія, Німеччина, Голландія, Греція, Данія, Ірландія, Іспанія, Італія, Люксембург, Португалія, Франція). Основними цілями ЄС визначаються: створення єдиного ринку, ліквідація внутрішніх кордонів, запровадження єдиної валюти ЕКЮ, проведення єдиної зовнішньої політики і політики безпеки, посилення захисту прав громадян, введення громадянства ЄС тощо.

Міжнародною міждержавною організацією, до якої входить більшість держав колишнього СРСР, є Співдружність Незалежних Держав (СНД). Створення Співдружності пов'язане з підписанням і ратифікацією 8 грудня 1991 р. Угоди про створення СНД. 22 січня 1993 р. було прийнято Статут СНД. Україна є одним із засновників СНД. До СНД входять також Росія, Азербайджан, Вірменія, Білорусь, Грузія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Туркменістан, Таджикистан, Узбекистан.

Згідно зі Статутом Співдружність передбачає духовне єднання народів (ст. 2-3) та керується такими принципами:

- поважання суверенітету держав-членів;
- визнання непорушності існуючих кордонів;
- незастосування сили або загрози силою у взаємних відносинах; розв'язання спорів мирними засобами;
- забезпечення прав людини; співробітництво у політичній,
- економічній і соціальній сферах;
- співробітництво в галузі міжнародного миру і безпеки;
- створення громадянам держав-членів умов для вільного спілкування, контактів і пересування в межах Співдружності та ін.

Вищим органом СНД є Рада голів держав, яка вирішує шляхом

консенсусу всі принципові питання діяльності СНД. У рамках СНД діє також Міжпарламентська Асамблея, яка здійснює міжрегіональні консультації з питань співробітництва національних парламентів.

§33. Закон України "Про внесення змін до Конституції України"

8 грудня 2004 року Верховна Рада України прийняла Закон "Про внесення змін до Конституції України", яким передбачається певний перерозподіл владних повноважень між Верховною Радою, Президентом і Кабінетом Міністрів України.

Наслідком такого перерозподілу має стати розширення повноважень Верховної Ради України і перетворення президентсько-парламентської форми державного правління в Україні на парламентсько-президентську форму державного правління.

В Законі, зокрема, передбачається внесення до Конституції України ТАКИХ ЗМІН:

- строк повноважень Верховної Ради України встановлюється п'ять років;
- у разі не входження народного депутата України, обраного від політичної партії, до складу депутатської фракції цієї партії, або виходу зі складу такої фракції його повноваження достроково припиняються за рішенням вищого керівного органу відповідної політичної партії;
- у Верховній Раді за результатами виборів і на основі узгодження політичних позицій формується коаліція депутатських фракцій, до складу якої входить більшість народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради;
- коаліція депутатських фракцій вносить пропозиції Президенту України щодо кандидатури Прем'єр-міністра України, а також пропозиції щодо кандидатур до складу Кабінету Міністрів України;
- Верховна Рада призначає за поданням Президента України Прем'єр-міністра, Міністра оборони і Міністра закордонних справ, а також призначає за поданням Прем'єр-міністра України інших членів Кабінету Міністрів України;
- Верховна Рада вирішує питання про відставку Прем'єр-міністра України, членів Кабінету Міністрів України. Верховна Рада здійснює контроль за діяльністю Кабінету

Міністрів України;

- Верховна Рада надає згоду на призначення на посаду та звільнення з посади Президентом України Генерального прокурора, а також може висловити недовіру Генеральному прокуророві, що має наслідком його відставку з посади;
- Верховна Рада затверджує перелік об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації;
- Верховна Рада може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняти резолюцію недовіри Кабінету Міністрів;
- Президент України має право достроково припинити повноваження Верховної Ради України, якщо:
 - 1) протягом одного місяця у Верховній раді не сформовано коаліцію депутатських фракцій;
 - 2) протягом шістдесяти днів після відставки Кабінету Міністрів не сформовано персональний склад Кабінету Міністрів;
 - 3) протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися;
- право законодавчої ініціативи належить Президентові України, народним депутатам України та Кабінету Міністрів України;
- Прем'єр-міністр України призначається Верховною Радою України за поданням Президента України. Кандидатуру Прем'єр-міністра Президент вносить за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України.

Зазначений Закон має набрати чинності залежно від низки передбачених в ньому умов, з 1 вересня 2005 року та у 2006 році.

ТЕМА 9. ГРОМАДЯНСТВО УКРАЇНИ

§34. *Єдність і відмінність понять "людина", "особистість", "громадянин"*

Людина — це істота, яка володіє даром мислення і мови, спроможна створювати знаряддя і користуватися ними, спілкуватися з оточенням, здатна до моральних почуттів і естетичних переживань. Згідно з релігійними вченнями людина є божим творінням.

Особистість — це людина як носій соціальних і морально-психологічних якостей. Особистість як єдність індивідуального і суспільного в людині формується під впливом середовища проживання, у процесі трудової діяльності, участі у засвоєнні суспільної культури. Людина набуває рис особистості через виховання, навчання, спостереження за іншими людьми, через працю, книги, засоби масової інформації. На формування особистості впливає характер ідеологічної функції держави, релігія, стан суспільної моралі тощо.

Громадянин — це індивід, який перебуває у постійному юридичному зв'язку із конкретною державою, що знаходить своє вираження у відповідному громадянстві. Громадянин має правоздатність, наділений правами, свободами, на нього покладаються певні обов'язки. За своїм правовим становищем громадянин конкретної держави відрізняється від іноземних громадян і осіб без громадянства (апатридів), які перебувають на території цієї держави. Зокрема, лише громадянам держави належать політичні права і свободи.

У державах з монархічною формою правління до визначення "громадянство" вживається і термін "підданство".

§35. *Закон України "Про громадянство України"*

Громадянство в Україні регулюється Конституцією України, Законом України "Про громадянство України" від 18 січня 2001 р. і прийнятими відповідно до них законодавчими актами України.

Закон "Про громадянство України" складається з преамбули та шести розділів (41 стаття):

- I. Загальні положення.
- II. Набуття громадянства України.
- III. Припинення громадянства України та скасування рішень про набуття громадянства України.
- IV. Повноваження державних органів, які беруть участь у вирішенні питань громадянства.
- V. Оскарження рішень з питань громадянства, дій чи бездіяльності державної влади, посадових і службових осіб.
- VI. Прикінцеві положення.

Громадянство України має такі суттєві ознаки:

- 1) право на громадянство є невід'ємним правом людини — громадянин України не може бути позбавлений громадянства, права змінити громадянство, не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі;
- 2) в Україні існує єдине громадянство, тобто заборонено одній особі перебувати одночасно в громадянстві України та в громадянстві будь-якої іншої держави;
- 3) усі громадяни України незалежно від підстав і порядку набуття ними громадянства України мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом;
- 4) Україна гарантує піклування і захист своїм громадянам, які перебувають поза її межами;
- 5) проживання або тимчасове перебування громадянина України за межами держави не припиняє його громадянства України;
- 6) громадяни України не можуть бути видані іноземній державі.

Громадянами України є:

- усі громадяни колишнього СРСР, які на момент проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.) постійно мешкали на території України;
- особи, які на момент набрання чинності Законом України "Про громадянство України" (13 листопада 1991 р.) постійно мешкали в Україні, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних чи інших ознак, і які не є громадянами інших держав;
- особи, які народилися або постійно проживали в Україні, також їхні нащадки (діти, онуки), якщо вони на 13 листопада 1991 р. проживали за межами України, не перебувають у

громадянстві інших держав і до встановленого в законі строку подали заяву про визначення своєї належності до громадянства України;

- особи, які набули відповідно до закону громадянство України.

§36. *Набуття громадянства України*

Громадянство України набувається:

- 1) за народженням;
- 2) за територіальним походженням;
- 3) внаслідок прийняття до громадянства України;
- 4) внаслідок поновлення у громадянстві України;
- 5) внаслідок усиновлення;
- 6) внаслідок встановлення над дитиною опіки чи піклування;
- 7) внаслідок встановлення над особою, визнаною судом недієздатною, опіки;
- 8) у зв'язку з перебуванням у громадянстві України одного чи обох батьків дитини;
- 9) внаслідок встановлення батьківства;
- 10) за іншими підставами, передбаченими законом.

Дитина, батьки якої на момент її народження були громадянами України, є громадянином України. За різного громадянства батьків, один з яких на момент народження дитини був громадянином України, вона є громадянином України, однак, якщо обидва батьки жили за межами України, громадянство дитини, яка народилася за її межами, визначається через письмову згоду батьків. Законодавство України виключає можливість будь-якої переваги громадянства батька, на відміну від законодавства Великобританії, Німеччини та деяких інших країн.

Умовами прийняття до громадянства є:

- 1) визнання і виконання Конституції і законів України;
- 2) неперебування в іноземному громадянстві або зобов'язання припинити іноземне громадянство;
- 3) безперервне проживання на законних підставах в Україні протягом останніх п'яти років. Це правило не поширюється на особу, яка перебуває у шлюбі з громадянином України терміном понад два роки та постійно проживає в Україні на законних підставах;
- 4) отримання дозволу на постійне проживання в Україні;

5) володіння українською мовою або її розуміння в обсязі, достатньому для спілкування. Ця умова не поширюється на осіб, які мають певні фізичні вади (сліпі, глухі, німі);

б) наявність законних джерел існування. Це не стосується осіб, яким надано статус біженця.

До громадянства України не приймаються особи, які:

- вчинили злочини проти людства або здійснювали геноцид;
- засуджені в Україні до позбавлення волі за вчинення тяжкого злочину до зняття або погашення судимості;
- вчинили злочин на території іншої держави, який визнано законодавством України тяжким;

Подібні обмеження прийому до громадянства встановлені в багатьох державах. Наприклад, у конституції Франції вказано, що у громадянство не приймаються особи, "якщо характер і спосіб життя їх не визнані гідними".

Особа, яка раніше перебувала у громадянстві України, може бути поновлена за її клопотанням у громадянстві України за наявності всіх умов для прийняття громадянства України, крім вимоги безперервного проживання на законних підставах в Україні протягом останніх п'яти років.

§37. Припинення громадянства України

Громадянство України припиняється з таких підстав:

- 1) вихід із громадянства України;
- 2) втрата громадянства України;
- 3) підстави, передбачені міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Вихід із громадянства України здійснюється за клопотанням особи, яка виїхала на постійне місце проживання за кордон. Вихід із громадянства допускається, якщо особа набула громадянство іншої держави або отримала документ, виданий уповноваженими органами іншої держави, про те, що громадянин України набуде її громадянство, якщо вийде з громадянства України. Вихід із громадянства України не допускається, якщо особу, яка клопоче про вихід із громадянства, в Україні притягнуто як обвинувачену в кримінальній справі або стосовно якої в Україні є обвинувальний висновок суду.

Втрата громадянства України має місце:

1) якщо громадянин України добровільно набув громадянство іншої держави;

2) внаслідок вступу особи на військову службу, у службу безпеки, правоохоронні органи, органи юстиції або органи державної влади іноземної держави без згоди на те державних органів України та за поданням відповідних державних органів України;

3) якщо громадянство України набуто внаслідок подання завідомо неправдивих відомостей або фальшивих документів.

Згідно зі ст. 106 Конституції України та ст. 22 Закону України “Про громадянство України” вирішення питань про громадянство України віднесено до компетенції Президента України.

§38. Статус закордонних українців

З метою сприяння розвитку національної свідомості українців, які проживають за межами України, та зміцнення їх зв'язків з батьківщиною Верховна Рада у 2004 р. прийняла Закон “Про правовий статус закордонних українців”.

Умовами надання статусу закордонного українця є:

- українська самоідентифікація;
- українське етнічне походження або походження з України;
- письмове звернення щодо бажання мати статус закордонного українця, яке подається до Міністерства закордонних справ України або до дипломатичних установ України за кордоном;
- досягнення особою 16-річного віку;
- відсутність громадянства України.

Особам, які одержали зазначений статус, отримують “Посвідчення закордонного українця”. На підставі цього посвідчення особи мають право на безкоштовне оформлення багаторазової візи для відвідання України без надання відповідного запрошення терміном дії на 5 років.

Законом передбачено, що Україна у своїй зовнішньополітичній діяльності здійснює захист основних прав і свобод людини і громадянина стосовно закордонних українців, сприяє задоволенню їх культурно-мовних, освітніх, інформаційних та інших потреб, створює умови для радіомовлення та телевізійної трансляції програм з України.

ТЕМА 10. КОНСТИТУЦІЙНІ ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ (ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ)

§39. Рівноправність громадян

Рівноправність громадян означає, що всі громадяни на території держави рівні перед законом і судом, мають рівні конституційні права і свободи. Конституція (ст. 24) забороняє існування будь-яких привілеїв чи обмежень громадян України за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Йдеться про рівність громадян перед законом і судом та наявність у кожного прав і свобод, закріплених Конституцією України. Таким чином Конституція визначає однаковість вихідних позицій громадян у суспільному і державному житті.

Звичайно, за умов ринкової економіки, багатоманітності форм власності в країні, диференціації громадян за майновим станом виникає розрив між правовим статусом особи та реальним соціальним становищем людини. Ця суперечність життєва, вона притаманна всім державам з ринковою економікою, заснованою на приватній власності. Засобом подолання цього протиріччя може бути реалізація ідеї "соціальної держави".

§40. Невідчужувані права людини. Єдність прав і обов'язків

Права і свободи людини є невідчужуваними через те, що належать кожному від народження. Саме через це права і свободи людини мають бути об'єктом захисту з боку держави, незалежно від того, чи має людина громадянство, чи ні. Цей принцип закріплено в Конституції (ст. 21), де стверджується, що "права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними". Невідчужуваність прав людини означає, що всі права і свободи людина набуває від свого народження ("від природи"), ніхто свавільно не може бути позбавлений жодних прав і свобод, їх гарантування і ствердження, охорона і захист є обов'язком держави, а сфера невідчужуваних прав і свобод утворює

автономний соціальний простір дій індивіда в межах, вільних від державного втручання.

Єдність прав і обов'язків громадян означає, що користування правами та свободами неможливе без виконання відповідних обов'язків. Право кожного на вільний розвиток може здійснюватися лише до того, поки при здійсненні цих прав не порушуються права і свободи інших людей, суспільства в цілому.

Обопільна відповідальність держави та громадянина означає, що громадянин за вчинені правопорушення несе юридичну відповідальність перед державою, а вона відповідальна перед громадянином за наслідки своїх діянь й у разі завдання йому незаконних збитків має компенсувати заподіяну шкоду.

Кожному праву громадянина відповідає обов'язок інших суб'єктів створювати умови для реалізації цього права.

§41. *Боротьба за юридичне закріплення прав людини та сучасні міжнародно-правові стандарти в галузі прав людини*

Невід'ємним елементом історії цивілізації була боротьба за юридичне закріплення прав людини. Ця боротьба велася століттями в напрямку закріплення рівності людей перед судом і законом, ліквідації станових привілеїв, захисту від незаконних арештів та сваволі урядовців, захисту свободи слова тощо. Серед найважливіших актів, які стали наслідками цієї боротьби, були: в Англії – Велика Хартія вольностей 1215 р., Хабеас корпус акт (Акт з метою кращого забезпечення свободи особи і запобігання ув'язненням за морем 1679 р.); у США — Конституція США 1787 р. та Білль про права 1787—1791 рр. (перші 10 поправок до цієї Конституції); у Франції — Декларація прав людини і громадянина 1789 р.; у Росії — Судові устави 1864 р. та проголошення "рівного для всіх, гласного і швидкого суду".

Міжнародно-правові стандарти в галузі прав людини є результатом діяльності міжнародного співтовариства, спрямованої на проголошення і забезпечення прав і свобод людини. Цей процес набув особливої інтенсивності після розгрому фашизму, закінчення Другої світової війни, створення Організації Об'єднаних Націй (ООН), інших демократичних міжнародних інституцій.

Сучасні міжнародно-правові стандарти в галузі прав людини містяться в багатьох міжнародних документах. Першим міжнародним актом з прав людини універсального характеру була Загальна декларація прав людини, прийнята 10 грудня 1948 р. Генеральною Асамблеєю ООН. Декларація складається з преамбули і 30 статей, в яких уперше в історії людства і міжнародних відносин проголошено перелік основних громадянських, політичних, соціальних, економічних і культурних прав і свобод людини. Серед особистих громадянських прав проголошено право на життя, свободу і особисту недоторканність. Зазначено, що ніхто не повинен утримуватися в рабстві, в підневільному стані, що ні до кого не повинні застосовуватися тортури, свавільні арешти. Кожен має право на недоторканність особистого і сімейного життя, житла, право на таємницю листування, на захист об'єктивним судом. У Декларації детально передбачені такі політичні права, як свобода переконань, совісті, мирних зборів, виборчі права. Особливе значення мало включення до Декларації права на працю і на справедливу винагороду за неї, право на рівну оплату за рівну працю, право на створення профспілок, право на відпочинок і соціальне забезпечення, право на освіту та участь у культурному житті, право на особливий захист материнства і дитинства. Важливими документами є також:

- Європейська конвенція про захист прав та основних свобод людини (1950 р.);
- Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966 р.);
- Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966 р.);
- Заключний акт Ради з питань безпеки та співробітництва в Європі (1975 р.);
- Підсумковий документ Віденської зустрічі представників держав — учасниць Ради з питань безпеки та співробітництва в Європі (1989 р.);
- Конвенція про права дитини (1989 р.).

Серед цих міжнародних актів особливе місце посідають міжнародні пакти 1966 р., в яких конкретизується зміст відповідних прав і свобод, передбачаються гарантії їх реалізації та механізм контролю за їх дотриманням з боку міжнародного співтовариства.

Україна як суб'єкт міжнародного права, одна із засновниць ООН проводить активну роботу, спрямовану на використання не тільки національних, а й міжнародних інститутів захисту прав людини. Цьому сприяють положення Конституції України, згідно з якими "чинні

міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України" (ст. 9), а також визначення зовнішньополітичної діяльності України як такої, що "спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права" (ст. 18).

З огляду на подальший процес захисту прав і свобод людини, у ст. 55 Конституції записано, що "кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна". Такими органами є Комітет з прав людини ООН, Європейський суд з прав людини.

Права і свободи відповідно до сфери суспільного життя, в яких вони реалізуються, поділяються на:

- а) особисті;
- б) політичні;
- в) соціально-економічні;
- г) культурні.

§42. Основні конституційні обов'язки громадян. Обов'язок громадян захищати свою Вітчизну.

Основні права нерозривно пов'язані з обов'язками громадян.

Основні обов'язки — це визначені конституційним законодавством України міри необхідної поведінки громадянина, забезпечувані заходами державного примусу. Для того, щоб людина могла успішно реалізовувати свої права, отримувати від суспільства певні матеріальні й духовні блага, вона повинна виконувати покладені на неї обов'язки.

Основними конституційними обов'язками громадян України є:

- захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів;
- незаподіяння шкоди природі та культурній спадщині, відшкодування завданих збитків;
- сплату податків і зборів;
- неухильне додержання Конституції та законів України,

непосягання на права та свободи, честь і гідність інших людей. Конституція України встановлює конституційні обов'язки як громадян України, так і кожного, хто постійно проживає або перебуває на території України. Вони закріплені у статтях 65—68 Конституції.

Стаття 65 встановлює обов'язок громадян України захищати свою Вітчизну, її незалежність та територіальну цілісність, шанувати її державні символи.

Громадяни проходять військову службу відповідно до Законів України "Про загальний військовий обов'язок і військову службу" та "Про альтернативну (невійськову) службу", норми останнього поширюються на тих громадян, які в силу своїх релігійних переконань не можуть проходити військову службу. Загальний військовий обов'язок включає: підготовку громадян до військової служби; приписку до призовних дільниць; призов на військову службу; проходження служби; виконання військового обов'язку в запасі; дотримання правил військового обліку.

Приписка громадян до призовних дільниць проводиться з метою взяття на облік, визначення їх кількості, ступеня придатності до військової служби та ін. Вона проводиться районними (міськими) військкоматами за місцем проживання громадян, яким у рік приписки виповнилося 17 років. Громадяни, приписані до призовних дільниць, вважаються призовниками.

На строкову військову службу в мирний час призиваються придатні до неї за станом здоров'я і віком громадяни, яким до дня відправки у військові частини виповнилося 18 років, призов проводиться два рази на рік.

У ст. 66 Конституції України йдеться про **незаподіяння шкоди природі, культурній спадщині**. Відомо, що на захист цих національних цінностей спрямоване чинне законодавство України, у тому числі й кримінальне. Та ж обставина, що нині це питання дістало конституційне закріплення, засвідчує його важливість. Конституція також встановлює, що кожен, хто заподіяв шкоду природі, культурній спадщині, повинен відшкодувати завдані ним збитки.

Природа та навколишнє середовище — сфера життєдіяльності людини. Якщо її не зберігати або порушувати баланс, то постає питання про збереження людини як біологічного виду. Отже, виконання цього обов'язку кожним — питання виживання людства і кожної окремої людини. Існування кожної нації, будь-якого народу неможливе без бережливого ставлення до його історії і культури.

Одним із найважливіших обов'язків громадян перед державою є **своєчасна сплата податків і зборів** у порядку й розмірах, встановлених законом. Несплата податків значною частиною населення, підприємств, фірм тощо може призвести до кризової ситуації в країні. Податки і збори дають змогу створити механізм перерозподілу прибутків людей від більш забезпечених на користь менш забезпечених. Можна вважати, що саме тому цей обов'язок громадян піднято на конституційний рівень.

Стаття 67 Конституції не тільки встановлює обов'язковість сплати податків, а й регулює здійснення цього, що також, безперечно, зумовлено надзвичайною важливістю такого джерела формування доходів держави. Йдеться про те, що кожен має сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом.

Стаття 68 присвячена врегулюванню прав, свобод і обов'язків людини і громадянина, встановлює обов'язок кожного **неухильно додержуватися Конституції та законів України**, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. При цьому підкреслюється, що незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності.

Ця норма має загальне значення. Вона поширюється на всі норми і положення Конституції. По суті, йдеться про формування у людей такої правосвідомості, завдяки якій кожне, навіть найнезначніше порушення чинних норм права розглядалося б як надзвичайна подія. Якщо в країні не будуть виконуватися закони і здійснюватися режим законності, то всі проголошені права і свободи залишаться лише деклараціями.

Армія та інші військові формування (Прикордонні війська України) укомплектовуються шляхом призову громадян на військову службу, а також прийняттям їх на службу за контрактом. Надалі передбачається поступовий перехід до організації Збройних Сил України лише на контрактній основі.

Законом України від 19 червня 2003 р. "Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами" передбачено здійснення контролю у Збройних Силах та правоохоронних органах України за дотриманням законності, прав людини, здійснення деполітизації та деідеологізації, раціонального використання бюджетних коштів. Здійснення цього контролю покладається на парламент, Президента України, органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, судові органи та органи прокуратури. Передбачено також і громадський контроль, здійснюваний громадянами через громадські організації, членами

яких вони є, через депутатів представницьких органів влади, а також особисто шляхом звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Громадським організаціям гарантується можливість отримувати від органів військового управління, правоохоронних органів інформацію, яка не містить державної таємниці, з питань діяльності цих органів, знайомитись з умовами служби, життя і побуту військовослужбовців, брати участь у громадських дискусіях і відкритих парламентських слуханнях з питань реформування та діяльності Збройних Сил України.

ТЕМА 11. ОСОБИСТІ (ГРОМАДЯНСЬКІ) ПРАВА ТА СВОБОДИ ГРОМАДЯН

§43. *Захищеність особи у правовій державі. Права людини на життя, свободу та особисту недоторканність*

У правовій державі захищеність особи насамперед визначається конституційним закріпленням особистих (базових) прав людини та забезпеченістю їх здійснення.

У системі основних прав важливе місце посідають особисті (громадянські) права, які спрямовані на забезпечення найважливіших індивідуальних життєвих потреб людини і реалізуються нею переважно самостійно.

Особисті права і свободи людини безпосередньо пов'язані із самою сутністю людини як фізичної особи. Це дуже важливо, оскільки саме цей статус є підґрунтям усіх інших особистісних рис людини. Виходячи з цього, кожну конкретну людину, хоча вона може мати багато істотних вад, необхідно розглядати як особистість, повністю чи неповністю сформовану.

До особистих прав людини належать:

- невід'ємне право на життя;
- право на повагу до її гідності; право на свободу та особисту недоторканність;
- право на недоторканність житла;
- право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції;
- право на невтручання в особисте і сімейне життя;
- право на свободу пересування і вільний вибір місця проживання;
- право на свободу думки і слова; право на свободу світогляду і віросповідання.

Невід'ємне право кожної людини на життя є загальновизнаним суб'єктивним правом, закріпленим в усіх міжнародних правових актах. Проголошення цієї норми-принципу в Конституції України (ст. 27) — це матеріалізація однієї з гуманістичних засад. Адже людина є найбіль-

шою соціальною цінністю. Тому всебічна охорона її життя — один з основних обов'язків держави. Практично це означає, що держава повинна вживати ефективних заходів щодо боротьби зі злочинністю, максимально сприяти розвитку швидкої медичної допомоги, забезпечувати послідовне поліпшення умов життя людей, особливо неповнолітніх, інвалідів, осіб похилого віку.

Необхідна також відмова від війни як засобу вирішення міжнародних конфліктів та участі в таких війнах, охорона навколишнього середовища, встановлення особливого порядку, застосування зброї.

У ст. 27 Конституції України зазначено, що "ніхто не може бути свавільно позбавлений життя", тобто вона не виключає можливості смертної кари за вироком суду. Однак ця міра покарання в Україні скасована.

Водночас Конституція надає кожній людині право захищати себе та інших людей від протиправних дій і посягань з боку будь-кого.

Право людини на повагу до її гідності (ст. 28 Конституції) має універсальний характер у тому розумінні, що воно діє й до народження дитини, й після смерті людини. Повага до гідності людини є обов'язком держави. Справи, що виникають з цього приводу, як правило, вирішуються у судовому порядку. Суд повинен зобов'язати порушників спростувати відомості, що принижують гідність людини, компенсувати їй не тільки упущену вигоду, а й моральну шкоду. Надійне гарантування правового захисту поваги до гідності як одного з нематеріальних благ є важливою ознакою справді демократичного, правового характеру держави, високої моральності суспільства. Держава повинна створювати для людини такі умови життя, які б не принижували її гідність.

Право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29) є однією з реальних гарантій свободи людини. Це право як загальний принцип встановлює межу, яку ті чи інші посадові особи можуть переступити лише у випадках, прямо передбачених законом (затримання особи, яка вчинила злочин, здійснення примусового лікування за визначених законом обставин тощо). Конституція України значно демократизувала сам процес застосування заходів, що обмежують свободу людини, її особисту недоторканність. Передбачається, що лише суд своїм умотивованим рішенням і тільки на підставі чинного законодавства може дати дозвіл на арешт людини і тримання її під вартою.

У разі нагальної необхідності запобігти злочині чи припинити його уповноважені на те законом органи можуть застосовувати

тримання під вартою як тимчасовий запобіжний захід, обґрунтованість якого протягом 72 годин має бути перевірена судом. Затримана особа негайно звільняється, якщо протягом 72 годин з моменту затримання їй не вручено вмотивованого рішення суду про тримання під вартою.

Кожному заарештованому чи затриманому має бути невідкладно повідомлено про мотиви арешту чи затримання, роз'яснено його права та надано можливість з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правовою допомогою захисника (частини 3, 4 ст. 29). Відповідно до ст. 59 Конституції кожен має право на правову допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно.

§44. Принцип презумпції невинуватості та право громадян на судовий захист

Принципи презумпції невинуватості особи полягає в тому, що особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню доти, доки їй вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду; ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину, а всі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь.

У разі скасування вироку суду як неправосудного держава відшкодовує матеріальні та моральні збитки, завдані безпідставним засудженням (ст. 62 Конституції).

Зазначеній гарантії відповідає закріплене в Конституції право на відшкодування за рахунок держави або органів місцевого самоврядування матеріальних і моральних збитків, завданих незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади і місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб. (ст. 56 Конституції).

Гарантія судового захисту громадян України виявляється в тому, що:

- а) права і свободи людини і громадянина захищаються судом;
- б) кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб;
- в) кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до

відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна (ст. 55 Конституції).

§ 45. Недоторканність житла. Таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Право на невтручання в особисте життя

Сутність права на недоторканність житла (ст. 30) полягає в тому, що без підстав, передбачених законом, ніхто не вправі увійти до житла проти волі осіб, які в ньому проживають. Поняття "житло" у даному разі підлягає широкому тлумаченню. Під житлом слід розуміти не тільки відповідну кімнату, квартиру, житловий будинок, а й усі допоміжні приміщення, якими користуються у повсякденному житті. Принцип недоторканності житла поширюється не тільки на місце постійного проживання особи, а й на місця її тимчасового мешкання у готелях, санаторіях, будинках відпочинку тощо.

Право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31) належить до загальноновизнаних суб'єктивних прав особи. Винятки можуть бути встановлені лише судом у випадках, передбачених законом. Інакше вони спричиняють кримінальну відповідальність за ст. 131 Кримінального кодексу України. Ці винятки обумовлені виключно гуманною метою — запобігти злочинів або з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи. Порядок накладення арешту на кореспонденцію, її виїмки в поштово-телеграфних установах регулюється ст. 31 Конституції та Кримінально-процесуальним кодексом України.

Право на невтручання в особисте і сімейне життя (ст. 32 Конституції) також є одним із суб'єктивних прав людини, пов'язаних з гарантуванням її свободи. Кожна людина унікальна, індивідуальна, є суб'єктом безлічі неформальних зв'язків, носієм приватних інтересів, які є її особистою справою. Виняток може мати місце лише тоді, коли поведінка особи суперечить закону і громадській моралі, прикладом чого можуть бути систематичне здійснення у сім'ї насильства над дитиною та її експлуатація.

Стаття 32 Конституції забороняє збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди; проголошує право кожного громадянина ознайомитися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах та організаціях з відомостями про себе; гарантує судовий захист права на спростування недостовірної інформації про себе і членів своє сім'ї.

§46. Свобода пересування та вільний вибір місця проживання

Це право — одна зі складових загального права людини на свободу. Тому його конституційне (ст. 33) закріплення є важливою ознакою демократичної сутності держави. Безперечно, воно поширюється виключно на тих осіб, які перебувають на території України на законних підставах. Проте таке право може бути обмежене в інтересах охорони здоров'я, боротьби з епідеміями, стихійним лихом і запобігання злочинам.

Свобода пересування і вільний вибір місця проживання не виключає необхідності дотримання реєстраційних правил, які передбачені в Україні.

Громадяни України мають право вільно залишати територію України і не можуть бути позбавлені права в будь-який час повернутися в Україну. Зазначені права можуть бути обмежені лише на законних підставах. Порядок реалізації права громадян України на виїзд з України і в'їзд в Україну, порядок оформлення документів для зарубіжних поїздок регламентуються Законом України "Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України" від 21 січня 1994 р.

§47. Паспортна система і реєстрація громадян за їх місцем проживання

Паспортна система і прописка були сукупністю правил, що встановлювали порядок обліку пересування громадян шляхом ведення паспорта — документа, що посвідчує особу та реєстрацію місця проживання.

Нині згідно з Указом Президента України "Про додаткові заходи з реалізації права людини на свободу пересування та вільний вибір

місяця проживання" від 15 червня 2001 року прописку громадян за місцем їх постійного проживання відмінено, є лише реєстрація громадян за місцем їх проживання, яка не обмежує особу у вільному пересуванні та виборі місця проживання.

Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 16 січня 2003 р. № 35 ця реєстрація здійснюється територіальними органами Державного департаменту у справах громадянства, імміграції та реєстрації фізичних осіб і передбачає внесення до паспорта та адресно-довідкової картотеки відомостей про місце проживання фізичної особи.

Для здійснення реєстрації особа подає в 10-денний строк після прибуття на нове місце проживання житлово-комунальним підприємствам, житлово-будівельним кооперативам, об'єднанням співвласників багатоквартирного будинку тощо такі документи:

- письмову заяву;
- паспорт з відміткою про зняття з реєстраційного обліку;
- квитанцію про сплату державного мита за реєстрацію;
- два примірники талона реєстрації;
- талон зняття з реєстраційного обліку за попереднім місцем проживання.

Іноземці додатково подають довідку на постійне або тимчасове проживання. Реєстрація має оформлятися у 5-денний строк.

Законодавством про працю України заборонено вимагати від осіб, які поступають на роботу відомості про реєстрацію місця проживання.

§48. *Право на свободу світогляду і віросповідання*

Згідно із ст. 35 Конституції кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей.

Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа — від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова.

Ніхто не може бути звільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів, мотивуючи це релігійними переконаннями. У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку може бути замінене альтернативною (невійськовою) службою.

Конституційні норми конкретизовані в Законі України "Про свободу совісті та релігійні організації" від 23 квітня 1991 р. (зі змінами та доповненнями).

Право на свободу світогляду тісно пов'язане з правом на свободу совісті. Останнє включає можливість мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і можливість одноособово чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, відправляти релігійні культу, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання.

Ніхто не може встановлювати обов'язкові переконання і світогляд. Не допускається будь-яке примушування при визначенні громадянином свого ставлення до релігії, до сповідання або відмови від сповідання релігії, до участі або неучасті в богослужіннях, релігійних обрядах і церемоніях, навчання релігії. Ніхто не має права вимагати від священнослужителів відомостей, отриманих ними при сповіді віруючих.

Батьки або особи, які їх замінюють, за обопільною згодою мають право виховувати своїх дітей відповідно до своїх власних переконань і ставлення до релігії.

Відокремлення церкви від держави не можна розглядати як певну відчуженість між ними. Навпаки, і на цьому варто наголосити, саме прийняття Конституції Верховною Радою відбувалося за умов усвідомлення відповідальності перед Богом (преамбула Конституції). Спроби ж певних сил політизувати релігійне середовище, порушити принцип рівності всіх конфесій, загострити міжконфесійні взаємини порушують соціальний мир у країні.

Відокремлення церкви від держави означає, що:

а) держава не втручається у здійснювану в межах закону діяльність релігійних організацій, не фінансує діяльність будь-яких організацій, створених за ознакою ставлення до релігії, а релігійні організації не виконують державних функцій;

б) релігійні організації не беруть участі у діяльності політичних партій і не надають політичним партіям фінансової підтримки, не висувають кандидатів до органів державної влади, не ведуть агітації виборчих кампаній депутатів;

в) держава захищає права і законні інтереси релігійних організацій, сприяє встановленню відносин взаємної релігійної і світоглядної терпимості й поваги між громадянами, які сповідують релігію або не сповідують її, між віруючими різних віросповідань та їх релігійними організаціями.

Відокремлення школи від церкви означає, що:

а) державна система освіти в Україні має світський характер, а доступ до різних видів і рівнів освіти надається громадянам незалежно від їх ставлення до релігії;

б) громадяни можуть опановувати релігійне віровчення та здобувати релігійну освіту індивідуально або разом з іншими, вільно обираючи мову навчання;

в) релігійні організації мають право відповідно до своїх внутрішніх настанов створювати для релігійної освіти дітей і дорослих навчальні заклади і групи, а також проводити навчання в інших формах, використовуючи для цього приміщення, що їм належить або надається в користування;

г) викладачі релігійних віровчень і релігійні проповідники зобов'язані виховувати своїх слухачів у дусі терпимості й поваги до громадян, які не сповідують релігії, та до віруючих інших віросповідань.

Слід зазначити, що християнська релігія стверджує принципи (цінності) взаємодопомоги, чуйності, співпереживання, поваги до праці, до чесно набутої власності, правдивості, доброзичливості між народами, взаємотерпимості, осуду жорстокості, пожадливості та ін. Зазначені цінності в основі збігаються як з нормами загальнолюдянської моралі, так і з цінностями інших великих релігій: мусульманства, іудаїзму, буддизму, індуїзму. З огляду на це можна констатувати, що релігійне виховання дітей не може зашкодити вихованню дітей у навчальних закладах, навпаки, воно сприяє гармонізації виховання молоді.

Правовий статус релігійних організацій в Україні визначається Законом України "Про свободу совісті та релігійні організації" та статутами (положеннями) цих організацій. Релігійними організаціями в Україні є релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються з вищезазначених релігійних організацій. Ці організації утворюються з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру.

Релігійна громада "є місцевою релігійною організацією віруючих громадян одного й того ж культу, віросповідання, напрямку, течії або

толку, які добровільно об'єдналися з метою спільного задоволення релігійних потреб". Держава визнає право релігійної громади на її підлеглість у канонічних і організаційних питаннях будь-яким діючим в Україні та за її межами релігійним центрам. Для одержання релігійною громадою правоздатності юридичної особи громадяни в кількості не менше 10 осіб, які утворили її і досягли 18-річного віку, подають заяву та статут (положення) на реєстрацію до обласної, Київської та Севастопольської міської державних адміністрацій, а у Республіці Крим – до Уряду АРК.

Релігійні управління і центри діють на підставі своїх статутів (положень). Вони мають право відповідно до своїх зареєстрованих статутів (положень) засновувати монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), а також створювати духовні навчальні заклади для підготовки священнослужителів і служителів інших необхідних їм релігійних спеціальностей. Громадяни, які навчаються у вищих і середніх духовних навчальних закладах, користуються правами і пільгами щодо відстрочення проходження військової служби, оподаткування, включення часу навчання до трудового стажу в порядку і на умовах, встановлених для студентів та учнів державних навчальних закладів.

Статут (положення) релігійної організації, який відповідно до цивільного законодавства визначає її правоздатність, приймається на загальних зборах віруючих громадян або на релігійних з'їздах, конференціях.

Статут (положення) релігійної організації повинен містити відомості про:

1) вид релігійної організації, її віросповідну приналежність і місцезнаходження;

2) місце релігійної організації в організаційній структурі релігійного об'єднання;

3) майновий стан релігійної організації;

4) права релігійної організації на заснування підприємств, засобів масової інформації, інших релігійних організацій, створення навчальних закладів;

5) порядок внесення змін і доповнень до статуту (положення) релігійної організації;

6) порядок вирішення майнових та інших питань у разі припинення діяльності релігійної організації.

Статут (положення) може містити й інші відомості, пов'язані з особливостями діяльності зазначеної релігійної організації.

Статут (положення) релігійної організації не повинен суперечити чинному законодавству.

Документи, які визначають віросповідну діяльність, вирішують інші внутрішні питання релігійної організації, не підлягають реєстрації в державних органах.

Релігійна організація визнається юридичною особою з моменту реєстрації її статуту. Як юридичні особи релігійні організації мають право використовувати для своїх потреб будівлі і майно в порядку, визначеному чинним законодавством, засновувати для виконання своїх статутних завдань поліграфічні, виробничі, реставраційно-будівельні, сільськогосподарські та інші підприємства, а також добродійні заклади (притулки, лікарні тощо). Релігійні організації володіють, користуються і розпоряджаються майном, яке належить їм на праві власності.

У власності релігійних організацій можуть бути будівлі, предмети культу, об'єкти виробничого, соціального і добродійного призначення, транспорт, кошти та інше майно, необхідне для забезпечення їх діяльності. Релігійні організації мають право власності на майно, придбане або створене ними за рахунок власних коштів, пожертвуване громадянами, організаціями або передане державою, а також придбане на інших підставах, передбачених законом. У власності релігійних організацій може бути також майно, що знаходиться за межами України.

Релігійні організації мають право звертатися за добровільними фінансовими та іншими пожертвуваннями та одержувати їх. Фінансові та майнові пожертвування, як і інші доходи релігійних організацій, не оподатковуються.

Релігійна організація має право приймати на роботу громадян. Умови праці встановлюються за угодою між релігійною організацією та працівником і визначаються трудовим договором, який укладається у письмовій формі. Релігійна організація зобов'язана у встановленому порядку зареєструвати трудовий договір. Громадяни, які працюють у релігійних організаціях за трудовим договором, можуть бути членами профспілки. На працівників релігійних організацій за трудовим договором поширюється законодавство про працю нарівні з працівниками державних і громадських підприємств, установ і організацій.

Богослужіння, релігійні обряди, церемонії та процесії безперешкодно проводяться в культових будівлях і на прилеглий території, у місцях паломництва, установах релігійних організацій, на кладовищах, в місцях окремих поховань і крематоріях, квартирах і будинках громадян, а також в установах, організаціях і на підприємствах за ініціативою їх трудових колективів і згодою

адміністрації. Командування військових частин надає можливість брати участь у богослужіннях і виконанні релігійних обрядів. Богослужіння та релігійні обряди в лікарнях, госпіталах, будинках для престарілих та інвалідів, місцях попереднього ув'язнення і відбування покарання проводяться на прохання громадян, які перебувають в них, або за ініціативою релігійних організацій. Адміністрація зазначених установ сприяє цьому, бере участь у визначенні часу обряду, церемонії та інших умов проведення богослужіння, обряду або церемонії. В інших випадках публічні богослужіння, релігійні обряди, церемонії та процесії проводяться щоразу з дозволу відповідної місцевої державної адміністрації, виконавчого комітету сільської, селищної, міської рад народних депутатів. Клопотання про видачу згаданого дозволу подається не пізніше як за 10 днів до призначеного строку проведення богослужіння, обряду, церемонії чи процесії, крім випадків, які не терплять зволікання.

Релігійні організації можуть направляти громадян за кордон для навчання в духовних навчальних закладах і приймати з цією метою іноземних громадян.

Кожна релігійна конфесія встановлює свої внутрішні (корпоративні) норми, що можуть бути різні для кліриків (церковно-і священнослужителів) і прихожан, які закріплюються в статутах цих організацій. Так, "Устав канонічного життя", найчисленнішої в Україні Української Православної Церкви (УПЦ) Московського патріархату, передбачає її структуру, основні вимоги до кліриків, їх обов'язки, головні обов'язки прихожан та ін.

Відповідно до "Уставу" питання церковного управління, дисциплінарні питання вирішуються на Помісних Соборах. Собори скликаються митрополитом або єпископом тієї області, де проходить Собор. Митрополитом називається предстоятель Церкви, який обирається єпископами і очолює УПЦ. З 1992 р. УПЦ очолює Блаженніший Володимир Київський і всієї України, Предстоятель Православної Церкви. Він має піклуватися про свою Церкву, йому належить право затверджувати обраних Соборами єпископів.

"Уставом" встановлено, що клірики повинні перебувати під владою свого єпископа, здійснювати богослужіння, турбуватися про навчання своїх дітей і домашніх Божественному писанню, навчати людей покірності єпископу. Перепонами до вступу в клір є: злослів'я, пияцтво, схильність до чвар, пожадливість тощо. Клірикам заборонено перебування в державних структурах влади, заняття бізнесом, торгівлею, збагачення за рахунок церковних грошей. Клірик

не повинен перебувати на службі при двох храмах заради матеріальної користі, проте для власного утримання клірики можуть працювати, але не займатися працею безчесною і ганебною.

На прихожан статутом покладаються такі обов'язки: молитися, регулярно сповідатися і причащатися, дотримуватися церковних приписів, здійснювати справи віри, прагнути до релігійно-морального вдосконалення, сприяти добробуту храму тощо.

У статуті розглядаються церковні таїнства: Хрещення, Миропомазання, Покаяння, Літургія, Рукопоклада у священний сан, шлюб та ін.

У Великодньому привітанні 2000 р. українському народу від Президента України, Верховної Ради та Уряду України зазначено, що християнські цінності відповідають "нашому національному характеру та світосприйняттю, найзаповітнішим настроям і сподіванням. Із цього чистого джерела ми, як і наші предки, черпаємо силу, мудрість і насагу".

Нині в Україні діють понад 28500 релігійних організацій, які представляють 100 церков, конфесій, течій та напрямів, 277 монастирів, 126 духовних навчальних закладів, понад 10000 недільних шкіл, виходять друком понад 400 релігійних періодичних видань. Найбільш численною є УПЦ Московського патріархату (понад 10040 общин). Українська греко-католицька церква має 3334 общини, Українська автокефальна православна церква – 1110 общини. Значна кількість общин у складі УПЦ Київського патріархату та різних протестантських конфесій, мусульмани мають 462 общини та ін. В Україні нараховується понад 26 тис. церковнослужителів, серед них понад 700 – іноземці.

Україна є багатоконфесійною державою, в інтересах соціального миру та злагоди не допускати спроби певних сил політизувати релігійне середовище та загострювати міжконфесійні взаємини.

ТЕМА 12. ПОЛІТИЧНІ ПРАВА ТА СВОБОДИ. СОЦІАЛЬНІ, ЕКОНОМІЧНІ ТА КУЛЬТУРНІ ПРАВА

§49. *Поняття політичних прав і свобод*

Особливість політичних прав і свобод полягає насамперед у тому, що їх носіями, суб'єктами є лише громадяни України, а не всі особи, які проживають на її території. Водночас варто зазначити, що політичні права і свободи мають самостійне значення і саме як такі закріплені у Конституції України та в різних міжнародних документах, починаючи з Міжнародного договору про громадянські та політичні права. Вже сама назва цього документа говорить про те, що ці різновиди прав і свобод органічно пов'язані між собою, становлять єдине ціле, оскільки поділ прав на громадянські та політичні зумовлений не загальними характером і спрямуванням цих прав і свобод, а певними особливостями їх змісту, що дають змогу із загальної групи політичних прав і свобод виокремити громадянські права.

Важливою особливістю політичних прав і свобод є й те, що вони у певних випадках можуть бути реалізовані лише завдяки участі конкретного громадянина, наділеного цими правами, свободами, у діяльності відповідних об'єднань, політичних партій, профспілкових організацій, державних структур.

До політичних прав і свобод належать:

- свобода думки і слова;
- свобода зборів, мітингів, походів і демонстрацій;
- право на звернення до органів державної влади і місцевого самоврядування;
- право на об'єднання;
- право на участь в управлінні державними справами.

§50. *Свобода думки і слова*

Свободу думки і слова як одне з фундаментальних прав людини закріплено у багатьох міжнародних документах, зокрема у Загальній декларації прав людини, Міжнародному договорі про громадянські

та політичні права, Європейській конвенції про захист прав і фундаментальних свобод людини. Слід зазначити, що свобода думки взагалі не може бути обмежена, оскільки заборонити можна лише висловлювання певних думок, їх оприлюднення, чого часто бояться антинародні режими, переслідуючи так званих інакомислячих.

Право на свободу думки і слова (ст. 34 Конституції) — це можливість вільного вираження особою своїх поглядів і переконань у будь-якій формі, можливість особи на власний розсуд збирати, зберігати, використовувати та поширювати інформацію в усній, письмовій формі або в будь-який інший спосіб (винятки щодо реалізації цього права мають закріплюватися в законі); це — заборона цензури (ч. 3 ст. 15 Конституції). Реалізація цього права конкретизована в Законах України "Про інформацію" від 2 жовтня 1992 р., "Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні" від 16 листопада 1992 р., "Про телебачення і радіомовлення" від 21 грудня 1993 р., "Про систему суспільного телебачення і радіомовлення України" від 18 липня 1997 р., "Про рекламу" від 3 липня 1996 р., "Про Національний архівний фонд й архівні установи" від 24 грудня 1993 р. та в деяких інших нормативно-правових актах.

Право на свободу думки і слова тісно пов'язане з правом на інформацію та з гласністю. *Інформація* — це документовані або публічно оголошені відомості про події і явища, які відбуваються в суспільстві, державі та довкіллі. Право на інформацію — це можливість осіб і державних органів вільно отримувати, використовувати, поширювати і зберігати відомості, необхідні для реалізації своїх прав, свобод і законних інтересів.

Результатом всебічної й повної реалізації права на інформацію є гласність. *Гласність* — це стан поінформованості суспільства та окремих громадян про явища, події, процеси, що відбуваються в суспільстві та державі, який є ознакою існування в країні режиму демократії.

Визнаючи право на свободу думки і слова, багато держав, в тому числі й Україна, обмежують його заборонаю пропагувати погляди, що суперечать інтересам національної безпеки, розпалюють міжнародну, міжетнічну або міжконфесійну ворожнечу, пропагують жорстокість і насильство, провокують вчинення злочинів. Свобода слова і друку не допускає також розголошення державної і комерційної таємниці, інтимних сторін сімейного життя.

§51. Свобода зборів, мітингів, походів і демонстрацій

Право на мирні збори та маніфестації (ст. 39 Конституції) є важливим демократичним надбанням і дійовим заходом, завдяки якому громадяни можуть вільно обговорювати актуальні питання державного і суспільного розвитку, протестувати проти будь-яких обмежень демократії або тих чи інших негативних проявів у політиці, проти порушення їхніх прав тощо. Основною особливістю цього права є встановлення порядку, за яким збори і маніфестації мають бути мирними, їх учасники не повинні мати зброї. Про проведення цих акцій повинні завчасно сповіщатися органи місцевого самоврядування. Обмеження щодо реалізації цього права може бути встановлене лише судом з метою захисту прав і свобод людини і громадянина, охорони національної безпеки і громадського порядку.

§52. Право на звернення до органів державної влади та самоврядування

Право на звернення (ст. 40) може здійснюватися у різних формах, в індивідуальному чи колективному порядку. Адресатами цих звернень є державні органи різного рівня, органи місцевого самоврядування, посадові та службові особи цих органів. Забороняється відмова у прийнятті та розгляді звернення з посиланням на політичні погляди, партійну належність, вік, віросповідання, національність громадянина, незнання мови звернення. Переслідування громадян і членів їх сімей за подання звернення забороняється.

Дуже важливо, щоб звернення громадян розглядалися відповідно до суті справи, у строки, встановлені чинним законодавством, а відповіді були обґрунтованими. Недодержання посадовими особами вимог закону дає громадянину право звертатися до суду за захистом. Здійснення права громадян на звернення регулюється Законом України "Про звернення громадян" від 2 жовтня 1996 р. Цим Законом встановлено, що звернення розглядаються й вирішуються протягом одного місяця від дня їх надходження, а ті, які не потребують додаткового вивчення, — невідкладно, але не пізніше як за 15 днів від дня їх отримання. Загальний термін вирішення питань, порушених у зверненні, не може перевищувати 45 днів.

§53. *Право громадян об'єднуватися у політичні партії, професійні спілки та інші громадські організації*

Право на об'єднання у політичні партії та громадські організації дає змогу громадянину брати активну участь у громадському і політичному житті суспільства. Громадяни набувають можливості впливати на прийняття тих чи інших економічних рішень, на визначення політичного курсу країни. Ті чи інші питання люди можуть вирішувати більш ефективно, об'єднавшись у партії, профспілки, громадські організації, інші об'єднання.

Згідно з Конституцією (статті 36, 37) та Законом України "Про об'єднання громадян" від 16 червня 1992 р. громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Об'єднання громадян — це добровільне громадське формування, створене на основі єдності інтересів і спільної реалізації громадянами своїх прав і свобод. Політична партія — це об'єднання громадян — прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, які мають головною метою участь у виробленні державної політики, формуванні органів державної влади і місцевого самоврядування та представництво в їх складі.

Громадська організація — це об'єднання громадян для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів. Організаційна структура, мета та цілі громадських організацій визначаються в їх статутах. Міжнародні громадські організації можуть мати свої керівні органи за кордоном. Членами громадських організацій можуть бути й іноземці. На початок 2001 р. в Україні зареєстровано 1376 всеукраїнських і міжнародних та понад 12,7 тис. місцевих громадських організацій.

Професійні спілки — це громадські організації, що об'єднують громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної діяльності. Громадяни мають право на участь у професійних спілках з

метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів. Професійні спілки утворюються без попереднього дозволу на основі вільного вибору їх членів. Усі професійні спілки мають рівні права.

Легалізація всеукраїнських профспілок здійснюється Міністерством юстиції України, інших профспілок – управліннями юстиції областей, міст і районів.

Політичні партії в Україні сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян, беруть активну участь у виборах. Членами політичних партій можуть бути лише громадяни України, які досягли 18-річного віку. Політичні партії в Україні утворюються і діють тільки і всеукраїнським статусом. Вони реєструються в Міністерстві юстиції, мають свої статут і програму, можуть мати власну символіку. Створення регіональних партій заборонено. У порядку, передбаченому законодавством, політичні партії мають право: брати участь у виробленні державної політики; брати участь у формуванні органів державної влади, представництва в їх складі; доступу під час виборчої кампанії до державних засобів масової інформації.

Політичні партії мають право на майно, але їм забороняється прямо чи опосередковано одержувати кошти та інше майно від іноземних держав та організацій, міжнародних організацій, іноземних громадян або анонімних пожертвувачів. Політичні партії не мають права засновувати підприємства, крім засобів масової інформації; займатися комерційною діяльністю, за винятком продажу суспільно-політичної літератури, агітаційних матеріалів, виробів із власною символікою; проведення фестивалів, свят, виставок, лекцій, інших суспільно-політичних

их заходів.

На початок 2005 р. в Україні було зареєстровано понад 100 політичних партій. Порядок організації і діяльності політичних партій регламентується Законом України "Про політичні партії в Україні" від 5 квітня 2001 р.

Усі об'єднання громадян рівні перед законом. Ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання громадян чи обмежений у правах за належність чи неналежність до політичних партій або громадських організацій.

Утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підірив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної

ворожнечі, зазіхання на права і свободи людини, здоров'я населення, забороняються. Політичні партії та громадські організації не можуть мати воєнізованих формувань. Не допускаються створення і діяльність організаційних структур політичних партій в органах виконавчої та судової влади і виконавчих структурах, органах місцевого самоврядування, у військових формуваннях, а також на державних підприємствах, у навчальних закладах та інших державних установах і організаціях.

Заборона діяльності об'єднань громадян здійснюється лише в судовому порядку.

§54. Соціальні, економічні та культурні права

Конституція України закріплює систему економічних, соціальних і культурних прав. Немає потреби наголошувати на значенні цих прав та їх практичної реалізації. Адже саме вони призначені гарантувати економічну свободу людини, її розвиток як вільної, забезпеченої у своїх життєвих потребах особистості. У свою чергу, саме ці якості суспільного життя характеризують державу як соціальну, тобто таку, що забезпечує достатньо високий рівень життя своїх громадян. Оскільки справжня демократія повинна мати достатню матеріальну базу, яка є соціально-економічною гарантією її існування та розвитку, маємо всі підстави стверджувати, що здійснення в державі економічних, соціальних і культурних прав і свобод є одним із важливих чинників для визнання такої держави справді демократичною.

Система економічних, соціальних і культурних прав згідно з Конституцією України охоплює право кожного володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41), право на підприємницьку діяльність (ст. 42), право на працю (ст. 43), право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів (ст. 44), право на відпочинок (ст. 45), право на соціальний захист (ст. 46), право на житло (ст. 47), право на достатній життєвий рівень (ст. 48), право на охорону здоров'я (ст. 49), право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50), право, зумовлене гарантуванням вільної згоди на шлюб, а також захистом материнства, батьківства, дитинства і сім'ї (статті 51, 52), право на освіту (ст. 53), право на свободу творчої діяльності (ст. 54).

Ці права розглянуто в розділі III "Окремі галузі законодавства України"

ТЕМА 13. ПРАВО НА ОСВІТУ

§55. *Завдання реформування змісту освіти*

Освіта і виховання є важливими чинниками становлення України як демократичної і правової держави. Перебудову системи освіти в Україні розпочато за складних соціально-політичних та економічних умов. З метою вироблення нової освітньої політики у листопаді 1993 р. було прийнято Державну національну програму "Освіта (Україна ХХІ століття)". Завданнями реформування змісту освіти в Україні, зокрема, визначалися:

- органічне поєднання у змісті освіти його загальноосвітньої і фахової складових;
- вивчення української мови в усіх навчально-виховних закладах;
- оптимальне поєднання гуманітарної і природничо-математичної складових освіти, теоретичних і практичних компонентів, класичної спадщини та сучасних досягнень наукової думки, зв'язок з національною історією, культурою, традиціями.

До перших кроків на шляху реформування освіти віднесено:

- загальну гуманізацію навчальних програм;
- надання більшої свободи педагогічній творчості;
- урізноманітнення спектра навчальних закладів з метою урахування інтересів і нахилів підростаючого покоління, а також реальних потреб суспільства.

Освіта – це основа інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства і держави. Мета освіти – всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей та утвердження гуманізму, взаємоповаги між націями і народами, виховання високих моральних якостей.

Розвиток у державі системи освіти є свідченням духовного і соціального прогресу суспільства. Але для того, щоб цей процес був ефективним, необхідно, аби члени суспільства мали потребу і можливість здобути відповідну освіту.

Законодавство України про освіту базується на Конституції України, Законах України "Про освіту" від 4 червня 1991 р. (у редакції від 23 березня 1996 р.), "Про вищу освіту" від 17 січня 2002 р., "Про професійно-технічну освіту" від 10 лютого 1998 р., "Про загальну середню освіту" від 13 травня 1999 р. та інших законодавчих актах.

§56. Конституційне закріплення права на освіту

Право на освіту (ст. 53) є одним з основних соціальних і культурних прав громадян, закріплених Конституцією України. Це право має кожен громадянин незалежно від соціального походження, національності, політичних, релігійних та інших переконань, статі, майнового стану та інших ознак. У Конституції закріплюється, що повна загальна середня освіта є обов'язковою. Держава має забезпечувати доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах.

Державною гарантією права громадян на освіту є той факт, що нині в Україні діє близько 22,5 тис. державних шкіл і професійно-технічних училищ, понад 997 вищих закладів освіти державної комунальної та інших форм власності. Крім того, останнім часом створюється значна кількість шкіл, ліцеїв, гімназій, коледжів приватними особами, установами, організаціями тощо. У державних і недержавних загальноосвітніх закладах чимало класів, груп, а то й шкіл з поглибленим вивченням різних предметів (іноземної мови, математики, права та ін.). Отже, створюються умови для вибору профілю навчання. Держава надає низку пільг і переваг тим, хто навчається: учням, студентам, аспірантам.

Конституція гарантує широкі можливості для здобуття освіти громадянам, які належать до національних меншин: право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства.

Обов'язковість повної загальної середньої освіти, закріплену в Конституції України, слід розуміти як обов'язок кожного громадянина України отримати загальну середню освіту.

§57. Закон України "Про освіту"

Завданням законодавства України про освіту є регулювання суспільних відносин у галузі навчання, виховання, професійної, наукової, загальнокультурної підготовки громадян України.

Принципами освіти в Україні, зокрема, визначаються:

- рівність умов кожної людини для реалізації її здібностей, таланту, всебічного розвитку;
- гуманізм, демократизм, пріоритетність загальнолюдських духовних цінностей;
- незалежність освіти від політичних партій;
- інтеграція з наукою і виробництвом;
- взаємозв'язок з освітою інших країн;
- єдність і наступність системи освіти;
- безперервність і різноманітність освіти; поєднання державного управління і громадського самоврядування в освіті та ін.

Законом України "Про освіту" встановлюється, що Україна визначає освіту пріоритетною сферою соціально-економічного, духовного і культурного розвитку суспільства.

§58. Система та рівні освіти в Україні. Типи загальноосвітніх закладів відповідно до Закону "Про загальну середню освіту"

Система освіти складається із закладів освіти, наукових, науково-методичних установ, науково-виробничих підприємств, державних і місцевих органів управління освітою та самоврядування в галузі освіти. Структура освіти включає:

- дошкільну освіту;
- загальну середню освіту;
- професійно-технічну освіту;
- вищу освіту;
- післядипломну освіту;
- аспірантуру;
- докторантуру;
- самоосвіту.

Відповідно до Закону "Про загальну середню освіту" в Україні встановлюються, зокрема, такі типи навчальних закладів системи загальної середньої освіти:

I ступінь – початкова школа з терміном навчання 4 роки;

II ступінь – основна школа з терміном навчання 5 років;

III ступінь – старша школа, як правило, з професійним спрямуванням з терміном навчання 3 роки.

Крім того існують:

гімназії – загальноосвітні навчальні заклади II–III ступенів з поглибленим вивченням окремих предметів відповідно до професій;

ліцеї – загальноосвітні навчальні заклади III ступеня з профільним навчанням і допрофесійною підготовкою;

колегіуми – загальноосвітні навчальні заклади III ступеня з філологічно-філософським або культурно-естетичним профілями;

спеціалізовані школи – загальноосвітні навчальні заклади I–III ступенів з поглибленим вивченням окремих предметів та курсів.

Загальноосвітні навчальні заклади є юридичними особами. За своїми організаційно-правовими формами вони можуть бути державної, комунальної та приватної форми власності. Загальноосвітній навчальний заклад на основі Положення про загальноосвітній навчальний заклад розробляє свій статут, який затверджується власником (для державних та комунальних навчальних закладів – відповідним органом управління освітою) та реєструється місцевим органом виконавчої влади або органом місцевого самоврядування.

Навчально-виховний процес у загальноосвітніх навчальних закладах здійснюється за груповою та індивідуальною формами навчання. Охочим надається право і створюються умови для прискореного закінчення школи, складання іспитів екстерном. Навчання незалежно від форм власності навчальних закладів має відповідати вимогам державного стандарту.

У загальноосвітніх навчальних закладах забороняється утворення і діяльність воєнізованих формувань, організаційних структур політичних партій, а також релігійних організацій.

§59. Закон України "Про вищу освіту". Освітні рівні вищої освіти

Закон "Про вищу освіту" регулює суспільні відносини у галузі навчання, виховання, професійної підготовки громадян України. Він встановлює правові, організаційні, фінансові та інші основи діяльності системи вищої освіти, створює умови для самореалізації особистості, забезпечення потреб суспільства і держави у кваліфікованих фахівцях.

Відповідно до форм власності, на яких заснуються вищі навчальні заклади, вони поділяються на:

- вищі навчальні заклади державної форми власності – заснуються державою, фінансуються з державного бюджету і підпорядковуються відповідному центральному органу виконавчої влади;
- вищі навчальні заклади – перебувають у власності Автономної Республіки Крим, фінансуються з бюджету Автономної Республіки Крим і підпорядковані органам влади автономії;
- вищі навчальні заклади комунальної форми власності – заснуються місцевими органами влади, фінансуються з місцевого бюджету і підпорядковані місцевим органам влади;
- вищі навчальні заклади приватної форми власності – заснуються на приватній власності і підпорядковуються власнику (власникам).

Держава здійснює ліцензування та акредитацію вищих навчальних закладів усіх форм власності.

Ліцензування – це процедура визнання спроможності вищого навчального закладу розпочати освітню діяльність, пов'язану зі здобуттям вищої освіти, при цьому враховується наявність матеріально-технічної бази (приміщення для занять, бібліотеки, комп'ютерні кабінети), наявність та кваліфікація педагогічних кадрів та ін.

Акредитація – процедура надання вищому навчальному закладу права провадити освітню діяльність, пов'язану зі здобуттям вищої освіти певного рівня кваліфікації, відповідно до вимог стандартів вищої освіти.

Стандартами вищої освіти є сукупність норм, які визначають зміст вищої освіти, терміни навчання та засоби визначення якості

вищої освіти. Стандарти вищої освіти є основою оцінки якості вищої освіти та професійної підготовки.

До структури вищої освіти входять освітні та освітньо-кваліфікаційні рівні:

1. Неповна вища освіта — освітній рівень, який характеризує сформованість інтелектуальних якостей особи як особистості і є достатнім для здобуття нею кваліфікації молодшого спеціаліста. Молодших спеціалістів готують вищі навчальні заклади першого рівня акредитації (технікум, училище).
2. Базова вища освіта — освітній рівень, який характеризує сформованість інтелектуальних якостей особи як особистості і є достатнім для здобуття нею кваліфікації бакалавра. Бакалаврів готують переважно коледжі – навчальні заклади другого рівня акредитації.
3. Повна вища освіта — освітній рівень, який характеризує сформованість інтелектуальних якостей особи як особистості і є достатнім для здобуття нею кваліфікації за освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста або магістра. Магістрів і спеціалістів готують вищі навчальні заклади третього і четвертого рівнів акредитації (академії, інститути, консерваторії). Державному вищому навчальному закладу четвертого рівня акредитації може бути надано статус національного з правом укладати державні контракти на підготовку спеціалістів для потреб вищої освіти, встановлювати і присвоювати вчені звання доцента чи професора вищого навчального закладу; визначати та встановлювати власні форми морального та матеріального заохочення працівників та ін.

Державна атестація осіб, які закінчують вищі навчальні заклади усіх форм власності, здійснюється державною екзаменаційною комісією.

Громадяни України мають право безоплатно здобувати вищу освіту в державних і комунальних вищих навчальних закладах на конкурсній основі, якщо певний освітньо-кваліфікаційний рівень громадянин здобуває вперше.

Іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, мають право на здобуття вищої освіти, але не за рахунок коштів Державного або місцевих бюджетів України.

19 травня 2005 р. на конференції міністрів освіти країн Європи у м. Бергені Україна приєдналась до Болонського процесу, який

передбачає створення єдиного європейського простору вищої освіти до 2010 року. Головною ідеєю даної угоди є стандартизація підходів до організації навчального процесу і функціонування вищої школи в країнах Європи.

§60. Учасники навчально-виховного процесу. Права та обов'язки учнів

Закон України "Про освіту" визначає, що учасниками навчально-виховного процесу є:

- вихованці, учні, студенти, курсанти, слухачі, стажисти, клінічні ординатори, аспіранти, докторанти;
- керівні, педагогічні, наукові, науково-педагогічні працівники, спеціалісти;
- батьки або особи, які їх замінюють, батьки-вихователі дитячих будинків сімейного типу;
- представники підприємств, установ, кооперативних, громадських організацій, які беруть участь у навчально-виховній роботі.

Учням та іншим учасникам навчально-виховного процесу, що навчаються, гарантується державою право на:

- навчання, вибір закладу освіти, форми навчання тощо;
- користування навчальною, науковою, виробничою, культурною, спортивною, побутовою, оздоровчою базою закладу освіти;
- доступ до інформації з усіх галузей знань;
- участь у науково-дослідній діяльності, конференціях, олімпіадах, виставках, конкурсах;
- безпечні й нешкідливі умови навчання та праці, трудову діяльність у встановленому порядку в позаурочний час;
- брати участь у громадському самоврядуванні, вирішенні питань удосконалення навчально-виховного процесу, науково-дослідної роботи, призначення стипендій, організації дозвілля, побуту тощо;
- участь у об'єднанні громадян.

Користуючись зазначеними вище правами, кожен з учнів мусить пам'ятати і про свої обов'язки, а саме:

- додержуватись законодавства, моральних, етичних норм;
- систематично й глибоко оволодівати знаннями, практичними

навичками, професійною майстерністю, підвищувати загальний культурний рівень;

- додержуватись статуту та правил внутрішнього розпорядку закладу освіти;
- бережно ставитись до природи, тваринного і рослинного світу.

Законодавством, положеннями, статутами тощо можуть встановлюватися й інші обов'язки осіб, які навчаються.

Учні та інші особи, що навчаються, повинні пам'ятати також, що кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей, що незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності.

Слід наголосити, що основним правом і обов'язком учнів, а також інших осіб, що навчаються, є здобуття знань. Наш мудрий мислитель Григорій Сковорода заповідав: "З усіх скарбів знання — найкращий. Його не можна ні вкрасти, ні загубити, ні знищити".

§61. *Управління освітою*

В Україні для управління освітою створюється система державних органів управління і органи громадського самоврядування, які діють у межах повноважень, визначених законодавством.

До державних органів управління освітою в Україні належать:

Міністерство освіти і науки України, міністерства і відомства України, яким підпорядковані заклади освіти; Вища атестаційна комісія України; Міністерство освіти і науки Автономної Республіки Крим; місцеві органи державної виконавчої влади та органи місцевого самоврядування і підпорядковані їм органи управління освітою.

Міністерство освіти і науки України є головним (провідним) органом державної виконавчої влади, який здійснює керівництво у сфері освіти. Міністерство:

- бере участь у визначенні державної політики в галузі освіти, науки, професійної підготовки кадрів, розробляє програми розвитку освіти;
- встановлює державні стандарти знань з кожного предмета та здійснює контроль за додержанням цих стандартів;
- проводить акредитацію вищих і професійно-технічних закладів освіти незалежно від форм власності, видає їм ліцензії, сертифікати;

- розробляє умови прийому до закладів освіти;
- забезпечує випуск підручників, посібників, методичної літератури;
- організовує атестацію педагогічних і науково-педагогічних працівників;
- здійснює керівництво державними закладами освіти тощо.

Місцеві органи державної виконавчої влади та органи місцевого самоврядування здійснюють державну політику в галузі освіти і в межах своєї компетенції.

Органами громадського самоврядування в освіті є:

- загальні збори (конференція) колективу закладу освіти;
- районна, міська, обласна конференції педагогічних працівників, з'їзд працівників освіти Автономної Республіки Крим;
- Всеукраїнський з'їзд працівників освіти.

Ці органи вирішують у межах своїх повноважень питання навчально-виховної, науково-дослідної, методичної, економічної і фінансово-господарської діяльності. Самоврядування закладів освіти передбачає їх право на:

- самостійне планування роботи, вирішення питань навчально-виховної, науково-дослідної, методичної, економічної і фінансово-господарської діяльності;
- участь у формуванні планів прийому учнів, студентів, слухачів;
- прийняття на роботу педагогічних, науково-педагогічних та інших працівників тощо.

Статутами окремих шкіл передбачено створення органів учнівського самоврядування: учнівських комітетів, рад старост класів, учнівських рад, учнівських зборів тощо, яким надаються відповідні повноваження органом учнівського самоврядування.

§62. Правовий статус навчально-виховних закладів

Правовий статус (правове положення навчально-виховного закладу) — це сукупність його прав і обов'язків. Відповідно до Закону України "Про освіту" заклади освіти створюються органами державної виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями та громадянами відповідно до соціально-економічних, національних, культурно-

освітніх потреб у них, за наявності необхідної матеріально-технічної, науково-методичної бази та педагогічних кадрів.

Діяльність закладів освіти, як правило, розпочинається за наявності ліцензії.

Заклад освіти повинен мати власну назву, в якій обов'язково вказуються його тип (дитячий садок, школа, гімназія, ліцей, коледж, інститут, академія, університет тощо) та організаційно-правова форма. Структура, організація навчального процесу, управління закладом освіти, його майно, фінансово-господарська діяльність тощо визначається в статуті або положенні.

Статут навчально-виховного закладу затверджується його керівним органом і реєструється місцевим органом державної виконавчої влади. З моменту реєстрації статуту навчально-виховний заклад визнається юридичною особою.

ТЕМА 14. НАРОДНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ

§63. *Поняття і форми здійснення народного суверенітету*

Суверенітет народу означає, що саме йому належить суверенна державна влада, яка має такі властивості, як верховенство і незалежність; народу належить вся повнота влади на території країни, його воля обов'язкова для всіх органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових осіб.

У ст. 5 Конституції України зазначається: носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Основний Закон закріплює, таким чином, дві форми здійснення народного суверенітету: безпосередню демократію і представницьку демократію.

Безпосередня (пряма) демократія — це безпосередня участь громадян в управлінні справами суспільства і держави, безпосереднє здійснення державної влади в межах усієї країни або в межах окремої її частини. Основними формами прямої демократії за конституційним правом України є вибори та референдуми. Право брати участь у виборах і референдумах закріплене лише за громадянами України, які мають відповідний віковий ценз. Форми безпосереднього волевиявлення можуть мати не лише обов'язковий характер (результати виборів, референдумів), але й дорадчий, консультативний (обговорення проєктів законів, резолюції зборів, мітингів тощо).

Представницька демократія — це форма здійснення народного суверенітету, для якої характерним є те, що громадяни беруть участь в управлінні державою і суспільством через представників, обраних в органи державної влади та місцевого самоврядування.

Першою в історичному плані була безпосередня (пряма) форма народовладдя. В умовах первісного суспільства вона здійснювалася у вигляді загальних зборів членів конкретної спільноти, а у перших державних утвореннях — у вигляді народних зборів, в яких брали участь усі громадяни (крім рабів, які громадянами не вважалися). Класичним прикладом народних зборів як форми прояву безпосередньої демократії була організація державної влади в античних Афінах. Така форма демократії існувала у середньовічних Новгороді і Пскові, Запорізькій Січі.

Із розвитком суспільних відносин, збільшенням чисельності населення держав і майновим його розширенням виникають нові форми прояву безпосередньої демократії.

Із розвитком і зміцненням держав, ускладненням їхніх політичних систем стало неможливим вирішувати всі питання загальнодержавного значення шляхом залучення всього населення, чисельність якого постійно збільшувалася. За цих умов набула поширення представницька форма народовладдя. За такої організації більшість загальнодержавних питань вже вирішуються не всіма громадянами держави, а лише певними групами їх. Останні є повноважними представниками населення, від імені і за дорученням якого вони приймають рішення, що стають обов'язковими до виконання.

Група, яка представляє все населення держави, утворює загальнодержавний орган, що дістає право виступати від імені всієї держави і приймає рішення, обов'язкові до виконання на всій її території. Такі представницькі органи можуть називатися по-різному — парламент, народні збори, федеральні збори, національні збори, конгрес, сейм тощо. В Україні представницьким органом, уповноваженим приймати загальнообов'язкові в межах усієї держави рішення (закони), є Верховна Рада України.

Поряд із колективними загальнодержавними органами можуть створюватися і одноособові органи, уповноважені виступати від імені держави. В Україні, як і в багатьох інших країнах, це є Президент.

Група ж осіб, яка виступає від імені певної частини населення держави, утворює орган місцевого самоврядування (місцеву раду, муніципалітет тощо), який може приймати рішення, що є обов'язковими до виконання у межах відповідної частини території країни.

За сучасних умов й представницьке народовладдя повсюди і постійно застосовується для повсякденного управління справами держави. Однак безпосереднє народовладдя не виключається з державно-правової практики, а подекуди значення його зростає.

З різних форм здійснення безпосереднього народовладдя найбільшого поширення набули вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

§64. Засади та принципи виборчого права в Україні

Одним із проявів прямого народовладдя в нашій країні є вибори. Термін "вибори" означає процес, у результаті якого певна спільність людей шляхом голосування формує державний орган чи заповнює вакантну виборну посаду.

За допомогою виборів формується значна частина органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Інакше кажучи, саме завдяки виборам, що є формою безпосереднього народовладдя, одержують можливість функціонувати на законних підставах органи представницької демократії.

Вибори були відомі вже за первіснообщинного ладу, коли на загальних зборах того або іншого роду обиралися старійшини, а пізніше і воєначальники. З часом процедура виборів ускладнилася.

Наприкінці XVIII ст. було розроблено класичну теорію виборів, основна ідея якої зводилася до того, що народ доручає здійснення влади своїм представникам (депутатам), яких визначає шляхом проведення виборів. Отож, вибори розглядаються як передача влади від виборців до тих, кого вони обирають, народ делегує владні повноваження своїм представникам.

Найважливіші з норм, які регулюють порядок проведення виборів, закріплюються в конституціях. Ці норми можна поділити на три групи:

- норми, які закріплюють основні вимоги і правила, пов'язані із самою процедурою проведення виборів;
- норми, що визначають коло осіб, які наділяються активним виборчим правом, тобто обирають представників до органів держави та органів місцевого самоврядування;
- норми, що визначають коло осіб, які наділяються пасивним виборчим правом, тобто правом бути обраними до органів державної влади, органів місцевого самоврядування чи на виборну посаду.

Основою системи виборчого законодавства в Україні становлять:

- Конституція України (розділи III та XI);
- та закони які регулюють вибори народних депутатів України, Президента України та депутатів місцевих рад тощо.

У ст. 71 Конституції України закріплено положення про те, що вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування

є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Принцип загальності виборів в Україні означає, що всі громадяни, які на день виборів досягли 18 років, мають право голосу. Цього права позбавляються лише ті, кого в судовому порядку визнано недієздатними.

Рівень загальності виборів залежить від так званих цензів, тобто умов, відповідність яким є підставою для допущення громадян до участі в них. У сучасному світі характерними є віковий ценз і ценз осідлості.

Віковий ценз обумовлює наявність виборчих прав досягненням певного віку. В більшості держав, як і в Україні, він становить 18 років. У деяких країнах встановлено інший віковий ценз. Так, у Бразилії, Ірані, Нікарагуа та Кубі він становить 16 років.

Ценз осідлості передбачає надання громадянам права голосу лише за умови їх проживання в Україні або на території відповідного виборчого округу протягом певного строку. Так, у Франції він становить шість місяців, а у Новій Зеландії — три місяці. Раніше поширені були також майновий ценз (володіння певним майном), освітній ценз (вміння читати і писати), релігійний ценз (сповідання державної релігії), расовий ценз (надання виборчих прав лише громадянам певної раси) та деякі інші.

Крім недієздатних, у деяких країнах не мають право голосу й особи, які відбувають покарання за вироком суду, військовослужбовці та особи, котрі обіймають певні державні посади.

Пряме виборче право означає, що громадяни, беручи участь у виборах, віддають свої голоси безпосередньо "за" чи "проти" кандидата на виборну посаду будь-якого рівня — від члена органу місцевого самоврядування до депутата Верховної Ради чи Президента України. При прямому виборчому праві відсутні особливі посередники — виборщики. В деяких країнах (США, Китай) застосовуються й непрямі (багатоступеневі) вибори.

Рівність виборчого права за сучасних умов означає реалізацію принципу: "Один виборець — один голос".

Конституційним принципом виборів в Україні є таємність голосування, яка передбачає недопустимість будь-якого нагляду і контролю за волевиявленням виборців.

За первісних демократій вибори проводилися відкрито — підняттям руки, криком тощо. Однак таке голосування дає змогу контролювати, спрямовувати надання виборцями своїх голосів тими, від кого вони якимось чином залежать. Таємне голосування покликане запобігати цьому.

У сучасному світі таємне голосування здійснюється переважно шляхом опускання в урну бюлетенів, в яких зазначені прізвища кандидатів на виборну посаду або варіант вирішення проблеми, що виноситься на референдум. Виборець певним чином позначає прізвище кандидата або варіант рішення, за які він подає свій голос. Для забезпечення таємності голосування на виборчих дільницях встановлюють недоступні для зовнішнього нагляду кабінети, в яких виборці заповнюють бюлетені.

Конституція України встановлює, що вибори є вільними. Це означає недопустимість будь-якого тиску на виборців з метою примусити їх голосувати не відповідно до своїх переконань, а так, як цього бажають інші особи чи структури.

Вільне волевиявлення виборців і таємність голосування забезпечуються встановленням адміністративної і кримінальної відповідальності за їх порушення.

Неявка частини виборців на виборчі дільниці (абсентеїзм), що останнім часом набуває все більшого поширення, має негативні наслідки. Часто абсентеїзм не дає змоги сформувати виборні органи чи заповнити виборні посади. Виникає потреба у проведенні нових виборів, а отже, й у додаткових фінансових витратах. У зв'язку з цим у деяких державах, наприклад у Туреччині, участь громадян у виборах вже розглядається не як їхнє право, а як їхній обов'язок.

§65. *Виборча система в Україні*

Під виборчими системами розуміють системи правовідносин, пов'язаних з формуванням складу представницьких органів шляхом виборів. У світовій практиці застосовується велика кількість різновидів виборчих систем. Умовно їх можна поділити на три основні групи — мажоритарні, пропорційні та змішані виборчі системи.

Мажоритарна система (від франц. *majorite* — більшість) — це обрання депутата в територіальному виборчому окрузі, коли переможцем визнається депутат, який набрав більше голосів, ніж його суперники. За мажоритарною системою виборець голосує за конкретну особу або проти неї. На практиці застосовуються три різновиди цієї системи, а саме: мажоритарна система абсолютної більшості, відносної більшості та кваліфікованої більшості.

За мажоритарною системою *абсолютної більшості* обраним вважається той, хто набрав абсолютну (або просту) більшість голосів,

тобто більше половини (50% +1 голос) від загальної кількості поданих і визнаних дійсними голосів виборців. Враховуючи, що одержати абсолютну більшість голосів досить важко, ця система передбачає проведення другого туру голосування, для перемоги в якому треба набрати відносну більшість голосів. Така система існувала в Україні (з 1991 р. по 1998 р.), існує вона у Франції та в інших державах.

Мажоритарна система *відносної більшості* передбачає, що обраним вважається кандидат (список кандидатів), який набрав більше голосів, ніж кожен з інших кандидатів окремо. За цією системою не встановлюється обов'язковий мінімум участі виборців у голосуванні — вибори вважаються такими, що відбулися, навіть тоді, коли у них узяв участь хоча б один виборець. Недоліком цієї системи є те, що обраним може бути кандидат, який одержав відносну більшість голосів, яка, у той же час, належить абсолютній меншості виборців.

За мажоритарною системою *кваліфікованої більшості* переможець повинен одержати обумовлену кількість голосів, яка перевищує половину голосів (2/3, 3/4, 4/4) виборців. Через складність одержання такої кількості голосів ця система на практиці застосовується дуже рідко.

Той чи інший вид мажоритарної виборчої системи формування законодавчих органів існує наприклад, у США, Англії, Франції, Білорусі, Ірландії, Македонії.

Сутність **пропорційної виборчої системи** полягає у тому, що вона вимагає розподіляти депутатські мандати між виборчими об'єднаннями (партійними списками кандидатів) пропорційно до кількості голосів, поданих за кожний список. На виборах, що проводяться за цією системою, кандидати в депутати висувуються виключно політичними партіями у вигляді партійних списків, і виборці голосують не за окремих депутатів, а за той чи інший партійний список у цілому. Для визначення кількості кандидатів, що їх одержує та чи інша партія, застосовується так звана виборча квота, яка визначає найменшу кількість голосів, необхідних для обрання одного депутата. Розподіл одержаних партіями депутатських місць, як правило, здійснюється відповідно до порядку розміщення кандидатів у партійному списку; якщо за квотою одержаних партією голосів вистачає на заміщення двох місць, їх займають перші два кандидати з партійного списку, якщо трьох місць — перші три кандидати і т. д.

Ця виборча система встановлена в Австралії, Ізраїлі, Угорщині, Фінляндії та у деяких інших країнах.

Закон України "Про вибори народних депутатів України" від 18 жовтня 2001 р. встановлював, що склад Верховної Ради України

обирається за змішаною (мажоритарно-пропорційною) виборчою системою.

За цією виборчою системою було проведено вибори до Верховної Ради України 31 березня 2002 р.: половина депутатів, а саме 225, обиралися на основі мажоритарної системи по одномандатних округах, тобто округах, в яких обирається один персонально визначений депутат, що набирає більше голосів, ніж кожен з інших кандидатів окремо. Друга половина — 225 депутатів — обиралася на основі пропорційної виборчої системи, за списком кандидатів у депутати, що формувалися політичними партіями та їх блоками (об'єднаннями). Якщо виборчий блок або партія не одержали 4 відсотки голосів виборців, то вони виключалися з розподілу депутатських мандатів.

У виборах 31 березня 2002 р. взяли участь 33 політичні партії та блоки, а 4%-й бар'єр подолали лише: блок В. Ющенко "Наша Україна", виборчий блок "За Єдину Україну", блок Ю. Тимошенко, Комуністична партія України, Соціал-демократична партія України (об'єднана).

25 березня 2004 року Верховна Рада України прийняла новий Закон "Про вибори народних депутатів України". За цим законом наступні вибори до українського парламенту проходять за новою пропорційною системою. Тобто депутати мають обиратись лише за виборчими списками кандидатів у депутати від політичних партій та виборчих блоків політичних партій у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі. Цей округ включає в себе всю територію України. Отже громадяни зможуть реалізувати своє право висування кандидатів у депутати лише через партії (блоки).

Партія або блок партій зможуть висувати кандидатом у депутати особу, яка є членом цієї партії, або членом партії, яка входить до блоку, або позапартійну особу. Особа може бути включена до виборчого списку лише однієї партії (одного блоку).

Кандидати у депутати висуваються на з'їздах (конференціях) партій або на міжпартійному з'їзді блоку. Списки цих кандидатів оприлюднюються в газетах "Голос України" та "Урядовий кур'єр", а у виборчих бюлетенях зазначаються, крім назви партії (блоку), лише перших п'ять кандидатів від партії (блоку). Право на участь в розподілі депутатських мандатів набувають кандидати у депутати, включені до виборчих списків лише тих партій (блоків), що отримали три і більше відсотків голосів виборців.

§66. Конституційне регулювання референдумів

Референдум (від лат. *referendumus* — те, що повинно бути повідомлено) — форма безпосередньої демократії, голосування усього населення держави (загальнодержавний референдум) або певної його частини (місцевий референдум) з метою вирішення важливих питань державного або суспільного життя. На відміну від виборів, при референдумі об'єктом голосування є не кандидат або список кандидатів на виборну посаду, а певне питання, з приводу якого проводиться референдум. Це може бути конституція, закон, доповнення до закону або його зміна, розв'язання в межах держави проблем територіального устрою, проблема міжнародного статусу країни, економічні, екологічні та інші проблеми.

Своєрідною формою референдуму є плебісцит (від лат. *plebiscitum* — рішення народу). Найчастіше плебісцит відбувається з питань політичної долі території, на якій він проводиться, і регулюється міжнародно-правовими актами.

Розрізняють референдуми імперативний і консультативний, конституційний і законодавчий, обов'язковий і факультативний.

Імперативний і консультативний референдуми різняться юридичною силою їх результатів. Акт, прийнятий імперативним референдумом, набуває найвищої юридичної сили і не потребує будь-якого затвердження. А метою консультативного референдуму є виявлення погляду населення щодо певного питання, яке не має обов'язкової юридичної сили для державних органів. Цей вид референдуму називається ще всенародним опитуванням.

Конституційний референдум вирішує питання, пов'язані з прийняттям конституції чи внесенням до неї поправок. Шляхом *законодавчого референдуму* приймаються закони, спрямовані на регулювання важливих проблем суспільного і державного життя.

Обов'язковий референдум проводиться з питань, які можуть бути вирішені лише за його допомогою (так, за Конституцією України це питання щодо зміни території України, за Конституцією Швейцарії — розв'язання протиріч між палатами парламенту тощо).

Ініціювати проведення референдумів в Україні, згідно з Конституцією України, Законом України “Про всеукраїнський та місцевий референдуми” та іншими нормативно-правовими актами мають право:

- щодо всеукраїнського референдуму:

1) народ України — не менш як 3 мільйони громадян України, які мають право голосу. Цей референдум призначається Президентом України за умов, що підписи громадян на підтримку референдуму були зібрані не менш як у двох третинах областей України і не менш як по 100 тисяч підписів у кожній із них;

- 2) Верховна Рада України:

щодо зміни території України — конституційною більшістю від її складу (226 голосів); щодо внесення змін до розділів Конституції "Загальні засади", "Вибори. Референдум" і "Внесення змін до Конституції України" ініціатива має виходити не менш як від 2/3 конституційного складу парламенту,

- щодо місцевого референдуму:

1) громадяни, що проживають на відповідній території і мають право голосу (не менше як 1/10 частина їх);

2) сільські, селищні та міські ради; сільські, селищні та міські голови.

В Україні, як і в багатьох інших державах, для прийняття законопроектів, що стосуються податків, бюджету та амністії, проведення референдуму не допускається.

Проведення нового всеукраїнського референдуму з питань, що раніше виносились на референдум, може бути здійснене не раніше, як через п'ять років, а місцевого — не раніше, як через один рік від дня проведення попереднього референдуму з цих питань.

ТЕМА 15. ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

§67. *Верховна Рада України. Правовий статус і компетенція Верховної Ради України*

Держава — це організація публічної влади, яка передбачає наявність системи органів державної влади. Органи державної влади різномірні, тому що виконують різні функції.

Державні органи — це самостійні структурні одиниці державного апарату, створені та наділені відповідними повноваженнями для реалізації функцій держави.

Основним принципом організації органів державної влади в Україні є теорія поділу влади. Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову (ст. 6 Конституції України). Принцип поділу влади передбачає, що всі три гілки влади є самостійними і незалежними, що досягається шляхом закріплення їх компетенції (повноважень) та встановлення обсягу їх прав і обов'язків.

Важливим принципом організації державної влади є так звана "система стримувань і противаг", тобто система балансу гілок влади. Суть її полягає в тому, щоб усі три гілки влади були врівноважені взаємними повноваженнями. Таким чином, жодна з гілок влади не може привласнити всю державну владу.

Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент — Верховна Рада України (ст. 75 Конституції). Вплив Верховної Ради на діяльність інших державних органів та органів місцевого самоврядування здійснюється шляхом, насамперед, прийняття відповідних законів, які є загальнообов'язковими на території України.

Верховна Рада представляє увесь український народ і виступає від його імені.

Верховна Рада України, як і парламенти ряду інших країн (Білорусь, Болгарія, Словацька Республіка, Греція, Фінляндія, Данія, Швеція, Португалія та ін.), складається з однієї палати. У багатьох країнах існують двопалатні парламенти. До таких держав належать як такі, що мають федеративний устрій (Росія, ФРН, Швейцарія, США, Канада, Індія та ін.), так і унітарні країни (Словенія, Румунія, Польща, Чехія, Хорватія, Великобританія, Франція, Італія, Японія та ін.).

На Всеукраїнському референдумі 16 квітня 2000 року була підтримана ідея створення в Україні двопалатного парламенту.

Верховна Рада України складається з 450 народних депутатів України, які обираються загальними, рівними і прямими виборами терміном на 4 роки і працюють у Верховній Раді України на постійній основі.

Строк повноважень парламентів в інших країнах є різним. У Швеції, наприклад, він становить три роки, у Болгарії — чотири, у Республіці Молдова — чотири, у Білорусі — п'ять років. У державах з двопалатними парламентами строки повноважень палат, як правило, не збігаються. В Росії нижня палата (Державна Дума) обирається на 4 роки.

Верховна Рада працює посесійно і може здійснювати свої повноваження лише тоді, коли обрано не менше двох третин від її конституційного складу (тобто не менше 300 народних депутатів). Перше засідання відкриває найстарший за віком депутат України, який веде його доти, поки Верховна Рада не обере свого Голову.

Усі свої рішення Верховна Рада може приймати лише на пленарних засіданнях (загальних зборах депутатів) шляхом голосування, яке може бути таємним чи відкритим і здійснюватися підняттям рук, бюлетенями чи за допомогою технічних засобів. Депутат повинен голосувати особисто, він не може доручати голосувати від свого імені іншим депутатам.

Рішення приймаються у формі законів, постанов та інших актів простою більшістю від конституційного складу Верховної Ради (не менше 226 голосів народних депутатів). Лише з питань, пов'язаних із внесенням змін до Конституції України та усуненням Президента України з поста в порядку імпичменту, рішення приймаються відповідно не менш як 2/3 та 3/4 від конституційного складу Верховної Ради.

Засідання Верховної Ради проводяться відкрито. Це означає, що на них дозволяється присутність журналістів і запрошених осіб, а самі засідання можуть транслюватися по радіо, телебаченню тощо. Однак у разі розгляду питань, пов'язаних з національною безпекою, чи таких, що стосуються деяких аспектів організації та діяльності Верховної Ради, можливе проведення закритих засідань. У роботі таких засідань беруть участь лише депутати та спеціально запрошені особи.

Конституція України закріплює широкі повноваження Верховної Ради. Найважливішими з них є:

- внесення змін до Конституції України;
- прийняття законів;
- визначення засад внутрішньої та зовнішньої політики;
- затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля;

- призначення всеукраїнського референдуму, усунення Президента в порядку імпичменту;
- оголошення за поданням Президента стану війни і укладання миру;
- участь у формуванні ряду державних органів (надання згоди на призначення Президентом Прем'єр-міністра і Генерального прокурора України); призначення на посаду і звільнення з посади Голови Національного банку (за поданням Президента), Голови та членів Рахункової палати, Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, половини складу Національного банку, половини складу Національної Ради України з питань телебачення і радіомовлення, призначення третини складу Конституційного Суду, призначення членів Центральної виборчої комісії (за поданням Президента) та ін.;
- організація адміністративно-територіального устрою країни;
- здійснення зовнішніх функцій держави;
- бюджетні повноваження (затвердження бюджету та ухвалення рішень щодо звіту про його виконання);
- здійснення контрольних функцій (контроль за виконанням бюджету, діяльністю Уряду, контроль за використанням іноземних позик, контроль за діяльністю Уповноваженого Верховної Ради з прав людини).

Верховна Рада може прийняти резолюцію недовіри Кабінету Міністрів, що спричиняє його відставку. Така резолюція вважається прийнятою, якщо за неї проголосували не менш як 226 народних депутатів.

Конституція України (ст. 92) визначає коло питань, які можуть вирішуватися Верховною Радою виключно шляхом прийняття законів. Це стосується:

- 1) прав і свобод людини і громадянина та їх гарантій; громадянства, статусу іноземців та осіб без громадянства;
- 2) засад використання природних ресурсів і освоєння космічного простору; зовнішніх відносин, зовнішньоекономічної діяльності; утворення і діяльності політичних партій, інших об'єднань громадян; засобів масової інформації; місцевого самоврядування;
- 3) територіального устрою України;
- 4) основ національної безпеки, організації Збройних сил України і забезпечення громадського порядку;
- 5) бюджетних відносин, податків і зборів, статусу національної та іноземної валюти на території України;

- 6) прав корінних народів і національних меншин та порядку застосування мов;
- 7) правового режиму власності, правових засад і гарантій підприємництва;
- 8) засад цивільно-правової відповідальності; діянь, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними порушеннями та відповідальності за них;
- 9) амністії та низки інших питань.

§68. Законодавчий процес

Законодавчим процесом вважається діяльність, спрямована на створення нових законів або на зміну чи скасування чинних. Конституція України (ст. 93) визначає коло суб'єктів, яким надається право законодавчої ініціативи, тобто право офіційно вносити пропозиції щодо прийняття, зміни або скасування законів, які Верховна Рада зобов'язана розглянути по суті.

Право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України надано Президенту, народним депутатам, Кабінету Міністрів і Національному банку України. Інші організації також можуть звертатися до Верховної Ради з відповідними пропозиціями, однак ці звернення не обов'язкові для розгляду в парламенті.

У більшості країн, як і в Україні, право законодавчої ініціативи належить парламентаріям, уряду і Президенту. Однак таке право може надаватися також парламентським комітетам і комісіям, вищим судовим і прокурорським інстанціям, певній кількості громадян, а у федеративних державах — законодавчим органам суб'єктів федерації.

Законодавчий процес в Україні проходить такі стадії:

- 1) внесення суб'єктом законодавчої ініціативи законопроекту на розгляд Верховної Ради;
- 2) прийняття законопроекту до розгляду і обговорення його в комітетах Верховної Ради;
- 3) перше читання — обговорення та схвалення законопроекту в цілому;
- 4) друге читання — постатейний розгляд і схвалення законопроекту;
- 5) третє читання — ухвалення закону не менш як 226 народними депутатами;
- 6) підписання закону Головою Верховної Ради і невідкладне його направлення на підпис Президенту України;

7) підписання та офіційне оприлюднення закону Президентом України протягом 15 днів після отримання закону.

Проте протягом 15 днів від дня отримання закону Президент може закон не підписати, а повернути його зі своїми вмотивованими і сформульованими пропозиціями до Верховної Ради для повторного розгляду (тобто накласти на закон вето).

Коли після відхилення закону Президентом України при його повторному розгляді Верховною Радою цей закон підтримає не менш як 2/3 від її конституційного складу (не менш як 300 народних депутатів), вето Президента вважається перебореним. У цьому разі незалежно від свого ставлення до закону Президент зобов'язаний його підписати та офіційно оприлюднити протягом 10 днів. Офіційним оприлюдненням закону вважається його опублікування у Відомостях Верховної Ради України, у газетах "Голос України" та "Урядовий кур'єр". За загальним правилом, закон набирає чинності через десять днів з дня його опублікування. Але якщо у самому законі вказані інші строки, то саме вони визначають дату.

§69. Структура, органи та апарат Верховної Ради України

Структура Верховної Ради України передбачає:

- керівництво Верховною Радою (Голова Верховної Ради, його Перший заступник і заступник);
- постійні комітети;
- тимчасові спеціальні та тимчасові слідчі комісії;
- депутатські фракції і групи.

Верховна Рада України обирає зі свого складу Голову Верховної Ради України, Першого заступника і заступника Голови Верховної Ради України та може відкликати їх.

Повноваження Голови Верховної Ради України зумовлені забезпеченням її діяльності. Він:

- веде засідання Верховної Ради;
- організовує підготовку питань до розгляду на засіданнях Верховної Ради;
- підписує акти, прийняті Верховною Радою;
- представляє Верховну Раду у зносинах з іншими органами державної влади України та органами влади інших держав;
- організовує роботу Верховної Ради.

З метою здійснення законопроектних робіт, попереднього обговорення кандидатур посадових осіб, які обираються або затверджують-

ся Верховною Радою, попереднього розгляду і підготовки висновків і пропозицій щодо ратифікації міжнародних договорів і підготовки та попереднього розгляду інших питань, віднесених до повноважень Верховної Ради, утворюються її комітети, які працюють постійно. При формуванні комітетів враховуються бажання депутатів, їх спеціальність і попередній досвід роботи.

Комітети створюються з питань:

- правової політики і судово-правової реформи;
- державного будівництва і самоврядування;
- соціальної політики та праці;
- науки і освіти;
- національної безпеки і оборони;
- свободи слова та інформації;
- охорони здоров'я, материнства й дитинства;
- молоді, спорту і туризму;
- економічної політики;
- паливно-енергетичного комплексу;
- фінансів і банківської діяльності;
- екології тощо.

Перший заступник, заступник Голови комітету та секретар комітету не можуть бути членами однієї фракції (групи).

Для розгляду питань, що мають тимчасовий характер, Верховна Рада може створювати тимчасові спеціальні комісії. За необхідності проведення розслідувань, пов'язаних із питаннями, що зачіпають інтереси всього суспільства, Верховна Рада може створювати тимчасові слідчі комісії. Такі комісії не входять до системи правосуддя, а тому їхні висновки і пропозиції не є вирішальними для слідства й суду. Можна говорити про те, що результати роботи тимчасових слідчих комісій мають насамперед політичне значення.

Відповідно до Регламенту Верховної Ради народні депутати мають право об'єднуватись у депутатські групи (фракції), які формуються на підставі партійної належності депутатів. До кожної фракції має входити не менше 14 депутатів.

Станом на травень 2005 року в складі Верховної Ради були такі фракції: "Наша Україна", "Комуністів", "Регіони України", "Народної партії", "Соціалістичної партії України", "Блок Юлії Тимошенко", "Української народної партії", "Соціал-демократичної партії України (о)", "Єдина Україна", "Партії промисловців та підприємців України", а також групи: "Демократична Україна", "Союз", "Демократичні ініціативи". Найчисельнішими є фракції "Наша Україна", "Комуністів" та "Регіони України".

Верховною Радою створюються Рахункова палата Верховної Ради України та Інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Зазначені органи підзвітні та підконтрольні Верховній Раді та відповідальні перед нею.

Рахункова палата складається з Голови, першого заступника Голови, головних контролерів і секретаря. Голова та члени Рахункової палати призначаються Верховною Радою на 7 років. Основним завданням Рахункової палати є організація і здійснення контролю від імені Верховної Ради за використанням коштів Державного бюджету України, за обсягами та їх цільовим призначенням. Рахункова палата здійснює також контроль за утворенням і погашенням внутрішнього і зовнішнього боргу України, визначення ефективності і доцільності видатків державних коштів, валютних та кредитно-фінансових ресурсів, контроль за фінансуванням загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального і національно-культурного розвитку, охорони довкілля тощо.

Конституцією України (ст. 101) передбачено здійснення парламентського контролю в Україні за дотриманням конституційних прав і свобод людини і громадянина Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини. Головною метою діяльності Уповноваженого з прав людини є забезпечення гарантій державного захисту прав і свобод людини, їх дотримання і поваги державними органами, організаціями місцевого самоврядування і посадовими особами. Така посада існує і в інших країнах (Іспанія, Росія, Швеція) і має різні назви: амбudsмен, народний захисник, посередник тощо.

Згідно із Законом України "Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини" Уповноваженим може бути громадянин України, який досяг 40 років, володіє державною мовою, має високі моральні якості, досвід правозахисної діяльності та протягом останніх 5 років мешкає в Україні. Посада Уповноваженого несумісна із заняттям іншими видами діяльності. Строк повноважень Уповноваженого становить п'ять років. Рішення щодо дострокового звільнення Уповноваженого ухвалює лише Верховна Рада. Підставами для такого рішення є:

- а) порушення присяги;
- б) порушення вимог щодо несумісності;
- в) припинення громадянства України;
- г) неспроможність протягом більше чотирьох місяців поспіль виконувати обов'язки через незадовільний стан здоров'я чи втрату працездатності.

Уповноважений наділений правами:

- бути присутнім на засіданнях будь-якого колегіального органу, відвідувати будь-які підприємства, установи, організації, бути присутнім на засіданні судів усіх інстанцій, відвідувати місця позбавлення волі, знайомитися з будь-якими документами, звертатися до суду із заявою про захист прав і свобод людини і громадянина та брати участь у судовому процесі;
- перевіряти стан дотримання прав і свобод відповідними державними органами;
- у разі виявлення порушень прав і свобод людини і громадянина направляти у відповідні органи акти реагування Уповноваженого для вжиття цими органами заходів;
- звертатися до Конституційного Суду України з конституційними поданнями.

Безпосереднє обслуговування законодавчого процесу, його науково-юридичне, інформаційне та організаційно-технічне забезпечення здійснює апарат Верховної Ради України. Згідно з відповідною постановою Верховної Ради щодо структури апарату Верховної Ради України визначено таку будову апарату парламенту:

а) Секретаріат Верховної Ради (загальний секретаріат, секретаріат комітетів Верховної Ради, секретаріат Голови Верховної Ради та його заступників);

б) Управління справами Верховної Ради;

в) Інститут законодавства Верховної Ради;

г) Видавництво Верховної Ради.

Газетою Верховної Ради України є "Голос України", яка виходить з 1 січня 1991 р.

§70. Статус народного депутата України

Верховна Рада України складається з 450 народних депутатів України (конституційний склад), якими можуть бути лише громадяни України, що на день виборів досягай 21 року, мають право голосу і проживають в Україні протягом останніх п'яти років.

Вимога щодо проживання депутата протягом п'яти років на території нашої держави спрямована на забезпечення знання і розкриття тих проблем, які постали перед суспільством і державою.

Особи, обрані до парламенту, мають здійснювати депутатські повноваження на постійній основі. Це означає, що вони повинні

відмовитися від іншого представницького мандата і не можуть перебувати на державній службі.

Громадянин не може бути обраний до Верховної Ради, якщо він має непогашену і не зняту у встановленому законом порядку судимість за вчинення умисного злочину.

Повноваження народних депутатів починаються від моменту складання ними перед Верховною Радою присяги такого змісту:

"Присягаю на вірність Україні. Zobов'язуюсь усіма своїми діями боронити суверенітет і незалежність України, дбати про благо Вітчизни і добробут українського народу. Присягаю додержуватися Конституції України та законів України, виконувати свої обов'язки в інтересах усіх співвітчизників".

Текст присяги перед відкриттям першої сесії новообраної Верховної Ради зачитує найстаріший за віком народний депутат України. Потім депутати ставлять свій підпис під текстом присяги, що й означає її складення. Якщо ж депутат відмовляється скласти присягу, він втрачає депутатський мандат.

Конституція закріплює низку гарантій, покликаних забезпечити сприятливі умови для виконання депутатами своїх повноважень. Однією з таких гарантій є депутатська недоторканність. Народних депутатів не може бути притягнуто до будь-якого виду юридичної відповідальності за діяльність, яку вони проводять у ході реалізації депутатських повноважень. Однак з цього є виняток: депутати несуть юридичну відповідальність за образу чи наклеп. Це має запобігати зловживанню народними обранцями своїм статусом, дисциплінувати їх, zobов'язує керуватися не емоціями, а неспростовними, юридично значущими фактами.

Депутатська недоторканність означає й те, що народного депутата України не можна притягнути до кримінальної відповідальності, затримати чи заарештувати, якщо на це немає згоди Верховної Ради. Така згода має бути висловлена у відповідній постанові, прийнятій на пленарному засіданні парламенту.

Депутатська недоторканність поширюється на членів практично всіх парламентів світу, але її зміст може відрізнитися від змісту недоторканності народних депутатів України. Так, у Росії та деяких інших країнах депутата можна затримати, заарештувати, обшукати, якщо він затриманий на місці вчинення злочину, без звернення до парламенту за одержанням згоди на це.

Важливим елементом статусу народного депутата є так званий вільний депутатський мандат. Вільний депутатський мандат означає,

що народний депутат є представником усього населення України, а не лише своїх виборців, і не може бути відкликаний своїми виборцями (з цієї підстави його повноваження не можуть бути достроково припинені). Проте це зовсім не означає, що парламентарій не має ніяких обов'язків перед народом України та своїми виборцями. Закон України "Про статус народного депутата України" зобов'язує депутата дбати про благо України і добробут українського народу, розглядати звернення виборців та постійно підтримувати зв'язки з ними. Народний депутат не повинен використовувати депутатський мандат в особистих, зокрема корисливих, цілях.

Народні депутати України наділені широкими повноваженнями. Їм, зокрема, надається:

- право голосу у Верховній Раді;
- право обирати і бути обраними в органи Верховної Ради;
- право об'єднуватися і входити до однієї з депутатських фракцій (груп);
- право законодавчої ініціативи у Верховній Раді;
- право порушувати питання про перевірку діяльності підприємств, установ, організацій, розташованих на території України, щодо яких є дані про порушення ними чинного законодавства.

Однією з важливих форм депутатської діяльності є депутатський запит — звернення народного депутата до Президента України, органів Верховної Ради, Кабінету Міністрів, керівників інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування щодо надання офіційного пояснення з питань, які належать до їхньої компетенції. Відповідно до регламенту депутатський запит у письмовій формі вноситься Голові Верховної Ради, оголошується ним на засіданні та передається до Секретаріату, який зобов'язаний негайно надіслати текст запиту відповідному адресату. Офіційна письмова відповідь на запит повинна бути надіслана Голові Верховної Ради України та депутатові, який його вніс.

Народний депутат має право відвідувати будь-які державні органи, органи об'єднань громадян, підприємства, установи й організації з питань депутатської діяльності і одержувати від них повну і достовірну інформацію з цих питань. Народний депутат користується також правом невідкладного прийому керівниками та посадовими особами державних органів і установ тощо. Постійну допомогу народним депутатам надають помічники-консультанти.

ТЕМА 16. ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНИ

§71. Правовий статус Президента України

У кожній державі існує інститут глави держави. Глава держави — це особа, яка формально посідає вище місце у структурі державних інститутів і одночасно здійснює функцію представництва самої держави загалом.

Главою нашої держави є її Президент. Термін "президент" походить від латинського *praesidentis*, що означає "той, хто сидить попереду". Пост президента у сучасному вигляді вперше виник у США в 1787 р. У Європі пост президента вперте було запроваджено у Франції та Швейцарії у 1848 р. На сьогодні у світі з більш як 180 країн — членів ООН понад 130 мають президента. Пост президента запроваджено майже в усіх незалежних державах, які утворилися після розпаду СРСР.

У світовій конституційній практиці статус президента визначається по-різному. В одних країнах (Росія, Угорщина, Болгарія) президент, як і в Україні, є главою держави, в інших (Білорусь, Узбекистан) — главою держави та виконавчої влади. У конституціях ряду держав (Франція, ФРН) місце президента в системі державних органів чітко не визначено, зазначаються лише його повноваження. Значне поширення інституту президентства обумовлене тим, що президент уособлює державу, представляє її у міжнародних відносинах.

Варто наголосити, що залежно від порядку обрання президента та обсягу його повноважень розрізняють президентські та парламентські республіки. Головна відмінність між ними полягає в тому, що у президентській республіці (США, Корея, Уругвай, Білорусь, Казахстан, Узбекистан) президент, як правило, обирається народом, він має широкі повноваження щодо формування уряду і забезпечення здійснення виконавчої влади. У парламентській республіці (Австралія, Індія, ФРН) президент обирається парламентом, практично не має виконавчих повноважень, виконує виключно представницькі функції. Останнім часом набуває поширення напівпрезидентська республіка (Франція, Португалія, Болгарія). У ній президент обирається народом, але парламенту надаються певні повноваження, пов'язані з контролем за діяльністю президента під час формування уряду і здійснення виконавчої влади.

У нашій державі пост Президента було запроваджено Законом України "Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін і доповнень до Конституції" від 3 липня 1991 р. У Конституції України 1996 р. Президенту присвячено розділ V, в якому встановлюється порядок обрання Президента та основи його взаємовідносин з державними органами.

Конституція України визначає Президента як главу держави. Це дає право говорити про нього як про уособлення держави і державної влади в цілому, а не певної гілки влади. Основними напрямками діяльності Президента України як глави держави є забезпечення:

- державного суверенітету;
- територіальної цілісності України;
- відповідності внутрішньої і зовнішньої політики держави визначеним у Конституції засадам;
- прав і свобод людини.

Як глава держави Президент України виступає в ролі арбітра у разі виникнення непорозумінь між законодавчою і виконавчою гілками влади, забезпечує єдність держави.

Президент України обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років.

До кандидата у Президенти Конституція висуває певні вимоги. Він повинен бути громадянином України і досягти 35 років. Встановлюючи це правило, Конституція виходить з того, що у такому віці людина вже має певний життєвий досвід. Такий же вік передбачено для кандидатів у президенти в Росії, США, Білорусі, Узбекистані. У деяких державах для них встановлено вищий віковий ценз, наприклад, у ФРН, Болгарії, Литві — 40, в Італії — 50 років. Кандидат у Президенти повинен протягом 10 останніх перед днем виборів років проживати в Україні. Цей строк визнається необхідним для того, щоб орієнтуватися в особливостях суспільного життя країни. Аналогічні норми містяться й у конституціях інших держав.

Кандидат повинен мати право голосу, володіти активним виборчим правом і не бути обмеженим у виборчих правах, володіти державною мовою. Одна й та сама особа не може бути Президентом України більш як два строки поспіль. Водночас Конституція України не забороняє переобрання особи Президентом на третій строк після того, коли цей пост обіймала інша особа. Конституції держав світу підходять до встановлення можливих строків перебування особи на посту президента по-різному. Так само, як і в Україні, ця проблема,

вирішується в Росії, ФРН, Молдові, Узбекистані. Конституція США обмежує президентство однієї особи виключно двома строками поспіль. Конституція Угорщини передбачає можливість переобрання президента тільки один раз. А в Італії та Франції можливості переобрання на пост президента конституційно не обмежуються.

18 березня 2004 року Верховна Рада ухвалила в новій редакції Закон України "Про вибори Президента України". Відповідно до закону, виборчий процес починається за 120 днів до дня виборів. Закон передбачив два способи висування кандидатів на пост президента: 1) партіями (блоками партій), 2) шляхом самовисування. Партія (блок) так само, як і кандидат самовисуванець, вносять на спеціальний рахунок Центральної виборчої комісії грошову заставу в 500 тис. гр. Повернути її можна лише за умови набрання кандидатом не менш як 7 відсотків голосів виборців, що взяли участь у голосуванні. На підтримку зареєстрованого кандидата має бути зібрано не менш як 500 тис. підписів виборців.

Якщо у першому турі голосування жодний із кандидатів не набрав необхідної для перемоги кількості голосів — більше половини голосів виборців, які взяли участь у голосуванні, — проводиться другий тур голосування, в якому беруть участь два кандидати в Президенти, що набрали найбільшу кількість голосів у першому турі. За п'ять днів до голосування між цими двома кандидатами обов'язково мають бути проведені теледебати.

Президенту забороняється мати інший представницький мандат, тобто бути членом якихось виборних органів, а також обіймати посаду в державних або громадських органах та організаціях, займатися підприємницькою діяльністю. Ця заборона має на меті забезпечити незалежність Президента від будь-яких державних і недержавних структур. Водночас йому не забороняється займатися науковою і викладацькою діяльністю. У тих чи інших формулюваннях аналогічні норми містяться у конституціях практично всіх країн, де передбачено пост президента.

Повноваження новообраного Президента починаються від моменту складання ним присяги народові, до якої його приводить на урочистому засіданні Верховної Ради Голова Конституційного Суду України. У присязі, текст якої закріплено у ст. 104 Конституції, Президент України офіційно та урочисто присягає на вірність Україні, зобов'язується боронити суверенітет і незалежність України, дбати про благо Вітчизни і добробут українського народу, обстоювати права і свободи громадян, додержуватися Конституції України і законів,

підносити авторитет України у світі. Конституції більшості держав світу, де є пост президента, передбачають необхідність складання ним присяги і містять її текст.

31 жовтня 2004 р. у першому турі виборів Президента України взяли участь 24 кандидати у Президенти України. За повідомленням Центральної виборчої комісії, найбільшу кількість голосів виборців одержали Ющенко Віктор Андрійович – 39,87 відсотків голосів і Янукович Віктор Федорович – 39,32 відсотка голосів виборців. Серед інших кандидатів у Президенти України понад 1 відсоток голосів виборців одержали лідер Соціалістичної партії України О. Мороз, лідер комуністичної партії України П. Симоненко і лідер Прогресивної соціалістичної партії України Наталія Вітренко.

Повторне голосування з виборів Президента України відбулось 21 листопада 2004 р. Проте Верховний Суд України на підставі висновку про порушення принципів виборчого права і засад виборчого процесу під час проведення виборів 21 листопада 2004 р. і неможливості достовірного встановлення результатів справжнього волевиявлення виборців, вирішив зобов'язати Центральну виборчу комісію призначити нове повторне голосування.

У передвиборчих програмах і заявах Віктора Ющенка і Віктора Януковича проголошувалась необхідність зростання темпів економічного розвитку, істотного підвищення життєвого рівня народу та соціального захисту населення. Робились наголоси і на інших соціально-політичних аспектах. Так, зокрема, Віктор Ющенко наголошував на рішучій боротьбі з корупцією, необхідності створити п'ять мільйонів нових робочих місць, інтеграції України в євроатлантичні структури.

У програмних виступах Віктора Януковича зосереджувалась увага на необхідності розширення повноважень регіональної та місцевої влади, визначався пріоритетний розвиток економічного співробітництва з Росією, надання російській мові статусу офіційної, встановлення виборності суддів населенням.

На повторному голосуванні 26 грудня 2004 року перемогу здобув Віктор Ющенко. За Віктора Ющенка віддали голоси 51,99 % (15115712) виборців, а за Віктора Януковича — 44,20 % (12848528) виборців.

23 січня 2005 р. у приміщенні Верховної Ради відбулась інаугурація Президента Віктора Ющенка. Після принесення присяги українському народові Віктору Ющенкові було вручено посвідчення

Президента і символи президентської влади – булаву, медальйон і печатку.

Конституція України встановлює право недоторканності Президента, яким він користується під час виконання своїх повноважень. Водночас Конституція встановлює відповідальність Президента за вчинення державної зради або іншого злочину.

Честь і гідність Президента України як глави держави підлягають особливому захисту. Особи, винні у посяганні на них, притягуються до відповідальності.

За особою, яка обіймає пост Президента України, це звання зберігається довічно за умови, що вона не була усунена з поста Президента Верховною Радою в порядку імпічменту.

Конституція (ст. 108) передбачає можливість дострокового припинення повноважень Президента України у разі:

1) подання Президентом заяви про складання з себе повноважень глави держави, тобто про відставку;

2) неможливості виконання Президентом своїх повноважень за станом здоров'я;

3) усунення з поста Президента в порядку імпічменту, тобто на підставі сформульованого у прийнятому за спеціальною процедурою рішенні Верховної Ради України обвинувачення Президента у вчиненні ним державної зради або іншого злочину.

У процедурі імпічменту беруть участь спеціальна тимчасова слідча комісія, до складу якої входять народні депутати, Конституційний Суд та Верховний Суд України. Остаточне рішення про усунення Президента з поста Верховна Рада може прийняти не менше як 3/4 голосів від конституційного складу, тобто не менше, ніж голосами 338 народних депутатів.

Найбільш поширеними підставами для імпічменту в інших країнах є порушення конституції і тяжкі злочини. В Італії, наприклад, президент відповідає за державну зраду або посягання на конституцію, у ФРН — за навмисне порушення ним основного або іншого федерального закону, в Росії — за державну зраду або вчинення іншого тяжкого злочину, у США — за державну зраду, хабарництво та інші тяжкі злочини, у Франції — тільки за державну зраду.

§72. Повноваження Президента України

Повноваження Президента України, закріплені у Конституції України, можна поділити на декілька груп, серед яких насамперед треба виділити такі:

1) представницькі повноваження, які дістають вияв тоді, коли Президент представляє нашу державу в міжнародних відносинах, приймає вірчі та відкличні грамоти дипломатичних представників інших держав тощо;

2) повноваження, що стосуються діяльності Верховної Ради України (наприклад, припинення її повноважень, якщо протягом 30 днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися);

3) повноваження, пов'язані з призначенням на посади і звільненням з посад членів Кабінету Міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади, голів місцевих державних адміністрацій та інших посадових осіб;

4) повноваження у сфері забезпечення державної незалежності, національної безпеки та оборони нашої країни, зокрема ті, що пов'язані з прийняттям рішення про загальну або часткову мобілізацію та запровадження воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях;

5) установчі повноваження (утворення та ліквідація за поданням Прем'єр-міністра України міністерств та інших центральних органів виконавчої влади);

6) повноваження в галузі правосуддя (утворення судів, здійснення помилування);

7) повноваження, пов'язані з наданням громадянства України та його позбавленням, наданням притулку в Україні;

8) повноваження у сфері законодавства, зокрема ті, що стосуються законодавчої ініціативи призначення всеукраїнського референдуму щодо змін Конституції України, право вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів з подальшим поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради.

Президент України має право видавати укази і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на всій території України.

За юридичними ознаками акти Президента можуть бути нормативними, тобто такими, в яких містяться правила загального характеру і які розраховані на багаторазове використання, та

індивідуальними, що стосуються конкретних відносин чи осіб і мають одноразовий характер (призначення конкретної особи на посаду, нагородження тощо).

Указом Президента України від 24 січня 2005 р. організаційне, правове, консультативне, матеріально-технічне та інші види забезпечення виконання главою держави конституційних повноважень покладається на Секретаріат Президента України. Очолює Секретаріат Державний Секретар України, який призначається Президентом України.

ТЕМА 17. УРЯД І ЦЕНТРАЛЬНІ ОРГАНИ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ УКРАЇНИ

§73. *Кабінет Міністрів України*

Конституція України (ст. 6) проголошує, що "державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову". Органи виконавчої влади в Україні здійснюють дві основні функції: виконавчу та розпорядчу. Виконавча функція полягає у тому, що ці органи безпосередньо виконують нормативні приписи та інші акти законодавчої влади. Розпорядча функція характеризується тим, що для виконання актів законодавчої влади органи виконавчої влади від свого імені видають управлінські акти, дають відповідні розпорядження. Органи виконавчої влади не приймають закони, як Верховна Рада, а забезпечують управління економікою, освітою, наукою, соціальною сферою, вирішують усі інші управлінські справи.

Вищим органом у системі виконавчої влади є Кабінет Міністрів України — Уряд. Відповідно до Конституції (ст. 113) він у своїй діяльності керується Конституцією і законами України, актами Президента України.

Конституція України встановила, що Кабінет Міністрів відповідальний перед Президентом України та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України. Відповідальність Кабінету Міністрів перед Президентом України виявляється в тому, що саме Президент призначає за згодою Верховної Ради Прем'єр-міністра України, припиняє його повноваження та приймає рішення про його відставку. А за поданням Прем'єр-міністра Президент України призначає членів Кабінету Міністрів, керівників інших центральних органів виконавчої влади, голів місцевих державних адміністрацій та припиняє їх повноваження на цих посадах.

Підконтрольність і підзвітність Кабінету Міністрів Верховній Раді України реалізується через затвердження Державного бюджету України та внесення до нього змін, організацією контролю за виконанням бюджету. Верховна Рада розглядає та приймає рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України, дає згоду на призначення Президентом України Прем'єр-міністра, контролює діяльність Кабінету Міністрів. За пропозицією не менш як 1/3 народних депутатів від конституційного складу Верховна Рада може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів та

прийняти резолюцію недовіри йому більшістю від її конституційного складу. Прийняття такої резолюції має наслідком відставку всього складу Кабінету Міністрів України.

До складу Кабінету Міністрів України входять: Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр, три віце-прем'єр-міністри та міністри. Кабінет Міністрів має повноваження створювати свої комітети та тимчасові комісії, а також інші робочі органи.

Прем'єр-міністр призначається Президентом України за згодою більш як половини народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради України. Він вносить на ім'я Президента подання про персональний склад Кабінету Міністрів. Президент України призначає або не призначає цей склад. Отже, формування персонального складу Кабінету Міністрів передбачає обов'язкові дії з боку як Президента України, так і Прем'єр-міністра.

Дуже відповідальним є призначення на посаду Першого віце-прем'єр-міністра і віце-прем'єр-міністрів, оскільки вони координують і контролюють, відповідно до розподілу між ними обов'язків, роботу міністерств, інших підвідомчих Кабінету Міністрів України органів.

Принципове значення для здійснення основних напрямів діяльності Кабінету Міністрів має його Програма. Вона стосується державного, економічного, екологічного, соціального, культурного і національного розвитку України. Прем'єр-міністр забезпечує виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України, схваленої Верховною Радою України. Це означає, що Конституція України відводить Прем'єр-міністрові вирішальну роль у визначенні основних напрямів діяльності Кабінету Міністрів, а також в організації його роботи.

До традиційних повноважень Прем'єр-міністра України, пов'язаних з організацією роботи Кабінету Міністрів України, належать:

- керівництво Кабінетом Міністрів та його засіданнями;
- розподіл обов'язків між Першим віце-прем'єр-міністром і віце-прем'єр-міністрами;
- представництво Кабінету Міністрів України у міжнародних відносинах тощо.

Кабінет Міністрів є колегіальним органом, основною формою діяльності якого є засідання. На них розглядаються найважливіші питання державного управління і соціально-культурного будівництва: про підготовку і виконання бюджету, фінанси та ціноутворення, надання кредитів і позик тощо.

Діяльність Кабінету Міністрів України забезпечується Секретаріатом Кабінету Міністрів України, основними завданнями

якого є організаційне, експертно-аналітичне, правове, інформаційне, матеріально-технічне та інше забезпечення діяльності Кабінету Міністрів України.

§74. Повноваження Кабінету Міністрів України

За Конституцією України до повноважень Кабінету Міністрів належать:

- забезпечення державного суверенітету та економічної самостійності України, здійснення внутрішньої та зовнішньої політики держави, виконання Конституції, законів та інших нормативних актів;
- вжиття заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина;
- забезпечення проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; політики у сферах: праці та зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури та охорони природи;
- розробка і здійснення загальнодержавної програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку країни;
- забезпечення рівних умов розвитку всіх форм власності;
- здійснення управління об'єктами державної власності;
- розробка проекту закону про Державний бюджет України і забезпечення виконання цього Закону та подача Верховній Раді звіту про його виконання;
- здійснення заходів щодо забезпечення обороноздатності, національної безпеки, громадського порядку та боротьби зі злочинністю;
- організація зовнішньоекономічної діяльності та митної справи;
- спрямування і координація роботи міністерств та інших органів виконавчої влади.

Кабінет Міністрів України в межах своєї компетенції видає постанови і розпорядження, які підписує Прем'єр-міністр і які друкуються в офіційній газеті Кабінету Міністрів — "Урядовому кур'єрі". Кабінет Міністрів користується також правом законодавчої ініціативи й бере активну участь у розробці законопроектів.

§75. Міністерства та інші центральні органи виконавчої влади

До системи центральних органів виконавчої влади України входять міністерства, державні комітети (державні служби) та центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом. Міністерство є головним (провідним) органом в системі центральних органів виконавчої влади у забезпеченні реалізації державної політики у визначеній сфері діяльності. Керівництво міністерством здійснює міністр. Міністр як член Кабінету Міністрів особисто відповідає за розробку і впровадження Програми Кабінету Міністрів з відповідних питань, реалізацію державної політики у певній сфері державного управління, спрямовує і координує діяльність інших органів виконавчої влади з питань, віднесених до його відання.

У системі кожного міністерства діє велика кількість відповідних установ, організацій і підприємств.

Державний комітет (державна служба) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовує і координує Прем'єр-міністр України або один із віце-прем'єр-міністрів чи міністрів. Державні комітети здійснюють у визначеній їм сфері переважно міжгалузеве управління.

Завдання та функції конкретних міністерств та інших органів державної виконавчої влади встановлюються положеннями про них, затверджуваними Президентом України. У цих положеннях передбачається відповідальність керівників міністерств та інших центральних органів державної виконавчої влади за результати своєї діяльності. Компетенція міністерств, комітетів і відомств реалізується через накази, інструкції та інші нормативно-правові акти, які реєструються в порядку, встановленому законом.

Після президентських виборів 2004 року було сформовано новий Кабінет Міністрів на чолі з Прем'єр-міністром Юлією Тимошенко у складі: першого віце-прем'єр-міністра, трьох віце-прем'єр-міністрів та міністрів:

- аграрної політики;
- внутрішніх справ;
- у справах сім'ї та молоді;
- економіки та з питань європейської інтеграції;
- палива і енергетики;
- закордонних справ;

- культури і туризму;
- з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи;
- оборони;
- освіти і науки;
- охорони навколишнього середовища;
- охорони здоров'я;
- промислової політики;
- будівництва, архітектури та житло-комунального господарства;
- праці та соціальної політики;
- транспорту і зв'язку;
- фінансів;
- юстиції.

Центральні органи виконавчої влади можуть мати свої територіальні органи. Призначення на посаду і звільнення з посади керівників цих органів здійснює керівник центрального органу виконавчої влади.

ТЕМА 18. МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ І МІСЦЕВІ ОРГАНИ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ

§76. Місцеве самоврядування та органи самоорганізації населення

Місцеве самоврядування — це право територіальної громади (мешканців села чи добровільного об'єднання у сільську громаду мешканців кількох сіл, селища та міста) самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України (ст. 140 Конституції України). Головне у самоврядуванні — це надати колективам сіл, селищ, міст можливість самостійно вирішувати питання місцевого значення. Адже ніхто краще, ніж мешканці цих населених пунктів, не знає їхніх потреб, бажань, інтересів.

Згідно із Законом України "Про місцеве самоврядування в Україні" від 21 травня 1997 р. система місцевого самоврядування в Україні включає:

- 1) територіальну громаду;
- 2) сільську, селищну, міську раду;
- 3) сільського, селищного, міського голову;
- 4) виконавчі органи сільської, селищної, міської ради;
- 5) районні та обласні ради, що представляють спільні інтереси громад сіл, селищ, міст;
- 6) органи самоорганізації населення.

Територіальна громада — це сукупність мешканців, об'єднаних постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання мешканців кількох з них.

Первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень є територіальна громада села, селища, міста. Остання може вирішувати питання, віднесені до її компетенції, через місцеві референдуми, загальні збори, місцеві ініціативи.

Сільські, селищні, міські ради також є органами місцевого самоврядування, що представляють відповідні територіальні громади та здійснюють від їхнього імені певні повноваження. Виконавчими органами цих рад є їх виконавчі комітети, відділи, управління. Виконавчі органи очолюються відповідно сільським, селищним,

міським головою, що визнається головною посадовою особою певної територіальної громади.

Районні, обласні ради, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст, діють у межах повноважень, визначених законодавством, а також повноважень, переданих їм сільськими, селищними, міськими радами.

Сільські, селищні, міські, районні у містах (у разі їх створення), районні, обласні ради складаються з депутатів, які обираються населенням відповідної території на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Строк повноважень рад — чотири роки. Усі ради працюють сесійно. Сесії складаються з пленарних засідань ради, а також засідань постійних комісій ради. У радах створюються постійні й тимчасові комісії. Постійні комісії ради є органами ради, що обираються з числа її депутатів для вивчення, попереднього розгляду і підготовки питань, які належать до їх відання, здійснення контролю за виконанням рішень ради та її виконавчого комітету.

Тимчасові комісії здійснюють контроль з конкретно визначених радою питань.

Сільські, селищні, міські ради мають виключну компетенцію, під якою розуміють питання, що вирішуються тільки на їх пленарних засіданнях. До неї відносять:

1) утворення виконавчих комітетів рад та затвердження їх персонального складу. Виконавчі Комітети цих рад належать до органів самоврядування;

2) утворення та ліквідацію постійних та інших комісій ради, затвердження та зміну їх складу, обрання голів комісій;

3) прийняття рішення про проведення місцевого референдуму;

4) прийняття рішення щодо випуску місцевих позик;

5) затвердження статуту територіальної громади та ін.

Усі передбачені Конституцією та законодавством України органи самоврядування й самоорганізації мають власну матеріальну і фінансову основу, на яку поширюється їхня компетенція. Так, територіальні громади села, селища, міста через утворені ними органи місцевого самоврядування управляють майном, що є в комунальній власності; затверджують програми соціально-економічного і культурного розвитку та контролюють їх виконання; затверджують місцеві бюджети тощо.

Виконавчі органи сільських, селищних, міських рад мають повноваження у таких сферах і галузях: соціально-економічного і культурного розвитку, планування та обліку бюджету, фінансів і цін,

управління комунальною власністю, житлово-комунального господарства, побутового, торговельного обслуговування, громадського харчування, транспорту і зв'язку, будівництва, освіти, охорони здоров'я, культури, фізкультури і спорту, земельних відносин та охорони навколишнього природного середовища, соціального захисту населення, забезпечення законності й правопорядку та ін.

Сільський, селищний, міський голова забезпечує здійснення повноважень органів виконавчої влади на відповідній території:

- організовує роботу відповідної ради та її виконавчого комітету;
- здійснює керівництво апаратом ради та її виконавчим комітетом, підписує їх рішення та ін.

Відповідно до Конституції та Закону України "Про органи самоорганізації населення" від 11.07.2001 на території сіл, селищ, міст та їх частин за ініціативою жителів, які мешкають на цих територіях, можуть створюватись органи самоорганізації населення: будинкові, вуличні, квартальні комітети, комітети мікрорайонів, комітети районів у містах, сільські, селищні комітети.

З ініціативою про створення органу самоорганізації населення до сільської, селищної, міської, районної у місті ради можуть звернутися збори (конференція) жителів за місцем проживання за умови, якщо в них брало участь не менше половини жителів відповідної території, які мають право голосу. Рішення зборів (конференції) приймається більшістю голосів її учасників. Водночас збори (конференція) обирають ініціативну групу.

Дозвіл на створення органу самоорганізації населення надається сільською, селищною, міською, районною у місті владою, а реєстрацію здійснює виконавчий комітет відповідної ради. Для реєстрації органу самоорганізації населення необхідно подати:

- 1) заяву про реєстрацію;
- 2) копію рішення відповідної ради про дозвіл на створення органу самоорганізації населення;
- 3) положення органу самоорганізації населення у двох примірниках;
- 4) персональний склад членів органу самоорганізації населення.

Заява про реєстрацію повинна бути розглянута протягом 1 місяця, відмова в реєстрації може бути оскаржена до суду. З моменту реєстрації орган самоорганізації населення набуває статусу юридичної особи.

У положенні про орган самоорганізації населення повинні бути зазначені:

- 1) назва та юридична адреса;
- 2) основні завдання та напрямки діяльності;
- 3) права та обов'язки членів органу;
- 4) територія, у межах якої діє орган;
- 5) строк повноважень органу;
- 6) порядок використання коштів та майна тощо.

Органи самоорганізації населення обираються зборами (конференціями) у складі керівника, заступників керівника, секретаря та інших членів. Члени органу самоорганізації населення виконують свої обов'язки на громадських засадах. За рішенням зборів (конференції) керівник і секретар цього органу можуть працювати в ньому на постійній основі з оплатою їх праці.

Органи самоорганізації населення у межах території їх діяльності можуть здійснювати, зокрема, такі повноваження:

- 1) представляти інтереси жителів будинку, вулиці, мікрорайону, села, селища, міста в місцевих органах самоврядування та виконавчої влади;
- 2) вносити пропозиції до проектів місцевих програм соціально-економічного і культурного розвитку;
- 3) організовувати участь населення у здійсненні заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, проведення робіт з благоустрою, озеленення, утримання в належному стані садиб, дворів, вулиць, дитячих майданчиків, парків, кладовищ, братських могил, охорони пам'ятників історії та культури;
- 4) здійснювати контроль за якістю надаваних громадянам житлово-комунальних послуг та за якістю проведених у житлових будинках робіт;
- 5) організовувати допомогу громадянам похилого віку, інвалідам, сім'ям загиблих воїнів, дітям-сиротам, малозабезпеченим сім'ям тощо;
- 6) сприяти правоохоронним органам у забезпеченні ними охорони громадського порядку;
- 7) вести прийом громадян та розглядати їх звернення.

§77. Місцеві органи виконавчої влади

Конституція України (ст. 118) визначає, що виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації. Особливості здійснення виконавчої влади у містах Києві та Севастополі визначаються окремими законами України.

В областях і районах склад місцевих державних адміністрацій формують їх голови, які призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України. Голови місцевих державних адміністрацій при здійсненні своїх повноважень відповідальні перед Президентом України, підзвітні та підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня.

Президент України видає обов'язкові для голів місцевих державних адміністрацій укази та розпорядження, а Кабінет Міністрів України спрямовує і координує роботу всіх органів виконавчої влади.

Крім того, місцеві державні адміністрації в цілому підзвітні й підконтрольні відповідним радам народних депутатів (обласним і районним) у частині повноважень, делегованих їм цими радами, а також органами виконавчої влади вищого рівня. Отже, адміністрації знаходяться у системі подвійного підпорядкування.

Обласна чи районна влада може висловити недовіру голові відповідної місцевої державної адміністрації, на підставі чого Президент України приймає рішення, дає обґрунтовану відповідь. Тобто Президент України може і не погодитися із висловленою недовірою. Проте, якщо недовіру голові районної чи обласної державної адміністрації висловили 2/3 депутатів від складу відповідної ради, Президент приймає рішення про його відставку.

Місцеві державні адміністрації на відповідній території забезпечують:

1) виконання Конституції і законів України, актів Президента, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади;

2) законність і правопорядок; додержання прав і свобод громадян;

3) виконання державних і регіональних програм соціально-економічного і культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин також програм їх національно-культурного розвитку;

4) підготовку та виконання відповідних обласних і районних бюджетів;

5) взаємодію з органами місцевого самоврядування;

6) реалізацію інших наданих державою, а також делегованих відповідними радами повноважень.

§78. Спеціальний статус міста Києва як столиці України

Спеціальний статус міста Києва визначається Законом України “Про столицю України — місто-герой Київ” від 15 січня 1999 р.

Згідно з цим Законом місто Київ як столиця України є:

- 1) політичним та адміністративним центром держави;
- 2) місцем розташування резиденції глави держави — Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Конституційного Суду України, Верховного Суду України, центральних органів державної влади;
- 3) духовним, культурним, історичним, науково-освітнім центром України;
- 4) місцем розташування дипломатичних представництв і міжнародних організацій.

Місто-герой Київ є також місцем розташування Київської обласної ради, обласної державної адміністрації та їх органів. Систему адміністративно-територіального устрою міста Києва складають райони в місті. Столичний статус міста покладає на органи місцевого самоврядування та органи виконавчої влади додаткові обов'язки та гарантує цим органам надання з боку держави додаткових прав.

Органи місцевого самоврядування і виконавча влада у місті Києві здійснюють у межах своїх повноважень, зокрема, такі функції:

1) створення належних умов для діяльності у місті Президента, Верховної Ради та Кабінету Міністрів України, центральних органів державної влади, представництв іноземних держав, міжнародних організацій, установ і закладів науки, освіти, охорони здоров'я, культури і спорту;

2) здійснення заходів щодо збереження та відновлення пам'яток історії, культури, релігії, архітектури та містобудування, заповідних і природних зон і ландшафтів, що мають національне значення.

Місцеве самоврядування в місті Києві здійснюється територіальною громадою міста як безпосередньо, так і через Київську міську раду, районні (в місті) ради та їх виконавчі органи.

Місцеві державні адміністрації підзвітні і підконтрольні відповідним радам у частині повноважень, делегованих їм відповідними радами.

Система місцевого самоврядування у місті Києві включає:

- 1) територіальну громаду міста;
- 2) міського голову;
- 3) міську раду;
- 4) виконавчий орган міської ради;
- 5) районні ради;
- 6) виконавчі органи районних у місті рад;
- 7) органи самоорганізації населення.

Члени територіальної громади мають право в установленому порядку організувати і брати участь у зборах громадян за місцем проживання, ініціювати розгляд у раді будь-якого питання місцевого самоврядування, створювати органи територіальної самоорганізації населення.

Київська міська рада та районні в місті ради мають власні виконавчі органи, які утворюються відповідно Київською міською радою, районними в місті радами, підзвітні та підконтрольні відповідним радам.

Київський міський голова обирається на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на чотири роки. Міський голова організує роботу Київської міської ради та її виконавчих органів, підписує рішення ради та її виконавчого органу, здійснює керівництво апаратом ради, видає розпорядження в межах своїх повноважень, бере участь у засіданнях Кабінету Міністрів України з правом дорадчого голосу при розгляді питань, що стосуються міста Києва, у вирішенні питань щодо проведення у місті заходів загальнодержавного та міжнародного характеру, дає згоду на призначення та звільнення керівників підприємств і міських органів виконавчої влади подвійного підпорядкування.

Матеріальною і фінансовою основою місцевого самоврядування у місті Києві є рухоме й нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, що є у власності громади міста або знаходяться в її управлінні.

§79. Автономна Республіка Крим

Згідно з Конституцією України (ст. 134) Автономна Республіка Крим (надалі — АРК) є невід'ємною складовою частиною України. АРК має власну Конституцію, яку приймає Верховна Рада АРК і затверджує Верховна Рада України. Нормативно-правові акти Верхов-

ної Ради АРК та рішення Ради міністрів АРК не можуть суперечити Конституції і законам України.

В АРК діє Представництво Президента України. До відання АРК (ст. 138 Конституції України) належить:

- призначення виборів депутатів Верховної Ради АРК, організація і проведення місцевих референдумів;
- управління майном, що належить АРК;
- розроблення, затвердження та виконання бюджету АРК;
- розроблення, затвердження та реалізація програм з питань соціально-економічного та культурного розвитку, раціонального природокористування, охорони довкілля Криму;
- участь у забезпеченні прав і свобод громадян, національної злагоди, сприяння охороні правопорядку та громадської безпеки;
- забезпечення функціонування і розвитку державної та національних мов і культур в АРК, охорона і використання пам'яток історії тощо.

Конституцію АРК прийнято Верховною Радою АРК 21 жовтня 1998 р. Згідно з цією Конституцією основними принципами АРК є (ст. 3):

- народовладдя;
- верховенство права;
- конституційність;
- дотримання і збереження прав і свобод людини і громадянина;
- законність;
- виборність;
- колегіальність;
- гласність;
- поєднання інтересів АРК і загальнодержавних інтересів України.

Конституція передбачає, що основними завданнями органів влади АРК, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб є реалізація прав і свобод людини і громадянина, створення гідних умов життя. Наголошується також на тому, що в АРК забезпечується збереження багатоманітності культур, що склалися історично на Кримському півострові, та створюються умови для їх рівноправного розвитку. Згідно зі ст. 10 Конституції в АРК поряд із державною мовою гарантується функціонування і розвиток, використання і захист російської, кримськотатарської мов, а також мов інших національностей.

Представницьким органом АРК є Верховна Рада АРК (ст. 1 Конституції АРК), яка здійснює представницькі, нормотворчі, контрольні функції і повноваження в межах своєї компетенції. Вона представляє інтереси громадян, спільні інтереси населення, територіальних громад, місцевого самоврядування. Верховна Рада АРК як представницький орган здійснює права власника на землю і природні ресурси в межах території АРК, за винятком земель і природних ресурсів, віднесених до загальнодержавної власності і власності місцевого самоврядування, фізичних і юридичних осіб. Верховна Рада АРК приймає щодо питань, які мають нормативно-правовий характер, постанови, а з питань організаційно-розпорядчого характеру — рішення. Постанови і рішення Верховної Ради приймаються на її засіданні відкритим або таємним голосуванням більшістю голосів депутатів від загального складу Верховної Ради АРК.

До компетенції Верховної Ради АРК згідно зі ст. 2 Конституції АРК віднесено участь у формуванні основних принципів внутрішньополітичної, зовнішньоекономічної та зовнішньополітичної діяльності України з питань, що стосуються інтересів АРК:

- прийняття рішення про проведення республіканського (місцевого) референдуму;
- визначення порядку управління майном, яке належить АРК;
- затвердження бюджету АРК, внесення змін до нього та контроль за його виконанням;
- у межах компетенції Верховної Ради АРК вирішення питань забезпечення прав і свобод громадян, національної згоди, сприяння охороні правопорядку і громадської безпеки, забезпечення функціонування і розвитку державної, російської, кримськотатарської та інших національних мов і культур в Криму, охорони і використання пам'яток історії та культури, визначення мови роботи і діловодства республіканських органів;
- вирішення у межах повноважень, наданих Верховній Раді АРК Конституцією України і законами України, питань, що стосуються земельних відносин, використання природних ресурсів, розмірів плати за користування ними та ін.;
- заснування республіканських засобів масової інформації;
- затвердження символіки АРК, заснування Грамоти і Почесної Грамоти Верховної Ради, почесних звань та інших відзнак АРК згідно із законодавством України.

Верховна Рада АРК здійснює інші повноваження, віднесені до її відання Конституцією України і законами України, а також ті, що віднесені до її відання Конституцією АРК.

Верховна Рада складається зі 100 депутатів, які обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування на чотири роки.

На першій сесії Верховна Рада АРК шляхом таємного голосування з використанням бюлетенів обирає з числа депутатів Голову Верховної Ради. Голова Верховної Ради представляє Верховну Раду у відносинах з Президентом України, Верховною Радою і Кабінетом Міністрів України, центральними та місцевими органами державної влади України, організаціями, установами, громадянами, органами інших держав, міжнародними організаціями тощо.

Голова Верховної Ради АРК організовує діяльність Верховної Ради АРК, зокрема: забезпечує підготовку і веде засідання Верховної Ради, організовує контроль за виконанням рішень і постанов Верховної Ради. Голова Верховної Ради АРК погоджує на посаду і звільняє з посад заступників начальника Головного управління Міністерства внутрішніх справ України в Криму, начальників міських і районних відділів внутрішніх справ у Криму, заступників начальника Головного управління юстиції Міністерства юстиції України в АРК, директора Радіотелевізійного передавального центру, голову фонду майна та ряду інших посадових осіб в АРК. Голова Верховної Ради АРК підзвітний Верховній Раді АРК і відповідальний перед нею.

Верховна Рада АРК утворює Президію Верховної Ради АРК, постійні та тимчасові комісії Верховної Ради АРК, обирає членів постійних і тимчасових комісій. До Президії Верховної Ради АРК входять за посадою Голова Верховної Ради, його перший заступник і заступник та голови постійних комісій. Очолює Президію Голова Верховної Ради АРК.

Рада міністрів (Уряд) АРК як орган виконавчої влади автономної республіки самостійно здійснює виконавчі функції і повноваження, відповідальна перед Верховною Радою АРК й очолюється Головою Ради міністрів АРК. З питань виконання державних функцій і повноважень Ради міністрів АРК Голова Ради міністрів АРК, його заступники, керівники відповідних міністерств і республіканських комітетів АРК підзвітні і підконтрольні Кабінету Міністрів України.

Голова Ради міністрів АРК призначається на посаду і звільняється з посади Верховною Радою АРК за поданням Голови Верховної Ради АРК і за погодженням з Президентом України. Заступники Голови

Ради міністрів, міністри і голови республіканських комітетів АРК призначаються на посаду Верховною Радою АРК за поданням Голови Ради міністрів АРК. Голова Ради міністрів АРК організовує діяльність Ради міністрів АРК, представляє Раду міністрів АРК у відносинах з Президентом України, Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів України, центральними та місцевими органами виконавчої влади України, органами інших держав, міжнародними організаціями тощо.

Місцеве самоврядування в АРК здійснюється згідно з Конституцією і законами України.

Суди, які діють на території АРК, входять до єдиної системи органів судової влади України.

Організація та діяльність органів прокуратури в АРК визначається Конституцією і законами України. Верховна Рада АРК має право заслуховувати інформацію Прокурора АРК і порушувати питання про його звільнення з посади перед Генеральним прокурором України.

Територія АРК визначається межами, які існували на 20 січня 1991 р. Столицею АРК є місто Сімферополь. АРК має свої символи: Прапор, Герб і Гімн.

Прапор АРК — стяг із трьох горизонтальних смуг синього, білого і червоного кольорів. Герб АРК являє собою зображення срібного грифона (фантастична істота — крилатий лев з орлиною головою) на варязькому щиті, увінчаному сонячними променями. Гімн АРК — "Нивы и горы твои волшебны" (слова О. Голубевої на музику А. Караманова). Його змістом є оспівування чарівної природи Криму та вияв любові до цього краю.

ТЕМА 19. СУДОВА ВЛАДА В УКРАЇНІ

§80. *Поняття судової влади, завдання та засади здійснення правосуддя*

Судова влада — незалежна гілка державної влади, яка має захищати права і свободи громадян, інтереси держави і суспільства, забезпечувати додержання законності та справедливості шляхом застосування законів до конкретних життєвих ситуацій. Самостійна судова влада, яка діє незалежно від законодавчої і виконавчої влади, — одна з ознак правової держави. Суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права забезпечує захист гарантованих Конституцією України законами прав і свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів суспільства і держави. Судова влада виступає в ролі арбітра, що вирішує спір незалежно від того, між ким цей спір виникає: між громадянами, громадянами і підприємствами, громадянами і державними чи громадськими організаціями, між громадянами і державою в цілому тощо.

Правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Суди відповідно до ст. 6 Конституції є самостійною гілкою влади і діють незалежно від законодавчої і виконавчої влади. Юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі.

Завданням правосуддя є:

- 1) всебічне зміцнення законності та правопорядку;
- 2) захист соціально-економічних, політичних та особистих прав і свобод громадян;
- 3) охорона закріплених у Конституції України політичної та економічної систем від будь-яких посягань;
- 4) захист прав і законних інтересів підприємств, установ, організацій, громадських об'єднань;
- 5) виховання громадян у дусі точного і неухильного виконання Конституції і законів України, дотримання дисципліни праці, чесного ставлення до державного і громадського обов'язку, поваги до честі і гідності інших громадян;
- 6) запобігання злочинам та іншим правопорушенням;
- 7) виправлення та перевиховання осіб, які порушили закон.

Згідно з Конституцією (ст. 124) судочинство в Україні здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції.

Судова система України встановлюється Конституцією України (розд. VIII і XII), Законами України: “Про статус суддів” від 15 грудня 1992 р., “Про судову експертизу” від 25 лютого 1994 р., “Про Конституційний Суд України” від 16 жовтня 1996 р., “Про Вищу Раду юстиції” від 15 січня 1998 р., “Про державну виконавчу службу” від 24 березня 1998 р., “Про судоустрій” від 7 лютого 2002 р.

Діяльність судів з розгляду і вирішення в судових засіданнях цивільних, господарських, адміністративних справ стосовно спорів про права та інтереси громадян, громадських об’єднань, підприємств, установ, організацій, а також кримінальних справ регламентована процесуальними нормами, що містяться насамперед у Цивільному процесуальному кодексі, Кримінально-процесуальному кодексі та Господарському процесуальному кодексі.

Засади здійснення правосуддя в Україні такі:

1. **Здійснення правосуддя виключно судами.** Правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається. Народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних. Участь народних засідателів і присяжних у здійсненні правосуддя є їхнім громадянським обов’язком.

2. **Право на судовий захист.** Усім суб’єктам правовідносин гарантується захист їхніх прав, свобод і законних інтересів незалежним і неупередженим судом, утвореним відповідно до закону. Ніхто не може бути позбавлений права на розгляд його справи у суді, на участь у розгляді своєї справи. Іноземці, особи без громадянства та іноземні юридичні особи користуються в Україні правом на судовий захист на рівні з громадянами та юридичними особами України.

3. **Рівність перед законом і судом.** Правосуддя в Україні здійснюється на засадах рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом незалежно від статі, раси, кольору шкіри, мови, політичних, релігійних та інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин.

4. **Правова допомога при вирішенні справ у судах.** Кожен має право користуватися правовою допомогою при вирішенні його справи в суді. Для надання правової допомоги при вирішенні справ у судах в Україні діє адвокатура. У випадках, передбачених законом, правову допомогу надають також інші особи. У випадках, передбачених законом, правова допомога надається безоплатно.

5. **Гласність судового процесу.** Ніхто не може бути обмежений у праві на отримання в суді усної або письмової інформації щодо результатів розгляду своєї судової справи. Розгляд справ у судах відбувається відкрито, крім випадків, передбачених процесуальним законом. Учасники судового розгляду й інші особи, присутні на відкритому судовому засіданні, мають право робити письмові нотатки. Проведення в залі судового засідання фото- і кінозйомки, теле-, відео-, звукозапису із застосуванням стаціонарної апаратури, а також транслявання судового засідання допускаються з дозволу суду. Розгляд справи у закритому судовому засіданні допускається за рішенням суду у випадках, передбачених процесуальним законом.

6. **Обов'язковість судових рішень.** Судове рішення, яким закінчується розгляд справи у суді, ухвалюється іменем України і після набрання ним законної сили є обов'язковим до виконання усіма органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами, громадянами та юридичними особами на всій території України.

7. **Право на оскарження судового рішення.** Учасники судового процесу та інші особи у випадках і порядку, передбачених процесуальним законом, мають право на апеляційне та касаційне оскарження судового рішення.

8. **Колегіальний та одноособовий розгляд справ.** Справи у судах першої інстанції розглядаються суддею одноособово, колегією суддів або суддею і народними засідателями, а у випадках, визначених процесуальним законом, — також судом присяжних. Розгляд справ у апеляційному, касаційному порядку, а також в інших випадках, передбачених законом, здійснюється судом колегіально у складі не менше трьох професійних суддів.

9. **Самостійність судів і незалежність суддів.** Суди здійснюють правосуддя самостійно. Судді при здійсненні правосуддя незалежні від будь-якого впливу, нікому не підзвітні і підкоряються лише закону. Органи та посадові особи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи, громадяни та їх об'єднання, а також юридичні особи зобов'язані поважати незалежність суддів і не посягати на неї. Гарантії незалежності суддів забезпечуються заборонаю втручання у здійснення правосуддя, встановленням відповідальності на неповагу до суду та суддів, визначеними законом заходами забезпечення особистої безпеки суддів, їхніх сімей та майна тощо.

10. **Недоторканність суддів.** Недоторканність суддів і народних засідателів та присяжних на час виконання в суді їхніх обов'язків

гарантується Конституцією України, Законом “Про статус суддів” та іншими законами.

11. **Незмінюваність суддів.** Судді, обрані достроково, перебувають на посаді судді до досягнення ними шістдесяти п'яти років.

12. **Державна мова судочинства.** Згідно зі ст. 10 Закону України “Про судоустрій України” судочинство в Україні проводиться державною мовою. Застосування інших мов у судочинстві дозволяється у випадках і порядку, визначених законом. Відповідно до ст. 9 ЦПК України та ст. 19 КПК України судочинство проводиться українською мовою або мовою більшості населення певної місцевості.

13. **Суддівське самоврядування.** Для вирішення питань внутрішньої діяльності судів діє суддівське самоврядування.

Судову систему України складають суди загальної юрисдикції та Конституційний Суд України. У системі судів загальної юрисдикції законодавство передбачає загальні суди і спеціалізовані суди (господарські суди, адміністративні суди, що утворюються в округах відповідно до Указу Президента України).

§81. Система судів загальної юрисдикції. Загальні суди. Господарські суди. Третейські суди

Система судів загальної юрисдикції в Україні будується за принципами територіальності та спеціалізації (ст. 125 Конституції України). Територіальний принцип наближує суди до населення, а спеціалізація діяльності судів дає їм змогу зосередитися на окремих галузях законодавства (господарського, адміністративного), на специфічних правовідносинах, які розглядаються судами, і, отже, підвищувати кваліфікацію суддів і якість роботи судів.

До системи судів загальної юрисдикції належать:

- 1) місцеві суди;
- 2) апеляційні суди, Апеляційний суд України;
- 3) Касаційний суд України;
- 4) вищі спеціалізовані суди;
- 5) Верховний Суд України;
- 6) військові суди, які здійснюють правосуддя у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях.

Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України. Вищими судовими органами спеціалізованих

судів є відповідні вищі спеціалізовані суди.

Єдність системи судів загальної юрисдикції забезпечується зокрема:

- 1) єдиними засадами організації та діяльності судів;
- 2) єдиним статусом суддів;
- 3) обов'язковістю для всіх судів правил судочинства, визначених законом;
- 4) забезпеченням Верховним Судом України однакового застосування законів судами загальної юрисдикції;
- 5) обов'язковістю виконання на території України судових рішень тощо.

Місцеві загальні суди. Місцеві суди діють як суди першої інстанції у межах району, міста, району у місті чи району та міста водночас. До місцевих судів належать також військові суди гарнізонів. Місцевий суд складається з суддів місцевого суду, голови та заступника голови суду. У місцевому суді, в якому кількість суддів перевищує 15 осіб, може бути призначено більше одного заступника голови суду.

Загальні місцеві суди розглядають цивільні, трудові, сімейні, адміністративні та інші справи, а також кримінальні справи, за винятком тих, які віднесені законом до відання інших судів. Ці суди вважаються основними тому, що вони є найближчими до населення і щороку вирішують сотні тисяч справ.

У складі загального місцевого суду працюють судді, консультанти, судові вихователі неповнолітніх, секретарі судових засідань, діловоди, завідувач канцелярії, секретарі-друкарки, працівники архіву, працівники бухгалтерії, господарської частини та ін.

У разі тимчасової відсутності (з причин хвороби, відпустки та ін.) голови суду виконання його обов'язків може бути покладено на заступника або одного із суддів цього суду.

Голова місцевого суду та його заступники призначаються на посаду з числа суддів строком на 5 років і звільняються з посади Президентом України за поданням Голови Верховного Суду України.

Секретарі судових засідань ведуть протоколи судових засідань, викликають учасників судового розгляду і свідків, забезпечують інформацію про справи для слухання. Секретарі суду ведуть діловодство по судових справах, зберігають справи, ведуть необхідні журнали й картки, забезпечують зберігання речових доказів по кримінальних справах, оформляють закінчені провадженням справи і здають їх до архіву. Безпосереднє керівництво діловодством покладається на завідувача канцелярії.

Консультанти місцевого суду надають допомогу суддям у підготовці справ до слухання.

Судові вихователі здійснюють комплекс заходів з виконання судових рішень щодо неповнолітніх та їхніх батьків (беруть участь у вихованні неповнолітніх та ін.). Судовими вихователями можуть бути особи, які мають досвід роботи з неповнолітніми і вищу юридичну, педагогічну або психологічну освіту.

Апеляційними загальними судами є: апеляційні суди областей, апеляційні суди міст Києва та Севастополя, Апеляційний суд Автономної республіки Крим, військові апеляційні суди регіонів та апеляційний суд Військово-морських Сил України, а також Апеляційний суд України.

У складі загальних апеляційних судів утворюються судові палати у цивільних справах та судові палати у кримінальних справах.

Апеляційний суд України діє у складі:

- 1) судової палати у цивільних справах;
- 2) судової палати у кримінальних справах;
- 3) військової судової палати.

Повноваженнями загальних апеляційних судів є:

- розгляд справ в апеляційному порядку відповідно до процесуального закону;
- розгляд у першій інстанції справ, визначених законом;
- ведення та аналіз судової статистики, вивчення і узагальнення судової практики;
- надання методичної допомоги у застосуванні законодавства місцевим судом.

Апеляційний суд України розглядає справи, віднесені до його підсудності, в апеляційному порядку.

В апеляційному суді діє президія апеляційного суду, до складу якої входять голова суду, його заступники, а також судді, обрані загальними зборами суддів цього апеляційного суду. Президія апеляційного суду розглядає питання організації діяльності суду, затверджує персональний склад судових палат та вирішує інші організаційні питання.

У загальних апеляційних судах (крім Апеляційного суду України) діє суд присяжних, який утворюється для розгляду справ у першій інстанції.

Списки присяжних формуються спеціальними комісіями з представників суду, органів юстиції та відповідних рад за участю голів апеляційних судів. Ці списки затверджуються рішенням відповідних рад

строком на чотири роки і переглядаються кожні два роки. Присяжними можуть бути громадяни, які постійно проживають на території тієї області, де діє суд присяжних, досягли 30-річного віку, є дієздатними, не мають судимості. Не можуть бути присяжними депутати усіх рівнів, члени Кабінету Міністрів України, судді, прокурори, працівники органів внутрішніх справ та інших правоохоронних органів, нотаріуси і адвокати.

Касаційний суд України. Касаційний суд України діє у складі суддів, обраних на посаду безстроково, голови суду та його заступників.

У складі Касаційного суду України діють:

- 1) судова палата у цивільних справах;
- 2) судова палата у кримінальних справах;
- 3) військова судова палата.

У касаційному суді для вирішення організаційних питань діє президія. Президія формує за поданням голови суду склад судових палат. Голова Касаційного суду України призначається на посаду строком на п'ять років Президентом України. Голова Касаційного суду має першого заступника та заступників голови суду, які виконують обов'язки голів судових палат.

Касаційний суд України:

- 1) розглядає в касаційному порядку справи, віднесені до його підсудності, а також інші справи у випадках, визначених процесуальним законом;
- 2) веде та аналізує судову статистику, вивчає й узагальнює судову практику;
- 3) надає методичну допомогу у застосуванні законодавства судами нижчого рівня;
- 4) здійснює інші повноваження, передбачені законом.

Розгляд справ у Касаційному суді України здійснюється колегіями у складі не менш трьох суддів.

Верховний Суд України. Верховний Суд України є найвищим судовим органом у системі загальної юрисдикції. Верховний Суд України здійснює правосуддя, забезпечує однакове застосування законодавства усіма судами загальної юрисдикції.

Верховний Суд України:

- 1) розглядає у касаційному порядку рішення загальних судів у справах, віднесених до його підсудності процесуальним законом; переглядає в порядку повторної касації усі інші справи, розглянуті

судами загальної юрисдикції в касаційному порядку; у випадках, передбачених законом, розглядає інші справи, пов'язані з винятковими обставинами;

2) дає судам роз'яснення з питань застосування законодавства;

3) звертається до Конституційного Суду України у випадках виникнення у судів загальної юрисдикції сумнівів щодо конституційності законів та інших правових актів;

4) веде та аналізує судову статистику, вивчає та узагальнює судову практику;

5) здійснює інші повноваження, передбачені законом.

Верховний Суд України очолює Голова Верховного Суду України.

До складу Верховного Суду України входять судді Верховного Суду України, обрані на посаду безстроково. Голова Верховного Суду України обирається Пленумом Верховного Суду строком на п'ять років шляхом таємного голосування. Голова Верховного Суду має першого заступника і заступників.

У складі Верховного Суду України діють:

1) Судова палата у цивільних справах;

2) Судова палата у кримінальних справах;

3) Судова палата у господарських справах;

4) Судова палата в адміністративних справах.

У складі Верховного Суду України діє також Військова судова колегія.

Для вирішення внутрішніх організаційних питань діяльності Верховного Суду України діє Президія Верховного Суду, яка, зокрема, затверджує персональний склад судових палат, розглядає питання фінансування та організаційного забезпечення діяльності Верховного Суду тощо.

Судові палати Верховного Суду України:

1) здійснюють судочинство у справах, віднесених до їх відання;

2) аналізують судову статистику та вивчають судову практику;

3) готують проекти постанов Пленуму Верховного Суду України

тощо.

Судова палата Верховного Суду України утворюється за рішенням Пленуму Верховного Суду.

Колегіальним органом Верховного Суду України є Пленум Верховного Суду, до складу якого входять усі судді Верховного Суду України, голови вищих спеціалізованих судів, їх перші заступники, голова Касаційного суду України та голова Апеляційного суду України.

Пленум Верховного Суду України обирає на посаду та звільняє з посади Голову Верховного Суду, а також здійснює призначення та звільнення суддів з інших адміністративних посад у Верховному Суді; утворює судові палати Верховного Суду, призначає голів судових палат та їх заступників; визначає кількісний склад суддів Президії Верховного Суду та обирає їх; призначає на посаду та звільняє з посади секретаря Пленуму Верховного Суду; дає роз'яснення судам загальної юрисдикції з питань застосування законодавства; приймає рішення про звернення до Конституційного Суду України з питань конституційності законів та інших правових актів.

У роботі Пленуму Верховного Суду України беруть участь Голова Вищої ради юстиції, Генеральний прокурор України та Міністр юстиції України. Пленум Верховного Суду України скликається за необхідністю, але не менш як один раз на три місяці. Постанови Пленуму публікуються в офіційному друкованому органі Верховного Суду. У ньому вміщуються також матеріали судової практики Верховного Суду.

При Верховному Суді діє Науково-консультативна рада. Вона утворюється з числа висококваліфікованих фахівців у галузі права для попереднього розгляду проектів постанов Пленуму Верховного Суду щодо роз'яснення законодавства, надання висновків щодо проектів законодавчих актів та з інших питань діяльності Верховного Суду, підготовка яких потребує наукового забезпечення.

Господарські суди. Спеціалізованими судами в системі судів загальної юрисдикції, які покликані розглядати справи, що виникають з господарських правовідносин, приймати і переглядати рішення, є господарські суди.

Система господарських судів складається з місцевих господарських судів, які, як правило, діють в кожній області, з апеляційних судів, які діють в м. Києві та в обласних центрах регіонів, що включають кілька областей, з Вищого господарського суду України.

Право звернутися з позовом до господарського суду мають підприємства, установи, організації, інші юридичні особи (у тому числі іноземні), а також громадяни, які здійснюють підприємницьку діяльність без створення юридичної особи. В окремих випадках, передбачених законодавством, мають право звертатись до господарського суду також державні та інші органи, громадяни, що не є суб'єктами підприємницької діяльності.

Переважна більшість справ, які розглядаються господарськими судами, — це справи у спорах, що виникають при укладанні, зміні,

розірванні і виконанні господарських договорів. Господарські суди розглядають також справи про банкрутство, вивчають та узагальнюють практику застосування законодавства; ведуть роботу, спрямовану на запобігання правопорушенням у сфері господарських відносин та ін. У 2000 р. господарські суди розглянули понад 157 000 справ, і їх кількість з кожним роком зростає.

Місцеві господарські суди розглядають у першій інстанції усі справи, підвідомчі господарським судам. справи у місцевих господарських судах розглядаються суддею одноособово, але залежно від категорії і складності справи її може бути розглянуто колегіально у складі трьох суддів.

Рішення місцевого господарського суду може бути переглянуте в апеляційному порядку апеляційним господарським судом колегією суддів у складі трьох суддів, а також у касаційному порядку Вищим господарським судом колегією суддів у складі не менш трьох суддів.

Вищий господарський суд вивчає і узагальнює судову практику, надає методичну допомогу та рекомендаційні роз'яснення з питань застосування господарського законодавства судам нижчого рівня. Вищий господарський суд знаходиться у м. Києві.

Третейські суди. Законом України “Про третейські суди” від 11.05.2004 передбачено створення третейських судів, які є недержавними незалежними органами, що утворюються за угодою або відповідним рішенням зацікавлених і юридичних осіб. Постійно діючі третейські суди можуть утворюватись та діяти без статуту юридичної особи при всеукраїнських громадських організаціях, всеукраїнських організаціях роботодавців, фондових і товарних біржах, торгово-промислових палатах, всеукраїнських асоціаціях кредитних спілок, об'єднаннях суб'єктів підприємницької діяльності.

До третейського суду за угодою сторін може бути переданий будь-який спір, що виникає з цивільних або господарських відносин за винятком випадків, передбачених законом, зокрема спорів про визнання недійсними нормативно-правових актів, спорів, що виникають із сімейних правовідносин, справ про відновлення платоспроможності боржника та визнання його банкрутом. Склад третейського суду формується шляхом призначення чи обрання третейських суддів, які розглядають справи у складі одного або в будь-якій непарній кількості суддів. Витрати, пов'язані з вирішенням спору третейським судом, несуть сторони або сторона, яка подала позов.

§82. Конституційний Суд України

Конституційний Суд — особливий орган, єдиною або головною функцією якого є здійснення конституційного нагляду або конституційного контролю, тобто перевірка відповідності законів та інших нормативних актів конституції країни.

Така перевірка може здійснюватися:

- 1) всіма судами загальної юрисдикції (США, Аргентина, Данія, Мексика, Норвегія, Японія);
- 2) верховними судами країни (Індія, Канада, Ірландія, Швейцарія);
- 3) спеціальними конституційними судами (Росія, Австрія, ФРН, Італія, Туреччина).

Уперше конституційний суд було запроваджено в Австрії у 1920 р.

Встановлення Конституцією України і Законом України “Про Конституційний Суд України” від 16 жовтня 1996 р. єдиного органу конституційної юрисдикції — Конституційного Суду України має сприяти стабілізації і зміцненню конституційного ладу в Україні, утвердженню принципу верховенства права та найвищої юридичної сили Конституції, прямої дії її норм, забезпеченню конституційних прав і свобод людини і громадянина.

Конституційний Суд України складається з 18 суддів, які призначаються у рівній кількості (по шість) Президентом України, Верховною Радою та з'їздом суддів України строком на дев'ять років без права бути призначеними на повторний строк. Такий механізм призначення суддів Конституційного Суду України має сприяти утвердженню їх незалежності від будь-якої гілки влади у вирішенні конкретних справ. Голова Конституційного Суду України обирається самими суддями Конституційного Суду України із свого складу шляхом таємного голосування лише на один трирічний строк без права бути переобраним.

Важливі повноваження, якими наділений Конституційний Суд України, зумовлюють досить високі вимоги до кандидатів на посади суддів Конституційного Суду. Ними можуть бути лише громадяни України з великим життєвим досвідом, які на день призначення досягли 40-річного віку, мають вищу юридичну освіту і стаж роботи за фахом не менш як 10 років. До того ж, ці особи мають проживати в Україні протягом останніх 20 років і володіти державною мовою (ст. 148 Конституції України).

Конституційний Суд України разом з іншими судами складає третю гілку влади, незалежну від двох інших — законодавчої і виконавчої — та їм непідзвітну.

Однак правовий статус Конституційного Суду має низку істотних особливостей. Він не входить до системи судів так званої загальної юрисдикції, які розглядають цивільні, кримінальні та інші справи. Найвищим судовим органом судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України.

Конституційний суд — це окремий, незалежний від судів загальної юрисдикції, єдиний в Україні орган конституційної юрисдикції. Він не може бути касаційною, апеляційною чи наглядовою інстанцією для судів загальної юрисдикції. Це означає, що до нього не можна звертатися зі скаргами на необґрунтованість рішень чи вироків, винесених судами.

Конституційний суд розглядає справи не в порядку звичайної судової процедури, передбаченої процесуальними кодексами, а за правилами конституційного судочинства відповідно до Конституції України, Закону України “Про Конституційний Суд України” та регламенту, затвердженого самим Конституційним Судом України.

Повноваження Конституційного Суду України можна поділити на чотири групи.

Перша з них охоплює повноваження, пов'язані з вирішенням питання щодо відповідності (конституційності) Конституції України законів та інших правових актів Верховної Ради, актів Президента України (насамперед указів і розпоряджень), актів Кабінету Міністрів (постанов і розпоряджень), правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

Слід наголосити, що серед актів, які можуть розглядатися Конституційним Судом України щодо їх конституційності, немає актів міністерств і державних комітетів, рішень органів місцевого самоврядування. Їх законність перевіряється не Конституційним Судом, а судами загальної юрисдикції.

Друга група повноважень Конституційного Суду стосується офіційного тлумачення Конституції та законів України.

Третя група повноважень пов'язана із розглядом Конституційним Судом України справ щодо відповідності Конституції України чинних міжнародних договорів або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість. Ідеться, зокрема, про підписані Україною міжнародні договори до їх ратифікації чи затвердження Верховною Радою України.

Нарешті, до **четвертої групи** повноважень Конституційного Суду України належить надання висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування та розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпичменту.

Справи, у яких відкрито провадження, Конституційний Суд розглядає по суті на своїх пленарних засіданнях. Для того, щоб пленарне засідання було повноважним, у ньому повинно взяти участь не менше 12 суддів, а його рішення та висновки вважаються прийнятими, якщо за них проголосувало не менше 10 суддів Конституційного Суду України, тобто більше половини його конституційного складу.

Право звернень до Конституційного Суду України з питань, пов'язаних із першою групою його повноважень, належить Президенту України, не менш як 45 народним депутатам України, Верховному Суду України, Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини, Верховній Раді Автономної Республіки Крим. Окремим громадянам право безпосереднього звернення до Конституційного Суду з питань конституційності законів та інших правових актів не передбачено. Проте це не означає, що громадяни взагалі позбавлені можливості порушувати зазначені питання перед Конституційним Судом. Громадяни можуть робити це опосередковано — через Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, головна функція якого полягає у здійсненні парламентського контролю за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина.

За офіційним тлумаченням Конституції України та законів України, до Конституційного Суду (друга група повноважень) можуть звертатися всі державні органи та органи місцевого самоврядування, об'єднання громадян, окремі громадяни України, іноземці, особи без громадянства та юридичні особи. Підставами для такого звернення можуть бути: неоднозначне сприйняття тих чи інших положень Конституції або законів органами законодавчої, виконавчої чи судової влади, що спричиняє істотні відмінності у практиці їх застосування; потреба в роз'ясненні окремих положень Конституції України щодо прав і свобод людини і громадянина у випадках, коли суб'єкт права на конституційне звернення вважає, що ці положення тлумачаться органами державної влади неправильно, внаслідок чого його права і свободи зазнають утиску.

Право звертатися до Конституційного Суду України з питань, пов'язаних із третьою групою його повноважень, мають Президент і Кабінет Міністрів України, а з питань, що стосуються четвертої групи цих повноважень, — Верховна Рада України.

За результатами розгляду справ щодо конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента, Кабінету Міністрів України та Верховної Ради Автономної Республіки Крим Конституційний Суд України приймає рішення, яким може визнати неконституційним правовий акт у цілому або в окремій його частині. Підставою для визнання неконституційними правових актів у цілому або їх окремих положень може бути невідповідність актів або їх частин Конституції України, порушення встановленої Конституцією процедури їх розгляду тощо.

Рішеннями Конституційного Суду України оформлюються також результати розгляду справ з питань офіційного тлумачення Конституції та законів України.

Рішення Конституційного Суду України є обов'язковими до виконання на всій території України, вони є остаточними і не можуть бути оскаржені до будь-якого іншого державного органу України та будь-яких міжнародних інституцій.

У справах із питань про відповідність Конституції України чинних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість, а також про додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справ про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту Конституційний Суд України дає висновки.

Рішення і висновки Конституційного Суду України підлягають офіційному оприлюдненню і мають бути опубліковані у друкованому органі Конституційного Суду України — “Віснику Конституційного Суду України” та в інших офіційних виданнях.

§83. Статус суддів України

Правовий статус суддів регулюється Конституцією України (розд. VIII), Законом України “Про статус суддів”, іншими законами. Судді є посадовими особами державної влади, які в конституційному порядку наділені повноваженнями здійснювати правосуддя і виконувати на професійній основі в судах свої обов'язки. Як носії судової влади вони здійснюють правосуддя незалежно від законодавчої та виконавчої влади.

Право на зайняття посади судді місцевого загального суду, а також місцевого господарського суду має громадянин України, який не молодший 25 років, має вищу юридичну освіту, стаж роботи

у галузі права не менше трьох років, проживає в Україні не менше 10 років і володіє українською мовою. Право на зайняття посади судді апеляційного суду має громадянин України, який не молодший 30 років, має вищу юридичну освіту, стаж роботи у галузі права не менше п'яти років, в тому числі не менш як три роки на посаді судді. Додаткові вимоги до окремих категорій суддів щодо стажу, віку та їх професійного рівня встановлюються законом. Суддями спеціалізованих судів можуть бути особи, які мають фахову підготовку з питань юрисдикції цих судів. Ці судді здійснюють правосуддя лише у складі колегій судів. Необхідною умовою для зайняття посади судді будь-якого суду є складання кваліфікаційного екзамену. Ця вимога не поширюється лише на осіб, які мають стаж роботи на посаді судді 11 років. Не може бути суддею особа, яка має судимість, обмежена у дієздатності або визнана недієздатною за рішенням суду.

Суддя не може бути народним депутатом, належати до політичних партій, брати участь у будь-якій політичній діяльності, обіймати будь-які інші оплачувані посади або виконувати іншу оплачувану роботу, окрім викладацької, наукової та творчої діяльності.

Перше призначення на посаду професійного судді строком на п'ять років здійснюється Президентом України. Всі інші судді, крім суддів Конституційного Суду України, обираються Верховною Радою України безстроково.

Судді є недоторканими і незалежними. Недоторканність поширюється на службові та приватні приміщення суддів, їхнє листування, засоби зв'язку і документи. Суддів усіх рівнів не можна без згоди Верховної Ради України затримати чи заарештувати до винесення обвинувального вироку судом.

При здійсненні правосуддя судді зобов'язані дотримуватися Конституції та законів України, забезпечувати повний, всебічний та об'єктивний розгляд справ з дотриманням встановлених законом строків.

Виняткове призначення суду — органу, що має стверджувати справедливість у суспільстві, — може бути здійснене лише за умов високої моральності, чесності, безкорисливості й професіоналізму суддів.

§84. Цивільно-процесуальне право

Цивільно-процесуальне право — це галузь права, яка регулює порядок розгляду і вирішення судом цивільних справ. Основним джерелом цивільно-процесуального права є Цивільно-процесуальний кодекс, прийнятий у 1963 р. У зв'язку із суспільно-політичними та

економічними змінами в Україні до цього кодексу внесено численні зміни і доповнення.

У порядку цивільного судочинства розглядаються справи зі спорів, що виникають з цивільних, сімейних, трудових, житлових правовідносин, і справи окремого провадження. До таких належать справи про порушення умов договору між громадянами, про розподіл майна, про витребування майна з чужого незаконного володіння, справи про компенсацію збитків, заподіяних шкодою, справи щодо захисту честі, гідності й ділової репутації, справи про розлучення, стягнення аліментів, справи про поновлення на роботі та ін.

Справи окремого провадження пов'язані із захистом інтересів громадян, що охороняються законом: про встановлення неправильності запису в актах громадянського стану; про оскарження нотаріальних дій або відмову у вчиненні їх; про встановлення стажу роботи; про визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним, про усиновлення дітей та ін.

Цивільні справи в судах розглядаються, як правило, за заявою особи (позивача) шляхом подання до суду позовної заяви. Сторонами в цивільному процесі є позивач і відповідач. Сторонами можуть виступати громадяни, підприємства, організації, установи і держава.

Позовна заява повинна містити:

- 1) назву суду, до якого подається заява;
- 2) точну назву позивача і відповідача, їх місце проживання або перебування;
- 3) зміст позовних вимог;
- 4) виклад обставин, якими позивач обґрунтовує свої вимоги;
- 5) зазначення доказів, що стверджують позов;
- 6) зазначення ціни позову;
- 7) підпис позивача із зазначенням дати подання заяви.

Позови, як правило, пред'являються в суд за місцем проживання відповідача. Позови про стягнення коштів на утримання (аліменти), про встановлення батьківства, про поновлення на роботі, позови, що впливають з авторського права, права на відкриття, винахід, позови про відшкодування збитків, заподіяних каліцтвом, можуть подаватися також за місцем проживання позивача. Позови про право на будівлю, про виключення майна з опису належить пред'являти за місцем знаходження цього майна.

Цивільна справа розглядається в судовому засіданні з обов'язковим повідомленням осіб, які беруть участь у справі. При цьому суд заслуховує пояснення сторін, показання свідків, висновки експертів,

знайомиться з письмовими доказами, оглядає речові докази. У судовому засіданні провадяться судові дебати, під час яких надається слово позивачеві та його представникові, а потім відповідачеві та його представникові. Після судових дебатів суд іде до нарадчої кімнати, де приймає рішення. Рішення повинно бути законним і обґрунтованим. Сторони можуть укласти мирову угоду на будь-якій стадії цивільного процесу.

Рішення місцевого суду може бути оскаржене в апеляційному порядку протягом строку до одного місяця після проголошення рішення. При розгляді справи в апеляційній інстанції суд перевіряє законність і обґрунтованість рішення суду першої інстанції, може встановлювати нові факти, досліджувати нові докази тощо.

Суд в апеляційному провадженні, зокрема, має право:

- 1) постановити ухвалу про відхилення апеляційної скарги;
- 2) постановити ухвалу про скасування рішення суду першої інстанції і направити справу на новий розгляд;
- 3) змінити або ухвалити нове рішення.

Сторони мають право також оскаржити рішення апеляційної інстанції у зв'язку з порушенням матеріального чи процесуального права в касаційному порядку. Під час розгляду справи в касаційному порядку суд перевіряє правильність застосування судом першої чи апеляційної інстанції норм матеріального і процесуального права. Разом з тим, суд касаційної інстанції не вправі встановлювати нові факти, вирішувати питання про достовірність або недостовірність доказів.

18 березня 2004 року Верховна Рада України прийняла новий Цивільно-процесуальний кодекс України, який має набрати чинності у визначений Верховною Радою строк. Відповідно до цього кодексу завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою захисту порушених, невизначених або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, а також інтересів юридичних осіб та держави.

Усі справи, що підлягають вирішенню в порядку цивільного судочинства, розглядаються районними у містах, міськими та міськрайонними судами. Розгляд справ у судах проводиться усно і відкрито. Закритий судовий розгляд допускається лише у разі, якщо відкритий розгляд може призвести до розголошення державної або іншої таємниці, а також за клопотанням учасників процесу з метою забезпечення таємниці усиновлення, запобігання розголошення інтимних або таких, що принижують честь і гідність, відомостей їх приватного життя.

Цивільні справи в судах першої інстанції розглядаються одноособово суддею, крім окремих випадків (зокрема, визнання громадянина недієздатним, визнання громадянина обмежено дієздатним, визнання громадянина безвісно відсутнім чи оголошення його померлим, усиновлення), коли передбачено розгляд справ колегією у складі одного судді і двох народних засідателів. У апеляційній інстанції справи розглядаються колегією у складі трьох суддів, а у касаційній інстанції – у складі п'яти суддів. Хід судового засідання фіксується технічними засобами, які і є офіційним записом судового засідання.

§85. Державна виконавча служба

Виконання рішень судів та інших державних органів згідно із Законом України “Про державну виконавчу службу” від 24 березня 1998 р. покладається на державну виконавчу службу. Завданням державної виконавчої служби є своєчасне, повне і неупереджене примусове виконання рішень, передбачених законом. Органами державної виконавчої служби є: Департамент державної виконавчої служби Міністерства юстиції України, відділ державної виконавчої служби Головного управління юстиції в Автономній Республіці Крим, відділи державної виконавчої служби обласних, районних і міських управлінь юстиції.

Управління юстиції контролюють діяльність відповідних відділів державної виконавчої служби; організують професійну підготовку та атестацію державних виконавців; розглядають скарги на дії державних виконавців; заохочують за успіхи у роботі й накладають стягнення за порушення трудової дисципліни; здійснюють матеріально-технічне забезпечення державної виконавчої служби.

Державними виконавцями є начальник, заступник начальника, старший державний виконавець районного, міського (міста обласного значення), районного у місті відділу державної виконавчої служби. Державні виконавці є державними службовцями, які здійснюють примусове виконання рішень у порядку, передбаченому законом. Державні виконавці зобов'язані сумлінно виконувати службові обов'язки, не допускати у своїй діяльності порушень прав громадян та юридичних осіб.

Держава гарантує захист здоров'я, честі, гідності, житла, майна державних виконавців і членів їхніх сімей від злочинних посягань

та інших протиправних дій. Образа державного виконавця, опір, погроза, насильство та інші дії, які перешкоджають виконанню покладених на нього обов'язків, тягнуть за собою встановлену законом відповідальність.

§86. Кримінально-процесуальне право

Кримінально-процесуальне право – це галузь права, норми якої визначають порядок провадження у кримінальних справах.

Ці норми встановлюються з метою забезпечення охорони прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, що беруть участь у кримінальному процесі, а також з метою швидкого і повного розкриття злочинів, викриття винних і забезпечення правильного застосування закону з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнений до відповідальності і жоден невинний не був покараний.

Гуманістичні принципи кримінального процесу закріплені в Конституції України (ст. 29, 62, 63), проголошені в таких міжнародних документах: Загальній декларації прав людини (1948 р.), Міжнародному пакті про громадянські та політичні права (1966 р.), Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання (1948 р.).

За Конституцією України, особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено у передбаченому законом порядку і встановлено обвинувальним вироком суду, який набув законної сили. Кримінальне судочинство здійснюється на засадах рівності громадян перед законом і судом, незалежності суддів і підкорення їх тільки закону, гласності судового розгляду та забезпечення підозрюваному, обвинуваченому і підсудному права на захист.

Закон забороняє домагання показань обвинуваченого та інших осіб, що беруть участь у справі, шляхом насильства, погроз та інших незаконних заходів. Суддя зобов'язаний до першого допиту обвинуваченого та підсудного роз'яснити їм право мати захисника. Обов'язкова участь захисника передбачена у справах щодо осіб у віці до 18 років, осіб з психічними чи фізичними вадами, у випадках, коли санкція статті, за якою звинувачується особа, передбачає довічне ув'язнення. Кожен вирок суду першої інстанції може бути оскаржено шляхом подання апеляційної або касаційної скарги до вищестоячого суду.

Основними стадіями кримінального судочинства є:

- 1) порушення кримінальної справи;
- 2) дізнання і досудове слідство;
- 3) віддання обвинуваченого до суду;
- 4) судовий розгляд справи;
- 5) апеляційне провадження у справі;
- 6) касаційне провадження у справі;
- 7) виконання вироку;
- 8) перегляд судових рішень у порядку виключного провадження, підставами якого є нововиявленні обставини або неправильне застосування кримінального закону, істотне порушення вимог процесуального закону.

Порядок здійснення кримінального судочинства визначається Кримінально-процесуальним кодексом України, у якому в систематизованому вигляді викладено норми, що визначають порядок порушення кримінальної справи, проведення дізнання і досудового слідства, розгляду справи у суді та виконання вироку.

Кримінально-процесуальний кодекс України діє з 1 квітня 1961 р. До його тексту внесено численні зміни і доповнення.

§87. Державний департамент України з питань виконання покарань

Державний департамент України з питань виконання покарань здійснює керівництво органами і установами виконання покарань та забезпечує єдину державну політику у сфері виконання кримінальних покарань. Департамент має у своєму підпорядкуванні воєнізовані формування.

Органами виконання покарань є: Державний департамент України з питань виконання покарань, його територіальні органи управління та кримінально-виконавча інспекція. Кримінально-виконавча інспекція виконує покарання у вигляді громадських і виправних робіт, а також у вигляді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, здійснювати контроль за поведінкою осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням.

Установами виконання покарання є:

- 1) арештні дома (виконують покарання у вигляді арешту);
- 2) виправні центри (виконують покарання у вигляді обмеження волі);

- 3) виправні колонії (виконують покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк і довічного позбавлення волі);
- 4) виховні колонії (виконують покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк стосовно засуджених неповнолітніх).

Департамент забезпечує охорону слідчих ізоляторів, тюрем, лікувально-трудова колоній, інших установ виконання покарань, забезпечує організацію виховної роботи з особами, які позбавлені волі, запобігання злочинам, дисциплінарним проступкам з боку засуджених. Департамент організовує також виробничо-господарську діяльність з наданням засудженим роботи, забезпечення їх професійної підготовки та загальноосвітнього навчання.

Службами департаменту здійснюється медичний контроль за станом здоров'я засуджених та надання їх необхідної медичної допомоги, переведення засуджених осіб з однієї до іншої установи кримінально-виконавчої системи, передача (екстрадиція), згідно з міжнародними договорами, осіб, які звинувачуються у вчиненні злочинів, організується виконання актів амністії і помилування.

Служби департаменту за участю міських і районних органів внутрішніх справ і центрів зайнятості вирішують питання щодо надання допомоги особам, звільненим з місць позбавлення волі, в їх трудовому і побутовому влаштуванні.

У своїй діяльності працівники департаменту керуються Виправно-трудова кодексом, "Положенням про Державний департамент України з питань виконання покарань" та іншими нормативними актами.

§88. Державна судова адміністрація України

З метою здійснення організаційного забезпечення діяльності судів загальної юрисдикції та інших органів і установ судової системи України створена Державна судова адміністрація України (далі ДСА України). ДСА України є центральним органом виконавчої влади, діяльність якої спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України.

Основним завданнями ДСА України є:

1. Забезпечення належних умов для діяльності судів загальної юрисдикції, кваліфікаційних комісій суддів, органів суддівського самоврядування, Академії суддів України.
2. Забезпечення фінансування діяльності кожного суду згідно із затвердженими нормативами.

3. Організація та фінансування будівництва і ремонту будинків та приміщень судів, забезпечення їх технічного оснащення, створення бібліотек судів та формування їх фондів.
4. Вивчення практики організації діяльності судів та внесення пропозицій щодо її вдосконалення.
5. Організація роботи з ведення судової статистики, діловодства та архіву.
6. Організація розгляду звернень громадян, заяв і скарг на діяльність суддів, виявлення причин і умов, що породжують ці скарги, та вжиття заходів щодо їх усунення.
7. Забезпечення необхідних умов для підвищення кваліфікації суддів та працівників апарату судів.
8. Здійснення матеріального і соціального забезпечення суддів, у тому числі суддів у відставці, а також працівників апарату судів.
9. Забезпечення незалежності, недоторканності і безпеки судів.

Голову ДСА України призначає на посаду та звільняє з посади Президент України. ДСА України є юридичною особою, вона здійснює свої повноваження безпосередньо та через територіальні управління державної судової адміністрації.

ТЕМА 20. ПРАВООХОРОННІ ОРГАНИ ТА АДВОКАТУРА

§89. Поняття правоохоронних органів

Серед численних напрямів державної діяльності важливе місце посідає правоохоронна діяльність, спрямована на забезпечення законності та правопорядку в суспільстві, боротьбу зі злочинністю та іншими правопорушеннями, охорону та захист суверенітету, політичної системи, територіальної цілісності України, прав і законних інтересів громадян, державних і громадських організацій. Правоохоронні органи — це органи, наділені державою повноваженнями щодо охорони суспільних відносин, урегульованих правом. Правоохоронні органи можуть бути державними і недержавними. До *державних правоохоронних органів* належать прокуратура, органи внутрішніх справ, органи Служби безпеки України, органи Міністерства юстиції України, органи охорони державного кордону, митні органи, органи податкової служби та ін. До *недержавних правоохоронних органів* належать адвокатура, недержавні охоронні, розшукові та інші установи.

Суди посідають особливе місце серед правоохоронних органів, оскільки судова діяльність є самостійною гілкою державної влади, всі ж інші правоохоронні органи належать до виконавчої влади або займають самостійне місце в державному механізмі.

Організація та діяльність правоохоронних органів регулюються Конституцією України, законами та іншими нормативними актами.

§90. Прокуратура України

Прокуратура України становить єдину централізовану систему державних органів, на яку покладаються функції підтримання державного обвинувачення в суді, представництво інтересів громадян або держави в суді, а також нагляд за дотриманням законів. Організація, повноваження та порядок діяльності органів прокуратури визначаються Конституцією України та Законом України "Про прокуратуру" від 5 листопада 1991 р. Цей Закон має п'ять розділів:

I. Загальні положення.

II. Система, структура і організація діяльності органів прокуратури.

III. Прокурорський нагляд.

1. Загальний нагляд.
2. Нагляд за дотриманням законів органами, що ведуть боротьбу зі злочинністю.
3. Участь прокурора в розгляді справ у судах.
4. Нагляд за дотриманням законів у місцях застосування заходів примусового характеру.

IV. Кадри органів прокуратури.

V. Інші питання організації і діяльності органів прокуратури.

Систему органів прокуратури складають: Генеральна прокуратура України, прокуратура Автономної Республіки Крим, обласні, прокуратури міст Києва і Севастополя, міські, районні, районні в містах, міжрайонні та військові прокуратури. Очолює прокуратуру Генеральний прокурор України, який призначається на посаду Президентом, за згодою Верховної Ради, а звільняється з посади Президентом. Всі інші прокурори призначаються і звільнюються Генеральним прокурором. Працівники прокуратури не можуть належати до будь-яких політичних партій та рухів, займатися підприємницькою діяльністю.

Законом України "Про прокуратуру" передбачено створення й інших спеціалізованих прокуратур. До них належать: спеціальні прокуратури; транспортні прокуратури; природоохоронні прокуратури; прокуратури з нагляду за додержанням законів у виправно-трудових установах та ін.

Важливе значення має забезпечення прокуратурою виявлення і розкриття злочинів, розгляду заяв і повідомлень про них. Прокуратура здійснює так званий загальний нагляд за дотриманням законів; проте прокуратура не втручається в господарську діяльність, якщо така діяльність не суперечить чинному законодавству. Прокурор може опротестовувати підзаконні нормативні акти, судові рішення і вироки тощо. Вимоги прокурора, які відповідають чинному законодавству, є обов'язковими для всіх органів, підприємств, установ, організацій, посадових осіб і громадян.

Конституцією України внесено зміни у визначення напрямів і обсягу діяльності прокуратури. Конституція покладає на прокуратуру:

- підтримання державного обвинувачення в суді;
- представництво інтересів громадянина або держави в суді;
- нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство;

- нагляд за дотриманням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при інших заходах примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

Підтримуючи обвинувачення в суді, прокурор привселюдно звинувачує підсудного та наполягає на застосуванні до нього справедливого покарання, допомагає суду у кваліфікованому вирішенні справи, привертає увагу до причин та умов, що сприяли вчиненню злочину.

§91. Правовий статус міліції

Міліція — це державний озброєний орган виконавчої влади, який захищає життя, здоров'я, права і свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства та держави від протиправних посягань. Загальні засади організації та діяльності міліції регламентуються Законом України "Про міліцію" від 20 грудня 1990 р. (зі змінами і доповненнями). До складу міліції зокрема входять такі підрозділи:

- кримінальна міліція;
- міліція громадської безпеки;
- транспортна міліція;
- державтоінспекція;
- міліція охорони;
- ветеринарна міліція;
- спеціальна міліція;
- кримінальна міліція у справах неповнолітніх.

Міліція входить до структури Міністерства внутрішніх справ. За рішенням органів місцевого самоврядування може створюватися "Місцева міліція". До складу місцевої міліції входять підрозділи дорожньо-патрульної служби, служби дільничних інспекторів, а також приймальники-розподільники для неповнолітніх, приймальники-розподільники для осіб, затриманих за бродяжництво тощо.

На службу до міліції приймаються на добровільній договірній основі громадяни України, які за своїми особистими, діловими і моральними якостями, освітнім рівнем, фізичною підготовкою і станом здоров'я здатні виконувати покладені на міліцію завдання. Не можуть бути прийняті на службу до міліції особи, які раніше засуджувалися за вчинення злочину.

Основними завданнями міліції є:

- забезпечення особистої безпеки громадян, захист їхніх прав, свобод і законних інтересів;
- запобігання правопорушенням та їх припинення;
- охорона і забезпечення громадського порядку;
- виявлення і розкриття злочинів, розшук осіб, які їх вчинили;
- забезпечення безпеки дорожнього руху;
- захист власності від злочинних посягань;
- виконання кримінальних покарань.

Для виконання своїх обов'язків міліція має право:

- вимагати припинення протиправних дій;
- перевіряти у підозрілих осіб документи, затримувати їх;
- складати протоколи про правопорушення;
- проводити дізнання;
- виконувати вказівки прокурора, слідчого;
- вести оперативно-розшукову діяльність;
- проводити огляди;
- перевіряти технічний стан автотранспорту;
- користуватися безкоштовно засобами зв'язку та ін.

У передбачених законом випадках при виконанні покладених на неї функцій міліція має право застосовувати заходи фізичного впливу, спеціальні засоби (наручники, гумові кийки, сльозоточиві речовини, водомети та ін.), вогнепальну зброю.

Забороняється застосовувати вогнепальну зброю:

- до жінок з явними ознаками вагітності;
- до осіб похилого віку або з вираженими ознаками інвалідності;
- до малолітніх.

Ця заборона не діє, якщо вказані особи вчиняють груповий напад, що загрожує життю і здоров'ю людей, на працівників міліції або збройний напад чи збройний опір.

§92. Служба безпеки України

Служба безпеки України (СБУ) — це державний правоохоронний орган спеціального призначення, який забезпечує державну безпеку України. Правовою основою діяльності Служби безпеки є Закон України "Про Службу безпеки України" від 25 березня 1992 р.

Закон складається з семи розділів.

1. Загальні положення.
2. Система і організація діяльності Служби безпеки.
3. Кадри Служби безпеки.
4. Повноваження Служби безпеки.
5. Соціальний і правовий захист військовослужбовців і працівників Служби безпеки.
6. Контроль і нагляд за діяльністю Служби безпеки.
7. Відповідальність за порушення у сфері діяльності Служби безпеки.

До органів СБУ приймаються на конкурсній, добровільній і договірній основі громадяни України, здатні за діловими та моральними якостями, освітнім рівнем і станом здоров'я ефективно виконувати службові обов'язки.

На Службу безпеки покладається захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного та оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спецслужб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб. Завданнями Служби безпеки також є: запобігання злочинам проти миру і безпеки людства, тероризму, корупції та організованій злочинній діяльності у сфері управління та економіки, легалізації (відмиванню) доходів, отриманих злочинним шляхом, виявлення, припинення та розкриття їх.

Служба безпеки України підзвітна Президентові України й підконтрольна Верховній Раді України. Діяльність Служби безпеки має здійснюватися на основі дотримання прав і свобод людини, позапартійності та відповідальності перед народом.

При виконанні своїх функцій Служба безпеки, як і міліція, органи Прикордонної служби та ряд інших визначених законом органів, можуть вдаватися до оперативно-розшукової діяльності.

§93. Поняття оперативно-розшукової діяльності

Оперативно-розшукова діяльність — це система гласних і негласних пошуків, розвідувальних і контррозвідувальних заходів, що здійснюються із застосуванням оперативних та оперативно-технічних засобів. Її здійснення будується на засадах законності, дотримання

прав і свобод людини та громадянина, взаємодії з органами управління та населенням.

Ця діяльність регламентується Законом України "Про оперативно-розшукову діяльність" від 18 лютого 1992 р., згідно з яким до неї можна вдаватися за наявності, зокрема, таких підстав:

- достатня інформація про злочини, що готуються або вже вчинені нестановленими особами;
- запити повноважних державних органів, установ та організацій про перевірку осіб у зв'язку з їх допуском до державної, військової та службової таємниць;
- потреба в одержанні розвідувальної інформації в інтересах безпеки суспільства і держави.

§94. *Органи юстиції*

Міністерство юстиції України є центральним органом виконавчої влади, який організує здійснення державної правової політики, керує дорученою йому сферою управління, несе відповідальність за її стан та розвиток.

Основними завданнями Міністерства юстиції є:

- 1) організація здійснення державної правової політики;
- 2) забезпечення захисту прав і свобод людини і громадянина у певній сфері;
- 3) підготовка пропозицій щодо вдосконалення законодавства, його систематизація, розроблення проєктів нормативно-правових актів та міжнародних договорів України з правових питань, проведення правової експертизи проєктів нормативно-правових актів, державна реєстрація нормативно-правових актів, ведення Єдиного державного реєстру таких актів;
- 4) планування за пропозиціями інших центральних органів виконавчої влади законопроектної роботи та роботи з адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу;
- 5) забезпечення реалізації державної правової політики, державної політики з питань громадянства, міжнаціональних та міграційних відносин;
- 6) організаційне, матеріально-технічне забезпечення судів загальної юрисдикції, організація виконання рішень судів та інших органів, робота з кадрами, експертне забезпечення правосуддя;
- 7) організація роботи нотаріату та органів реєстрації актів громадянського стану;

8) розвиток правової інформатизації, формування у громадян правового світогляду;

9) здійснення міжнародно-правового співробітництва.

Органами Міністерства юстиції України, зокрема, є:

- Головне управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим;
- обласні управління юстиції;
- Київське міське управління юстиції;
- Севастопольське міське управління юстиції;
- районні управління юстиції;
- науково-дослідні інститути судових експертиз (Київ, Львів, Донецьк, Одеса, Харків).

Очолюють місцеві органи юстиції начальники управлінь, які призначаються Міністерством юстиції України.

§95. Органи Державної прикордонної служби України

Державна прикордонна служба України є правоохоронним органом спеціального призначення, на який покладається завдання щодо забезпечення недоторканності державного кордону на суші, морі, річках та озерах, а також охорону суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні.

Основними повноваженнями прикордонної служби є:

- припинення будь-яких спроб незаконної зміни проходження лінії державного кордону України;
- здійснення прикордонного контролю і пропуску через державний кордон осіб, транспортних засобів, вантажів та іншого майна, а також виявлення і припинення випадків незаконного їх переміщення;
- участь у боротьбі з організованою злочинністю та протидія незаконній міграції на державному кордоні України;
- охорона суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні та контроль за реалізацією прав і виконанням зобов'язань у цій зоні інших держав;
- ведення розвідувальної, інформаційно-аналітичної та оперативно-розшукової діяльності в інтересах забезпечення захисту державного кордону;
- контроль за дотриманням суднами та кораблями

встановленого порядку плавання в територіальних і внутрішніх водах України;

- участь у виконанні заходів територіальної оборони у боротьбі з тероризмом і припиненні збройних конфліктів на державному кордоні.

§96. Державна податкова адміністрація

Державна податкова адміністрація України є центральним органом виконавчої влади. Головним завданням Державної податкової адміністрації та її служб на місцях є: контроль за дотриманням податкового законодавства, за правильністю обчислення, повнотою і своєчасністю сплати до бюджету податків, зборів, інших обов'язкових платежів, установлених законодавством. Державні податкові адміністрації мають право:

- здійснювати перевірки фінансових та інших документів;
- вилучати необхідні довідки і документи;
- обстежувати виробничі та інші приміщення;
- застосовувати фінансові санкції до юридичних і фізичних осіб.

У системі податкової адміністрації створена і діє податкова міліція.

§97. Митна служба

Митна служба України це єдина загальнодержавна система, яка складається з митних органів та спеціалізованих митних установ і організацій. Сьогодні митні органи забезпечують контроль більш ніж восьми тисяч кілометрів митного кордону, який збігається з державним кордоном (з них 2252 км в акваторії Чорного та Азовського морів). Виняткове значення митної служби обумовлюється також тим, що кожного року сотні тисяч громадян України й іноземців перетинають державний кордон, через кордон перевозяться мільйони тонн вантажів і цей потік швидко зростає.

Організація, структура і функції митної служби регулюються Митним кодексом України (МКУ), прийнятим 11.07.2002 Законом України та іншими нормативними актами.

Митні органи виконують такі основні завдання:

- захист економічних інтересів України та боротьба з контрабандою;
- контроль за додержанням законодавства з питань митної справи;
- здійснення митного контролю та митного оформлення товарів і транспортних засобів, що перетинають митний кордон України;
- контроль за дотриманням правил переміщення валютних цінностей;
- сприяння захисту інтелектуальної власності фізичних і юридичних осіб;
- створення сприятливих умов для прискорення товарообігу та пасажиропотоку через митний кордон;
- забезпечення виконання зобов'язань, передбачених міжнародними договорами України з питань митної справи.

До системи митних органів та спеціалізованих митних установ і організацій належать: спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади в галузі митної справи; регіональні митниці, митниці, митні пости, митна варта, митні лабораторії; експлуатаційні, транспортні, інформаційно-аналітичні, кінологічні та інші спеціалізовані установи та освітні організації.

Регіональна митниця є митним органом, який на території закріпленого за ним регіону здійснює митну справу та керівництво діяльністю підпорядкованих йому митниць та спеціалізованих митних установ і організацій.

Митниця є митним органом, який безпосередньо забезпечує виконання законодавства з питань митної справи, справляння податків та зборів тощо. Кожна митниця є юридичною особою і діє в межах визначеної для неї території. У складі митниці в пунктах пропуску через митний кордон України та на інших об'єктах зі значним обсягом зовнішньоекономічних операцій можуть створюватись митні пости на правах структурних підрозділів митниці.

Митний пост безпосередньо здійснює митний контроль та оформлення товарів і транспортних засобів, що переміщуються через митний кордон. Митний пост створюється в міру необхідності у населених пунктах, на залізничних станціях, аеропортах, морських та річкових портах тощо.

Митна варта – спеціальні підрозділи митних органів, призначені для виявлення, розкриття, припинення та профілактики порушень митних правил, охорони територій, будівель, споруд та приміщень

митних органів, охорони та супроводження товарів і транспортних засобів.

Для здійснення цих завдань підрозділи митної варті мають право, зокрема, затримувати та проводити огляд товарів, транспортних засобів та громадян, які перетинають митний контроль України в пунктах пропуску, супроводжувати та охороняти товари, які перебувають під митним контролем, у тому числі, що переміщуються через територію України транзитом.

У митній службі створюється Центральна митна лабораторія і митні лабораторії регіональних митниць та митниць, яким надано право на здійснення експертної діяльності, коли виникає потреба у спеціальних знаннях з окремих галузей науки, техніки, мистецтва, релігії тощо. На експертизу можуть передаватись зразки підписів, почерку, документи, товари, валютні цінності, художні вироби, аудіо,-відео матеріали тощо.

Митні органи та їх посадові особи при виконанні покладених на них завдань взаємодіють з іншими органами державної влади, зокрема з органами, що здійснюють санітарно-епідеміологічний, ветеринарний, фітосанітарний, екологічний контроль та контроль за переміщенням культурних цінностей. У разі виявлення під час здійснення митних процедур ознак злочину керівник митного органу чи особа, яка його заміщує, повідомляє про це органи міліції, прокуратуру або органи охорони державного кордону.

Розмір зборів і податків, а також перелік товарів, експорт, імпорт та транзит яких через територію України забороняється, визначається законами.

Під час проведення митного контролю органи самостійно визначають форму та обсяг контролю, достатні для забезпечення додержання законодавства з питань митної справи.

На підставі міжнародних договорів України на митному кордоні може здійснюватись спільний митний контроль разом з митними органами суміжних держав.

Фізична чи юридична особа, яка здійснює переміщення товарів чи транспортних засобів через митний кордон, повинна заповнити митну декларацію, що подається митному органу. Декларація має містити відомості щодо товарів і транспортних засобів, перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України. Товари, що переміщуються через митний кордон громадянами, декларуються митному органу одночасно з пред'явленням цих товарів. Декларант повинен сплатити податки і збори.

У разі порушення митних правил посадові особи митних органів складають протокол, в якому зазначаються:

- а) дата і місце його складання;
- б) посада та прізвище посадової особи, яка склала протокол;
- в) відомості про особу, яка притягується до відповідальності, якщо її встановлено;
- г) місце, час вчинення та суть порушення митних правил;
- г) посилання на правову норму, що передбачає відповідальність за таке порушення;
- д) прізвища та адреси свідків, якщо вони є;
- е) відомості щодо вилучених товарів, транспортних засобів та документів.

Протокол підписується посадовою особою, яка його склала, особою, яка притягується до відповідальності (якщо вона присутня), а за наявності свідків – і свідками.

У протоколі про вилучення товарів, транспортних засобів та документів зазначається їх кількість, розміри, вага, особливі ознаки та вартість.

Справи про порушення митних правил розглядаються митними органами, а про деякі правопорушення, – місцевими судами за місцем розташування митних органів.

До порушників митних правил можуть застосовуватися штрафи, конфіскація товарів, транспортних засобів та інші адміністративні стягнення, а за дії, кваліфіковані як контрабанда, передбачається кримінальна відповідальність.

§98. Адвокатура

Конституція України проголосила право кожного на правову допомогу. Для забезпечення права на захист від обвинувачення та для надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура.

Адвокатура є добровільним професійним громадським об'єднанням, яке покликане не тільки надавати правову допомогу населенню, а й сприяти захисту прав і свобод та представляти законні інтереси громадян, іноземців, юридичних осіб.

Виконуючи ці завдання, адвокати дають консультації та роз'яснення з юридичних питань, довідки з законодавства, складають заяви, скарги, інші правові документи, виконують повноваження

представника в суді, інших державних органах, перед громадянами; здійснюють захист підозрюваного, обвинуваченого, підсудного; проводять роботу з правового забезпечення підприємницької та зовнішньоекономічної діяльності громадян та юридичних осіб, а також здійснюють інші види юридичної діяльності.

Закон України "Про адвокатуру" від 19 грудня 1992 р. проголошує такі принципи діяльності адвокатури, як незалежність, демократизм, гуманізм і конфіденційність, які мають важливе значення для ефективного здійснення захисту прав громадян і представництва їх інтересів. Адвокатом може бути громадянин України, що має вищу юридичну освіту, стаж роботи за спеціальністю юриста не менше двох років, слав кваліфікаційні іспити та прийняв присягу адвоката України. Кваліфікаційні іспити приймає атестаційна палата кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури. Такі комісії створено в Автономній Республіці Крим, у кожній області, а також у містах Києві та Севастополі.

Для виконання покладених на адвокатуру завдань Закон наділяє адвокатів певними професійними правами:

- збирати відомості про факти, які можуть бути використані як докази, зокрема, запитувати та отримувати документи або їх копії від підприємств, установ, організацій, об'єднань, а також від громадян, але за їхньою згодою;
- ознайомлюватися з необхідними матеріалами, крім тих, таємниця яких охороняється законом;
- отримувати письмові висновки фахівців з питань, що потребують спеціальних знань, застосовувати науково-технічні засоби відповідно до чинного законодавства тощо

На адвокатів покладається обов'язок, наприклад, неухильно додержуватися вимог чинного законодавства, використовувати всі передбачені законом засоби захисту, не застосовувати свої повноваження на шкоду особі, в інтересах якої прийнято доручення; адвокат не вправі відмовитися від прийнятого на себе захисту підозрюваного, обвинуваченого, підсудного; адвокат не може представляти одночасно декількох клієнтів, інтереси яких є суперечливими.

Серед професійних вимог до адвоката є такі, як чесність і порядність, котрі безпосередньо стосуються встановлення необхідних для виконання доручення взаємовідносин між адвокатом і клієнтом. Адвокату забороняється використовувати протизаконні засоби для досягнення своїх професійних чи особистих цілей. Певні обмеження існують щодо рекламування адвокатської діяльності. Наприклад,

адвокат не має права пропонувати свої послуги конкретному клієнту ні особисто, ні через посередників.

Адвокати здійснюють свої повноваження у кримінальному процесі як захисники підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, а також надають правову допомогу як представники потерпілого, цивільного позивача і цивільного відповідача. У цивільному процесі адвокати виступають як представники інтересів позивачів, відповідачів і третіх осіб.

Відповідно до рішення Конституційного Суду України від 16 листопада 2000 р. громадяни можуть вибирати захисником своїх прав не тільки адвоката, а й особу, яка є фахівцем у галузі права і за законом має право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи.

У випадках, коли участь захисника відповідно до Кримінально-процесуального кодексу є обов'язковою (у справах осіб, що обвинувачуються у вчиненні злочину у віці до 18 років; у справах осіб, що не можуть самі реалізувати своє право на захист – німі, сліпі, глухі та ін., у справах осіб, коли санкція статті, за якою кваліфікується злочин, передбачає довічне ув'язнення), і він не буде запрошений, захисник призначається особою, яка проводить дізнання, слідчим, судом або суддею через адвокатське об'єднання за місцем провадження справи.

Вільний вибір представника або захисника з числа адвокатів забезпечується через адвокатські об'єднання або адвокатами, які здійснюють адвокатську діяльність індивідуально. Реєстрація адвокатських об'єднань проводиться Міністерством юстиції.

В Україні діє громадська організація — Спілка адвокатів України.

Оплата праці адвоката здійснюється на підставі угоди між громадянином чи юридичною особою і адвокатським об'єднанням чи адвокатом. Нерідко встановлювана оплата є недоступною для багатьох громадян і позбавляє їх права на кваліфіковану юридичну допомогу, що вимагає вдосконалення впливу держави на певні сторони адвокатської діяльності.

ТЕМА 21. НОТАРІАТ В УКРАЇНІ

§99. *Нотаріат в Україні.*

Нотаріат в Україні — це система органів і посадових осіб, на яких покладено обов'язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняти інші нотаріальні дії, передбачені законодавством, з метою надання їм юридичної вірогідності. Організацію і діяльність нотаріату регулює Закон України "Про нотаріат" від 2 вересня 1993 р.

Вчинення нотаріальних дій в Україні покладається на нотаріусів, які працюють у державних нотаріальних конторах, державних нотаріальних архівах (державні нотаріуси) або займаються приватною нотаріальною діяльністю (приватні нотаріуси).

Документи, оформлені державними і приватними нотаріусами, мають однакову юридичну силу.

Нотаріусом може бути громадянин України, який має вищу юридичну освіту (університет, академія, інститут) і пройшов стажування протягом шести місяців у державній нотаріальній конторі або у нотаріуса, що займається приватною нотаріальною практикою, склав кваліфікаційний іспит та одержав свідоцтво про право на заняття нотаріальною діяльністю. Не може бути нотаріусом особа, яка має судимість.

Державні нотаріальні контори відкриваються і ліквідуються Міністерством юстиції України.

Штати державних нотаріальних контор затверджуються управліннями юстиції Ради Міністрів Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій у межах встановленої для державних нотаріальних контор штатної чисельності й фонду заробітної плати.

Державна нотаріальна контора є юридичною особою. Очолює державну нотаріальну контору завідувач.

Призначення на посаду державного нотаріуса та звільнення з посади провадиться управліннями юстиції Ради міністрів Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій.

За вчинення нотаріальних дій державні нотаріуси справляють державне мито у розмірах, встановлених чинним законодавством.

За надання державними нотаріусами додаткових послуг правового характеру, які не пов'язані із вчинюваними нотаріальними діями, а також технічного характеру, справляється окрема плата.

Приватні нотаріуси за вчинення нотаріальних дій справляють плату, розмір якої визначається за домовленістю між нотаріусом і громадянином або юридичною особою, але сума оплати не може бути меншою, ніж у державних нотаріальних конторах.

Оплата додаткових послуг правового характеру, що надаються приватними нотаріусами і не належать до вчинюваної нотаріальної дії, провадиться за домовленістю сторін.

У державних нотаріальних конторах вчиняються такі нотаріальні дії:

- 1) посвідчення угод (договорів, заповітів, доручень, шлюбних контрактів та ін.);
- 2) вжиття заходів щодо охорони спадкового майна;
- 3) видача свідоцтв про право на спадщину;
- 4) видача свідоцтв про право власності на частку в спільному майні подружжя;
- 5) видача свідоцтв про придбання житлових будинків з прилюдних торгів;
- 6) видача дублікатів документів, що зберігаються у справах нотаріальної контори;
- 7) накладання заборони відчуження житлового будинку, квартири, дачі, садового будинку, гаража, земельної ділянки, іншого нерухомого майна;
- 8) засвідчення копій документів і витягів з них;
- 9) засвідчення підпису на документах;
- 10) засвідчення правильності перекладу документів з однієї мови на іншу;
- 11) засвідчення факту, що громадянин є живим;
- 12) засвідчення факту перебування громадянина у певному місці;
- 13) засвідчення тотожності громадянина з особою, зображеною на фотокартці;
- 14) засвідчення часу пред'явлення документів;
- 15) передавання заяв фізичних і юридичних осіб іншим фізичним і юридичним особам;
- 16) приймання у депозит грошових сум та цінних паперів;
- 17) учинення виконавчих написів;

- 18) учинення протестів векселів;
- 19) пред'явлення чеків до платежу і засвідчення несплати чеків;
- 20) учинення морських протестів;
- 21) приймання на зберігання документів.

Приватний нотаріус має право вчиняти всі ці дії за винятком:

- 1) накладання і зняття заборони відчуження житлового будинку, квартири, дачі, садового будинку, гаража, земельної ділянки, іншого нерухомого майна;
- 2) видачі свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя у разі смерті одного із подружжя;
- 3) видачі свідоцтва про право на спадщину;
- 4) вжиття заходів щодо охорони спадкового майна;
- 5) засвідчення договорів довічного утримання;
- 6) засвідчення справжності підпису на документах, призначених для дії за кордоном, а також засвідчення доручень для цієї мети.

У населених пунктах, де немає нотаріусів, посадові особи виконавчих комітетів сільських, селищних, міських Рад вчиняють такі нотаріальні дії:

- 1) засвідчують заповіти;
- 2) засвідчують доручення;
- 3) засвідчують правильність копій документів і витягів з них;
- 4) засвідчують справжність підпису на документах;
- 5) вживають заходи щодо охорони спадкового майна;
- 6) накладають та знімають заборону відчуження житлового будинку, квартири, дачі, садового будинку, гаража, земельної ділянки, іншого нерухомого майна.

Учинення нотаріальних дій за кордоном покладається на консульські установи України, а у випадках, передбачених чинним законодавством, — на дипломатичні представництва України.

Засвідчення заповітів і доручень, прирівняних до нотаріальних, може провадитися щодо осіб, які перебувають у лікарнях, головними лікарями та їх заступниками; щодо осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі, — начальниками місць позбавлення волі, а за відповідних умов командирами військових частин, капітанами кораблів, начальниками експедицій тощо.

РОЗДІЛ III. ОКРЕМІ ГАЛУЗІ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

ТЕМА 22. ЦИВІЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО

§100. Джерела цивільного законодавства

Цивільне законодавство – це сукупність нормативно-правових актів, які регулюють особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності її учасників.

Загальними принципами, засадами цивільного законодавства є:

- а) неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини;
- б) неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків передбачених законом;
- в) свобода договору;
- г) свобода підприємництва;
- г) можливість судового захисту цивільних прав у разі їх порушення;
- д) справедливість, добросовісність і розумність.

Цивільне законодавство по суті є формою вираження цивільного права.

Основні засади цивільно-правового регулювання визначаються Конституцією України. Так, у Конституції визначаються основні форми власності, передбачається рівність усіх суб'єктів права власності перед законом, надається кожному право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом, закріплюються за громадянами право на вибір роду трудової діяльності, право громадян на повагу до їх гідності, особисту недоторканність, свободу пересування та ін.

До системи цивільного законодавства належать:

- Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року;
- Закони України: "Про власність", "Про господарські товариства", "Про банкрутство", "Про заставу", "Про цінні папери і фондову біржу", "Про лізинг", "Про приватизацію державного житлового фонду", "Про авторське право і суміжні права" та ін. Багато цивільно-правових норм міститься в таких кодексах, як "Господарський кодекс України" від 16 січня 2003 р., "Земельний кодекс України" від 25 жовтня 2001 р., "Сімейний кодекс України" від 10 січня 2002 р., а також в указах Президента України, постановах і розпорядженнях Кабінету Міністрів України, наказах та інструкціях міністерств і відомств, рішеннях і розпорядженнях органів місцевої влади та самоврядування.

Слід зауважити, що в багатьох законах і підзаконних нормативних актах, окрім норм цивільного права, містяться норми адміністративного, природоохоронного, фінансового та інших галузей права.

Цивільні правовідносини можуть регулюватися звичаєм (в тому числі звичаєм ділового обороту), тобто правилом поведінки, яке не передбачено в законодавстві, але яке є усталеним, таким, що широко застосовується.

Основним актом цивільного законодавства України став новий Цивільний кодекс України. Цей кодекс складається з 6 книг, 90 глав, 1302 статей і набрав чинності з 1 січня 2004 року.

Положення Цивільного кодексу застосовуються до врахування відносин, які виникають у сферах використання природних ресурсів та охорони довкілля, а також до трудових і сімейних відносин, якщо вони не врегульовані іншими актами законодавства.

Новий кодекс визначає правовий статус суб'єктів цивільного права (громадяни, юридичні особи), загальні вимоги до правочинів (угод), інститут представництва, позовну давність. Кодекс регулює речове право (право власності, володіння, сервітути), право інтелектуальної власності, зобов'язальне право, окремі види договорів (купівля-продаж, міна, дарування, поставка, довічне утримання, найм, лізинг, найм житла, підряд, перевезення, позика, банківський рахунок, доручення, комісія, зберігання, страхування, спільна діяльність тощо); зобов'язання, що виникають з публічного обіцяння винагороди; зобов'язання, що виникають внаслідок заподіяння шкоди; зобов'язання, що виникають внаслідок рятування майна, придбання або збереження майна за рахунок коштів іншої особи без достатніх підстав.

Слід зазначити, що в багатьох країнах (Франція, ФРН, Іспанія, Греція, Туреччина, Японія) поряд із цивільним існують і торговельні кодекси, які відображають специфіку певної частини господарських і торговельних відносин. В іншій групі країн (Швейцарія, Італія, Російська Федерація та ін.) основні норми торговельного і господарського права існують у рамках Цивільного кодексу.

§101. Цивільно-правові відносини

В основі цивільно-правового регулювання лежать передусім майнові відносини, предметом яких можуть бути конкретні речі, майно, а також інші блага (роботи, послуги). Право власності фактично є серцевиною цієї галузі права.

Цивільне право регулює також і деякі немайнові відносини, що виникають у зв'язку зі здійсненням особистих прав, невіддільних від особи. Особисті немайнові права поділяються на дві групи:

1) права, що пов'язані з майновими правами (права автора у галузі літератури, мистецтва, науки тощо, де окрім авторства особа має право і на гонорар);

2) права, що не пов'язані з майновими правами (право на ім'я, недоторканність особистого життя, честь, гідність).

Особливістю цивільно-правових відносин є те, що їх учасники (суб'єкти) характеризуються юридичною рівністю, майновою відокремленістю і певною автономією (вільним волевиявленням). Юридична рівність учасників цивільних правовідносин відрізняє ці правовідносини від інших — фінансових, податкових, адміністративних відносин. Ступінь автономії і майнової самостійності може бути різним. Найбільш широкими вони є у громадян і приватних підприємств. Автономна воля і майнова самостійність державних і комунальних підприємств певним чином обмежуються.

Суб'єктами цивільних правовідносин можуть бути: фізичні особи – громадяни України, іноземці, особи без громадянства; юридичні особи – державні підприємства, організації та установи, приватні підприємства, кооперативи, господарські товариства, фермерські господарства, іноземні підприємства, громадські організації, релігійні організації, партії тощо. У цивільних правовідносинах можуть брати участь також держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні юридичні особи, іноземні держави.

Об'єктами цивільних правовідносин є матеріальні та нематеріальні блага, з приводу яких сторони (суб'єкти) вступають між собою в

цивільні правовідносини. Такими об'єктами є: речі (в тому числі гроші і цінні папери), дії, результати духовної та інтелектуальної творчості, інформація, особисті немайнові блага.

Речі — найпоширеніший об'єкт цивільних правовідносин, оскільки за допомогою їх задовольняються істотні потреби громадян та організацій. Річчю визнається предмет зовнішнього (матеріального) світу, який перебуває у натуральному стані в природі або створений працею людини і щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки. Юридичне поняття речі не завжди збігається з побутовим значенням цього слова. У цивільному праві під річчю розуміють будинки і промислові комплекси, цистерни з нафтою і газопроводи, земельні ділянки і тварин тощо.

Речі у цивільному праві класифікуються за різними ознаками. Особливим об'єктом цивільних прав є тварини. На них поширюється спеціальний правовий режим, встановлюються певні правила поведінки з тваринами (заборона знущання над тваринами, садистських засобів відлову тварин тощо). Поведінки з тваринами, їх утримання та використання має не лише правовий, але й моральний аспект та відображає ступінь людяності власників та володільців цих тварин.

Речі поділяються на:

- рухомі та нерухомі;
- живі і неживі;
- такі, що знаходяться у цивільному обігу, обмежені в обігу і вилучені з цивільного обігу;
- речі індивідуально визначені, і родові;
- речі споживні і неспоживні;
- речі подільні і неподільні;
- речі головні і приналежності;
- продукція, плоди і доходи;
- складні речі та ін.

Підставою для поділу речей на рухомі й нерухомі є та обставина, що нерухомі речі (житловий будинок та інші будівлі виробничого і невиробничого призначення, наприклад, фабрики, мости, трубопроводи), пов'язані з землею, як правило, мають значну вартість. У разі відділення від землі вони втрачають звичайне призначення і відповідно знижуються в ціні. До нерухомості належать також земельні ділянки і багатолітні насадження. Угоди з нерухомістю (купівля - продаж, дарування, обмін та ін.) підлягають нотаріальному посвідченню і спеціальній державній реєстрації.

Режим нерухомості речі може бути поширений законом на повітряні та морські судна, судна внутрішнього плавання, космічні об'єкти, а також інші речі, права на які підлягають державній реєстрації.

Речі живі – тварини, перебувають під певним захистом держави. Так, передбачена заборона знущання над ними, встановлено умови їх утримання тощо.

Речі, щодо яких закон дозволяє вільну торгівлю без будь-яких обмежень, знаходяться у цивільному обігу. Речі, щодо яких закон встановлює спеціальний порядок їх відчуження і придбання, обмежені в обігу (мисливська зброя, деякі ліки). Речі, що заборонені законом для вільної торгівлі, вилучені з цивільного обігу (наркотичні речовини, сильнодіючі отрути).

Індивідуально визначені речі наділені тільки їм властивими ознаками, що вирізняють їх з безлічі однорідних речей і тим самим індивідуалізують їх (картина відомого художника, годинник з дарчим написом). Родовими визнаються речі, що визначаються родовими ознаками, властивими усім речам того самого роду (борошно, картопля, цегла, гроші). Родові речі вимірюються кількістю, вагою, обсягом тощо і є замінними. Індивідуально визначену річ замінити не можна, бо інша така річ не може мати тих індивідуальних ознак, які важливі для її власника.

Речі, які при споживанні перестають існувати, — споживні (продукти харчування). Речі, які служать людям у процесі споживання тривалий строк, — неспоживні (одяг, взуття, будинки, меблі).

Якщо при поділі річ втрачає своє цільове призначення, вона є неподільною (швейна машина, магнітофон, кінь). Якщо при поділі річ не втрачає свого господарського призначення, вона подільна (хліб, молоко, вугілля).

Під головною річю розуміють таку річ, яка має самостійне значення в цивільному обігу, тобто є незалежною від інших речей. Приналежністю визнається річ, яка має служити головній речі і пов'язана з нею спільним господарським чи іншим цільовим призначенням (скрипка і футляр для неї, картина і рама, замок і ключ до замка). Правове значення цього поділу полягає в тому, що належність має таку ж долю, що й головна річ, якщо законом або договором не встановлено інше (якщо виставлено на продаж годинник з ланцюжком, то покупцю за зазначену суму передаються і годинник і ланцюжок).

Продукція — це те, що виробляється з речі.

Плоди — це природне породження самої речі (приплід

тварин, плоди фруктових дерев). Доходи — це те, що приносить власнику експлуатація його речей (дохід від перевезення пасажирів автомашиною). Плоди та доходи належать власникові речі, якщо інше не передбачено законом або договором.

Майном як особливим об'єктом вважаються окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки.

§102. Цивільна правоздатність, дієздатність

Для того, щоб громадяни були учасниками цивільних правовідносин, вони мусять мати певні фізичні, психічні та інтелектуальні властивості і відповідний їм юридичний статус. Передусім громадяни мають бути правоздатні і дієздатні.

Цивільна правоздатність — це здатність людини бути носієм цивільних прав та обов'язків, здатність мати цивільні права і нести цивільні обов'язки. Правоздатність органічно пов'язана з громадянством. Усі громадяни незалежно від віку і стану здоров'я наділені цивільною правоздатністю. Змістом цивільної правоздатності є можливість мати майно у власності або в користуванні, одержувати його у спадок або на інших законних підставах, обирати вид діяльності і місце проживання, бути стороною в договорах, мати авторські та винахідницькі права, право на недоторканність особистого життя, честь, гідність, ділову репутацію та ін.

Громадяни можуть мати і такі цивільні права, які не передбачені в нормативно-правових актах, якщо вони не суперечать законам України та моральним засадам громадянського суспільства.

Правоздатність однакова за обсягом в усіх громадян, вона не залежить від статі, раси, національності, віросповідання, мови, освіти, місця проживання та інших обставин. Усі громадяни рівні перед цивільним законодавством.

Правоздатність виникає з моменту народження громадянина і припиняється з його смертю. Жоден громадянин за своє життя не може бути позбавлений цивільної правоздатності. Правоздатність може бути частково обмежена лише судом на певний строк у випадку покарання за вчинений злочин. Особа, позбавлена за вироком суду волі, втрачає право вільного вибору місця проживання, вільного вибору роду занять, вона обмежується у праві користування своєю власністю тощо. У минулому цивільними законами багатьох країн

передбачалася можливість позбавлення людини всіх цивільних прав — цивільна смерть; у наш час такі норми не передбачені.

Цивільна дієздатність. Наявність у громадянина лише однієї правоздатності ще не робить його повноцінним суб'єктом цивільного права. Мало володіти правами і мати обов'язки. Важливо також бути здатним самостійно здійснювати права, виконувати обов'язки, проводити необхідні для цього дії зі взяттям на себе всієї повноти відповідальності за свою поведінку. Така здатність іменується *цивільною дієздатністю*, тобто здатністю громадянина своїми діями набувати цивільних прав і створювати для себе цивільні обов'язки (самостійно укладати договори на виконання робіт, здавати своє майно в оренду, відповідати за заподіяння шкоди, обирати місце проживання, займатись підприємництвом тощо).

Правоздатна особа, яка не має дієздатності, також може набувати цивільних прав і обов'язків не своїми діями, а шляхом дії своїх батьків, усиновителів, опікунів, піклувальників та інших представників.

Зміст дієздатності громадян тісно пов'язаний зі змістом правоздатності. Можна сказати, що дієздатність — це надана громадянину законом можливість реалізації своєї правоздатності власними діями. При здійсненні своїх прав особа має утримуватись від дій, які б порушували права інших осіб, заподіявали шкоду довкіллю та культурній спадщині, зобов'язана додержуватись моральних засад суспільства.

Обсяг дієздатності залежить від віку, стану психічного здоров'я, а за певних умов — від способу життя і поведінки особи.

За обсягом дієздатність поділяється на такі види:

- 1) повна;
- 2) часткова;
- 3) неповна;
- 4) обмежена;
- 5) визнання громадянина недієздатним.

Повна дієздатність настає з досягненням повноліття, тобто 18 років. У такому віці громадянин стає достатньо психічно і розумово зрілим, має певний життєвий досвід і може вчиняти будь-які правомірні дії, тобто набуває прав і обов'язків та здійснює їх під своїм ім'ям. Враховуючи, що за певних умов шлюб можуть брати неповнолітні, встановлено, що з моменту одруження неповнолітні стають повністю дієздатними. У разі народження дитини неповнолітньою жінкою також настає її повна дієздатність. Повна дієздатність може надаватись особі, якій виповнилось 16 років і яка працює за трудовим договором або займається підприємництвом. Для більшості країн характерне

набуття повної дієздатності з 18 років — у Росії, Великобританії, Франції, ФРН, але у Швейцарії та Японії — з 20 років, а в США — у різних штатах — від 18 до 21 року.

Часткова дієздатність визначається за малолітніми, тобто дітьми, яким не виповнилось 14 років. Угоди за цих дітей укладають їхні батьки або опікуни. Водночас у цьому віці діти вже можуть укладати дрібні побутові правочини. Це угоди, які задовольняють побутові потреби дитини, стосуються предметів, які мають невисоку вартість, відповідають інтересам дитини, її фізичному і духовному розвитку. Діти купують продукти, книжки, білетив музеї і на виставки, одержують книжки в бібліотеці тощо. У цьому віці діти можуть здійснювати авторські права (публікувати свої вірші, музичні твори, малюнки та ін.). Сімейний кодекс України передбачає, що для усиновлення дитини, якщо вона усвідомлює факт усиновлення, необхідна її згода, прізвище дитини, яка досягла семи років, змінюється за її згодою, місце проживання дитини, яка досягла десяти років, визначається за згодою батьків та самої дитини. За шкоду (пошкодження або знищення чужого майна), заподіяну малолітніми, відповідають їхні батьки або опікуни. Відшкодування збитків перекладається, проте, на школу, лікарню, інтернат або іншу подібну установу, якщо в момент заподіяння шкоди дитина перебувала під її наглядом. Батьки, опікуни або заклад, що зобов'язаний здійснювати нагляд за малолітніми, звільняються від відповідальності, якщо доведуть, що шкода, заподіяна малолітніми, не є наслідком несумлінного здійснення нагляду за ними.

Неповна дієздатність настає в особі віком від 14 до 18 років (неповнолітніх) і включає такі права:

- 1) самостійно вчиняти дрібні побутові правочини;
- 2) самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або прибутком;
- 3) самостійно здійснювати права автора на свої витвори науки, літератури та мистецтва, об'єкти промислової власності або інші результати своєї творчої діяльності;
- 4) вкладати кошти у кредитні установи і розпоряджатися ними;
- 5) розпоряджатися коштами, що внесені іншими особами на їхнє ім'я, за згодою батьків або піклувальників;
- 6) бути членами та засновниками громадських і кооперативних організацій відповідно до закону про такі організації та до їхніх статутів;
- 7) з 16 років бути членом фермерського господарства;

- 8) вчиняти будь-які інші правочини за умови згоди на це їхніх батьків (усиновлювачів) або піклувальників. Якщо неповнолітній проживає з одним із батьків, згода на вчинення ним правочину має бути одержана від того з батьків, з ким він проживає;
- 9) з досягненням 14 років самостійно визначати місце свого проживання;
- 10) з досягненням 14 років безпосередньо звертатися до суду за захистом свого права або інтересу.

За наявності достатніх підстав (наприклад, легковажне витрачання коштів у сім'ї, що перебуває в тяжкому матеріальному становищі, використання грошей на придбання спиртних напоїв) суд може обмежити неповнолітнього у праві самостійно розпоряджатися своєю заробітною платою (заробітком), стипендією.

Неповнолітній віком від 14 до 18 років самостійно відповідає за заподіяну ним шкоду. У випадку, коли у неповнолітнього немає майна або заробітку, достатнього для відшкодування заподіяних ним збитків, збитку у відповідній частині мають бути відшкодовані його батьками або піклувальником. Цей їхній обов'язок припиняється після досягнення тим, хто заподіяв шкоду, повноліття, а також якщо у нього до досягнення повноліття з'являється майно або заробіток, достатні для відшкодування збитків.

Неповнолітній сам несе відповідальність за невиконання договору, укладеного ним самостійно, а якщо договір укладено зі згоди батьків (або піклувальників) і у неповнолітнього не вистачає майна достатнього для відшкодування збитків, додаткову відповідальність несуть батьки або піклувальники. Неповнолітній може самостійно обирати місце свого проживання.

Обмежена дієздатність. Мотивом для обмеження громадянина в дієздатності може бути зловживання спиртними напоями, наркотичними або токсичними речовинами, внаслідок чого він ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких він за законом зобов'язаний утримувати, в скрутне матеріальне становище. Обмеження вводиться за рішенням суду і зберігається доти, поки внаслідок припинення зловживання спиртним і наркотичними речовинами не буде відмінено судом. Обмежено дієздатна особа не має права самостійно розпоряджатись своїм майном — продати, обміняти будинок, квартиру, земельну ділянку тощо. Протягом усього часу, поки діє обмеження громадянин, може самостійно вчиняти лише дрібні побутові угоди. Інші угоди, у тому числі одержання заробітної плати, пенсії та інших

прибутків, а також розпорядження ними, вимагають згоди спеціально призначеного для такої особи піклувальника. Обмеження особи в дієздатності жодною мірою не є порушенням прав людини. Ці норми спрямовані не лише на захист інтересів сім'ї, але й на запобігання перетворення алкоголіків, наркоманів на бездомних.

Новий Цивільний кодекс передбачає право суду обмежити у дієздатності особу також у випадках, коли вона страждає на психічний розлад здоров'я, який суттєво впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій або керувати ними.

Особа, цивільна дієздатність якої обмежена, самостійно несе відповідальність за порушення нею договору, укладеного за згодою піклувальника, та за шкоду, завдану нею іншій особі.

Дієздатна фізична особа, яка за станом свого здоров'я не може самостійно здійснювати свої права та виконувати обов'язки, має право обрати собі **помічника**, який реєструється органом опіки та піклування. В інтересах особи, яка потребує допомоги, помічник має право одержувати пенсію, заробітну плату, кореспонденцію, що належить цій особі, вчиняти дрібні побутові угоди, представляти особу в органах державної влади тощо.

Послуги помічника є платними, якщо інше не визначено за домовленістю сторін. Повноваження помічника може бути в будь-який час припинено шляхом відкликання його особою, яка потребувала допомоги.

Недієздатність особи Підставою для визнання громадянина недієздатним є хронічна і стійка душевна хвороба або ненормальність розумового розвитку (недоумство), внаслідок яких громадянин не здатний розуміти значення своїх дій або керувати ними. Проте сам по собі факт душевної хвороби або недоумства, хоча б він і був очевидним для оточення, ще не дає підстав вважати громадянина недієздатним. Він може бути визнаний недієздатним лише судом, причому із заявою до суду можуть звернутися лише члени сім'ї громадянина, близькі родичі, прокурор, органи опіки і піклування, психіатрична лікувальна установа. Для розгляду судом такої справи вимагається висновок судово-психіатричної експертизи.

Над недієздатною особою встановлюється опікун. Недієздатна особа позбавляється права на вчинення будь-яких правочинів. Правочини від її імені і в її інтересах вчиняє опікун. У разі видужання або значного поліпшення здоров'я громадянина, визнаного недієздатним, суд поновлює його у дієздатності.

§103. *Визнання громадянина безвісно відсутнім і оголошення громадянина померлим*

Регулювання цивільних відносин передбачає участь у них фізичної особи (громадянина). Однак досить часто бувають ситуації, коли громадянин зникає і місце його перебування невідоме. Розшуки не дають позитивних наслідків. Між тим тривала відсутність громадянина на місці його постійного проживання робить правовідносини за його участю невизначеними, вимагає вжиття відповідних заходів. У таких випадках постає необхідність визнати громадянина безвісно відсутнім, а потім оголосити його померлим.

Визнання громадянина безвісно відсутнім провадиться лише за таких умов:

- на місці постійного проживання громадянин відсутній протягом року;
- про його місцезнаходження протягом цього самого строку на місці його постійного проживання нічого невідомо;
- вжиті заходи для встановлення місця перебування цього громадянина не дали результатів.

Визнання громадянина безвісно відсутнім здійснюється в судовому порядку за місцем його постійного проживання і тягне за собою такі правові наслідки:

- над його майном встановлюється опіка;
- з майна, належного безвісно відсутньому, видається утримання громадянам, яких безвісно відсутній зобов'язаний за законом утримувати. За рахунок цього ж майна задовольняється вимога зі сплати боргів за різними зобов'язаннями безвісно відсутнього;
- неповнолітні та повнолітні непрацездатні діти, непрацездатні батьки, дружина, незалежно від віку і працездатності, якщо вона доглядає за дітьми безвісно відсутнього, що не досягли восьми років, вправі вимагати призначення їм пенсії у зв'язку з визнанням годувальника безвісно відсутнім;
- чоловік або дружина безвісно відсутнього набувають права розірвати шлюб у спрощеному порядку через органи РАЦСу;
- припиняються зобов'язання, тісно пов'язані з особою безвісно відсутнього громадянина.

Оголошення людини померлою провадиться в судовому порядку за таких умов:

- громадянин відсутній у місці постійного проживання протягом трьох років;
- якщо протягом того ж строку на місці постійного проживання громадянина немає відомостей про місце його перебування;
- вжиті заходи для виявлення місцеперебування громадянина і одержання відомостей про нього не дали позитивних результатів.

Коли громадянин пропав безвісно за обставин, що загрожували смертю або дають підставу припускати його загибель від певного нещасного випадку (аварія літака, обвал у горах та ін.), то трирічний строк скорочується до шести місяців. Громадянин, що пропав безвісно у зв'язку з воєнними діями, може бути оголошений судом таким, що помер, не раніше як після закінчення двох років з дня припинення воєнних дій. Днем смерті громадянина, оголошеного померлим, вважається день набрання законної сили рішенням суду або день його гаданої загибелі.

Правові наслідки оголошення особи такою, що померла, прирівнюються до правових наслідків, які настають у разі смерті (відкриття спадщини, припинення шлюбу та ін.). Спадкоємці особи, яка оголошена такою, що померла, не мають права відчужувати (продавати, дарувати, міняти) протягом п'яти років нерухоме майно, що перейшло до них у зв'язку з відкриттям спадщини. Якщо особа, яка була визнана такою, що померла, з'явилася, то вона може зажадати від будь-кого повернення майна, що збереглося та безоплатно перейшло до нього.

§104. Юридичні особи

У цивільних правовідносинах беруть участь не тільки громадяни (фізичні особи), а й тисячі різноманітних соціальних утворень. Це можуть бути державні, комунальні, кооперативні, приватні підприємства та установи, господарські товариства, фермерські господарства, громадські організації та ін. Але такими вони стають лише за умови, що вони відповідають встановленим у законі вимогам, тобто є юридичними особами.

Юридична особа є об'єднанням осіб та майна у відокремлену організацію, яка наділяється правоздатністю і яка внаслідок цього як

така може мати майнові та особисті немайнові права і нести обов'язки, бути позивачем та відповідачем у суді.

Юридична особа підлягає державній реєстрації органами юстиції. Дані державної реєстрації включаються до єдиного державного реєстру юридичних осіб, відкритого для загального ознайомлення. Відмова у державній реєстрації, а також зволікання з її проведенням можуть бути оскаржені в суді.

Місцезнаходження юридичної особи визначається місцем її державної реєстрації і зазначається в її установчих документах.

Юридичні особи можуть створюватися у формі товариств або установ. *Товариством* є об'єднання осіб (учасників), яке має устрій визначений в установчих документах, та управляється його учасниками. Товариство може бути створене й однією особою. *Установою* є об'єднання майна у відокремлену організацію, без членів, створену однією або кількома особами (засновниками) для досягнення визначеної засновниками мети (задоволення культурних, соціальних чи економічних потреб).

Ознаками юридичної особи є:

- наявність відокремленого майна. Кожна юридична особа має своє власне майно, що робить її економічно незалежною організацією. Це майно відокремлене від майна держави, інших організацій, громадян, що утворюють колектив юридичної особи. Це майно може належати юридичній особі на праві власності або на інших законних підставах;
- організаційна єдність. Юридична особа — це певним чином організований колектив, колективне утворення, тобто організоване об'єднання працівників;
- у цивільних правовідносинах юридична особа виступає від власного імені. Кожна юридична особа має найменування (ім'я), печатку, може мати свої товарні й фірмові знаки та іншу символіку;
- юридична особа здатна нести самостійну майнову відповідальність.

Юридичні особи наділені правоздатністю і дієздатністю, які виникають одночасно — з моменту державної реєстрації. Правоздатність юридичних осіб на відміну від правоздатності фізичних осіб може бути спеціальною. Вона визначається характером діяльності юридичної особи, яка закріплюється в її статуті, положенні або засновницькому договорі. Вона не однакова: правоздатність,

наприклад, вищого закладу освіти далеко не збігається з правоздатністю транспортного підприємства.

Юридична особа набуває цивільних прав і бере на себе цивільні обов'язки через свої органи (посадових осіб), які діють відповідно до закону або установчих документів (статутів, положень). У певних випадках юридична особа може набувати цивільних прав і брати на себе цивільні обов'язки через своїх учасників, які повинні діяти в інтересах юридичної особи добросовісно і розумно.

Окремими видами діяльності (медична, фармацевтична, юридична, зовнішній туризм та ін.), перелік яких визначається законом, юридична особа може займатися тільки після одержання спеціального дозволу з боку держави (ліцензії).

Юридичні особи можуть мати свої філії і представництва. Філією є відокремлений підрозділ юридичної особи, що розташований поза місцем її знаходження та здійснює усі функції юридичної особи або частину їх. Представництвом є відокремлений підрозділ юридичної особи, що розташований поза місцем її знаходження та здійснює представництво і захист інтересів юридичної особи. Керівники філій та представництв призначаються юридичною особою і діють на підставі виданої нею довіреності. Філії та представництва не є юридичними особами. Вони наділяються майном юридичної особи, що їх створила, і діють на підставі затвердженого положення.

§105. Держава як суб'єкт цивільного права

У певних випадках Україна як держава виступає також суб'єктом цивільних правовідносин. Цивільно-правовий статус держави має свої особливості, а саме:

1. держава шляхом прийняття законів встановлює порядок цивільно-правових відносин;
2. від імені держави можуть діяти спеціальні органи, уповноважені управляти і розпоряджатися державним майном (Уряд України, Фонд державного майна України, фінансові, банківські установи тощо);
3. тільки держава може володіти і розпоряджатися речами, вилученими з цивільного обігу (бойова зброя, ядерні матеріали, предмети особливої культурно-історичної цінності тощо).

Держава може створювати юридичні особи публічного права (державні підприємства, навчальні заклади тощо), а також юридичні особи приватного права (підприємницькі товариства тощо).

Держава бере участь у цивільних правовідносинах у випадках випуску облігацій державних позик, надання державного кредиту тощо.

§106. Особисті немайнові права громадян. Захист честі, гідності й ділової репутації

Особисті немайнові права — це такі блага, які не мають грошової чи будь-якої іншої майнової оцінки. Вони пов'язані з особою людини, не можуть передаватись і бути відчуженими.

Такі права:

- утворюються у духовній сфері життя суспільства, не мають майнового змісту і не підлягають грошовій оцінці;
- мають особистий характер, їх неможливо відокремити від конкретної особи;
- мають абсолютний характер, тобто належним кожній особі правам відповідають обов'язки всіх інших осіб не порушувати цих прав.

До особистих немайнових прав належать права на честь, гідність, ділову репутацію, право на ім'я, право на недоторканність житла, право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфних повідомлень, право на щоденники та іншу особисту документацію, право на власне зображення, недоторканність зовнішнього вигляду, право на таємницю особистого життя, право бути автором, винахідником та ін.

Виняткове значення мають право на життя, здоров'я та особисту свободу.

Захист цих невід'ємних особистих прав людини здійснюється судом на підставі норм конституційного, цивільного, кримінального, адміністративного, екологічного та інших галузей права України.

Чесť — це соціально значима суспільна позитивна оцінка особистості.

Гідність — це оцінка особою (самооцінка) своїх моральних, професійних та інших якостей.

Ділова репутація — це суспільна думка щодо професійних якостей особи.

Відповідно до цивільного законодавства громадянин вправі вимагати в суді спростування відомостей, які порочать його честь, гідність або ділову репутацію, якщо той, хто поширив такі відомості, не доведе, що вони відповідають дійсності.

Якщо відомості поширені щодо неповнолітніх або осіб, визнаних судом недієздатними, позов про захист їхньої честі та гідності мають право вчинити батьки, усиновителі, опікуни, піклувальники.

Заінтересована особа має право на судовий захист честі та гідності й у разі, коли відомості, які порочать, поширені щодо померлого члена її сім'ї чи іншого родича.

Обов'язок доведення того, що поширені відомості відповідають дійсності, покладається на відповідача. Позивач зобов'язаний довести лише сам факт поширення відповідачем відомостей, що його порочать. Слід зауважити, що законодавство ряду країн покладає обов'язок доказу того, що поширені відомості не відповідають дійсності, на самого позивача.

Форма поширення відомостей може бути будь-якою: усною (у публічних виступах), публікацією в пресі, повідомленням по радіо, на телебаченні, в інших засобах масової інформації, викладеною в службових характеристиках тощо. Якщо такі відомості поширені у пресі або інших засобах масової інформації, суд притягує як відповідачів автора та орган масової інформації (видавництво, редакцію).

Не вважається поширенням відомостей, які порочать честь, гідність і ділову репутацію, повідомлення їх лише тій особі, якої вони стосуються. Якщо поширені відомості, що містять критику, справді існуючих в особи недоліків у поведінці, роботі, побуті, то ці відомості не вважаються такими, що порочать її честь і гідність.

Особа, стосовно якої поширено відомості, що порочать її честь, гідність або ділову репутацію, має право вимагати, поряд із спростуванням таких відомостей, відшкодування збитків і моральної шкоди, заподіяних їх поширенням.

Моральна (немайнова) шкода, заподіяна громадянину порушенням її честі, гідності або ділової репутації, компенсується особою, яка заподіяла шкоду, якщо вона не доведе, що моральна шкода заподіяна не з її вини. Моральна шкода компенсується у грошовій або іншій матеріальній формі за рішенням суду з урахуванням суті позовних вимог, характеру діяння особи, яка заподіяла шкоду, фізичних чи моральних страждань потерпілого, а також інших негативних наслідків.

У наш час до засобів масової інформації подаються численні позови щодо виплати моральної компенсації на величезні грошові суми. За таких умов журналісти та інші творчі працівники висувають вимогу — внести зміни до законодавства про засоби масової інформації (пресу), обмежити можливість майнових вимог щодо них, забезпечити гарантії свободи преси. Враховуючи таку ситуацію, Верховна Рада України змінила принцип визначення розмірів судового мита при поданні позовів такого характеру (так, якщо позивач вимагає компенсацію моральної шкоди в сумі 200 000 грн, він має сплатити 10% від цієї суми).

§107. Право власності та його захист

Майнові права громадян, як і майнові права інших суб'єктів правовідносин, регулюються переважно нормами цивільного права. Проте основи цих прав мають конституційне закріплення. Відповідно до ст. 41 Конституції України кожен має прав володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Новий Цивільний кодекс визначає, що *правом власності* є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб.

Право володіння — це юридично забезпечена можливість фактичного утримання речі у сфері господарювання, фізичного її утримання, можливість власника впливати на річ. Цивільне законодавство передбачає володіння законне і незаконне. Законне володіння передусім належить власнику майна. Проте таке право може надаватися на підставі договірних відносин (найму, підряду, комісії, схову), а також у силу адміністративного акта (наприклад, розпорядження органів опіки і піклування) або на підставі, передбаченій у законі (знахідка, безхазяйне майно).

Поряд із законним володінням існує володіння без правових підстав, тобто незаконне. Якщо, особа, яка володіє майном без правових підстав, не знає і не могла знати про його незаконність, таке володіння визнається добросовісним незаконним володінням (громадянин придбав річ на речовому ринку, яку було вкрадено у власника). Якщо володілець майна знає або повинен знати про незаконність свого володіння, воно називається недобросовісним незаконним володінням (наприклад, якщо особа знайшла чужу річ і не передала її відповідним державним органам).

Право користування — це закріплена нормами права можливість одержання з речі корисних властивостей для задоволення потреб власника чи інших осіб або одержання від неї плодів і прибутків. Економічна реформа розширює можливості власника щодо господарського використання його майна: громадяни можуть вести самостійне господарство, створювати приватні підприємства, виготовляти продукцію як для особистих потреб, так і для продажу її іншим особам. Як і володіння, користування може бути законним і незаконним. Законним користувачем може бути не лише власник, а й інші особи.

Право розпорядження — це закріплена у нормах права можливість визначити юридичну чи фактичну долю речі. Якщо викладені вище правомочності щодо володіння і користування можуть належати не лише власникові, а й іншим особам, то право розпорядження належить, як правило, лише власникові. Власник має право на свій розсуд у своїх інтересах продати, обміняти, подарувати чи переробити належну йому річ.

Правочинності щодо користування, володіння і розпорядження виникають у власника одночасно з виникненням права власності, разом, у сукупності, можуть належати лише власникові й нікому більше.

Законодавство деяких країн використовує й інші визначення права власності. Так, за цивільним кодексом Франції — це "користування і розпорядження речами найбільш абсолютним засобом", а за німецьким цивільним уложенням — це "право розпоряджатися річчю на свій розсуд і відстороняти інших від усякого на неї впливу".

Право власності не можна ототожнювати з поняттям власності як економічної категорії, що означає конкретні суспільні відносини окремих індивідів та їх колективів щодо привласнення засобів і продуктів праці шляхом усунення від них усіх інших осіб. Економічні відносини власності у будь-якому суспільстві закріплюються за допомогою норм права і набувають характеру правовідносин. У Законі України "Про власність" зазначено, що "право власності — це врегульовані законом суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження майном".

Найпоширенішими способами набуття права власності є право на новостворене майно (виготовлення продукції, вирощений врожай, збудовані споруди тощо), купівля, отримання у спадок, у дарунок, у порядку обміну, придбання за прибутки від трудової, підприємницької та інтелектуальної діяльності, іншими способами, не забороненими законодавством. У процесі економічної реформи громадяни України

дістали можливість набувати право власності внаслідок приватизації державного житлового фонду та майна державних підприємств.

У новому Цивільному кодексі України передбачено можливість набуття права власності шляхом набувальної давності, тобто фізична чи юридична особа, що не є власником майна, але добросовісно, відкрито і безперервно володіє нерухомим майном як своїм власним протягом 10 років або рухомим майном — протягом п'яти років, набуває право власності на це майно.

Широта повноважень, які надаються власникові, може вступати в протиріччя з інтересами і правами інших осіб і суспільства в цілому. Тому закони всіх країн, ще з часів давньоримської держави, передбачали і передбачають ті чи інші обмеження права власності. Конституцією та законами України визначається, що власник, здійснюючи свої права та виконуючи обов'язки зобов'язаний дотримуватись моральних засад суспільства, не може завдавати шкоди правам, свободам і гідності громадян, порушувати інтереси суспільства, що охороняються законом, завдавати шкоди навколишньому середовищу, погіршувати природну якість землі, води, інших об'єктів природи. При здійсненні своїх прав і виконанні обов'язків власник зобов'язаний дотримуватись моральних засад суспільства.

Варто зауважити, що власність — не лише право, власність накладає обов'язки. Власник несе тягар утримання майна, що йому належить, тобто несе фінансові та інші витрати, пов'язані з підтриманням свого майна у відповідному стані, охороною майна і сплатою податків. Власник несе також ризик випадкового знищення чи пошкодження майна.

Відповідно до ст. 13 Конституції України держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності та господарювання, гарантує їм рівність перед законом. Порушення прав власників, будь то держава, громадянин чи юридична особа, зумовлює притягнення винних до юридичної відповідальності: цивільно-правової (майнової та моральної), матеріальної, адміністративної, кримінальної. Захист права власності полягає у забезпеченні власникові можливості нормально здійснювати правочинність щодо володіння, користування і розпорядження майном.

Найважливішим цивільно-правовим засобом захисту права власності є *віндикація* (від лат. *vindico* — захищаю, заявляю претензію, вимагаю) — витребування власником майна з чужого незаконного володіння. Віндикаційний позов — це позов власника про витребування свого майна з чужого незаконного володіння. У незаконного

добросовісного володільця (того, хто придбав майно і не знав і не повинен був знати, що особа не мала права його відчужувати), власник має право витребувати майно, коли цей володільець придбав майно безоплатно (дарування, успадкування). Коли незаконний добросовісний володільець придбав майно за плату, то власник може витребувати своє майно лише в тому випадку, коли це майно вибуло з володіння власника поза його волею (було втрачене або викрадене). Гроші, цінні папери на пред'явника не можуть бути витребувані від того, хто добросовісно придбав їх.

У недобросовісного володільця (того, хто знав або повинен був знати, що не має права на це майно) власник має право витребувати не лише своє майно, а й усі прибутки, які цей володільець одержав або міг одержати.

Порушення прав власника можуть полягати не тільки у позбавленні його володіння річчю. Коли хтось чинить перешкоду власникові у користуванні або розпорядженні річчю, власник може вимагати усунення будь-яких порушень його прав (негаторний позов), хоч би ці порушення і не були поєднані з позбавленням володіння, а також вимагати відшкодування завданих цими порушеннями збитків. Такі перешкоди можуть виявитися, наприклад, у спорудженні будівель, які обмежують доступ світла у вікна сусіднього будинку, створення постійного понад допустиму норму шуму та ін.

Цивільне право передбачає й інші форми захисту майнових інтересів власника: вимагати відшкодування завданих йому невиконанням договору збитків, а також компенсувати заподіяну власникові шкоду за умов відсутності договірних відносин та ін.

§108. *Форми та види власності*

Відповідно до Конституції України існує державна, комунальна та приватна власність, право власності українського народу.

Суб'єктом державної власності є держава в особі уповноважених на це державних органів. У державній власності є майно, у тому числі грошові кошти, яке належить державі Україна. У цілому об'єкти державної власності законодавством не обмежуються.

Суб'єктом комунальної власності, яка належить територіальній громаді, є відповідний орган місцевого самоврядування та уповноважений ним виконавчий орган. Згідно з Конституцією України територіальні громади села, селища, міста безпосередньо або

через утворені ними органи місцевого самоврядування управляють майном, що є у комунальній власності, утворюють, реорганізують та ліквідують комунальні підприємства, організації та установи, а також здійснюють контроль за їх діяльністю.

Об'єктами комунальної власності можуть бути житлові будинки, підприємства міського транспорту, водопостачання, теплопостачання, побутового обслуговування, культурні заклади, заклади народної освіти, охорони здоров'я та ін.

Суб'єктом права приватної власності є громадяни України, іноземці, особи без громадянства, а також створені громадянами юридичні особи. *Об'єктом права приватної власності* можуть бути речі (майно), природні ресурси, які допущені до цивільного обігу, а також результати інтелектуальної, творчої діяльності, в тому числі твори науки, літератури і мистецтва, винаходи і відкриття, сценарії кінофільмів, радіо- і телевізійних передач, інші результати інтелектуальної творчої діяльності. Вартість та кількість майна, яке може бути у приватній власності, законом не обмежується.

Суб'єктом права власності українського народу є народ України. Від імені народу права власника здійснюють органи державної влади та місцевого самоврядування. Об'єктом цієї форми власності є земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони.

Колективна власність передбачена в Законі України "Про власність". Суб'єктом колективної власності є певний колектив, права якого як власника здійснюють вищі органи управління юридичної особи (загальні збори, конференції, з'їзди тощо).

Господарський кодекс України до підприємств колективної форми власності відносить: виробничі кооперативи, підприємства споживчої кооперації, підприємства громадських і релігійних організацій.

Кожна з вищеназаних форм власності може поділятися на види, що більш конкретно розкривають їх сутність і зміст. Так, приватна форма власності поділяється на особисту, спільну подружжя — майно, нажите під час шлюбу, спільну власність громадян набуту внаслідок спільної господарської діяльності. При цьому розрізняється спільна власність з визначенням часток (часткова власність) або без визначення часток (сумісна власність). Виподіляють і такі види власності: власність кооперативна — внески, будівлі, споруди, продукція, доходи, що передбачені статутом кооперативу; власність громадських об'єднань (професійних спілок, благодійних фондів,

політичних партій та організацій), релігійних об'єднань (культові споруди, предмети релігійної обрядності, житлові будинки, кошти, майно, необхідне для забезпечення їх діяльності).

§109. Інтелектуальна власність

У Конституції України визначається, що кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. *Суб'єктами* цієї власності можуть бути громадяни, юридичні особи, держава, а *об'єктами* — літературні, мистецькі твори, наукові відкриття, винаходи, промислові зразки, товарні знаки, знаки обслуговування, фірмові найменування та інші результати інтелектуальної праці.

Усі результати творчої діяльності поділяються на дві групи: перша охороняється авторським правом, а друга (так звана промислова власність) — патентним правом та ін.

Майнові права, що належать суб'єктам інтелектуальної власності, якщо інше не передбачене законом, можуть передаватися повністю чи частково іншій особі за договором, а також у порядку спадкування. Передача майнових прав у цих випадках не має наслідком передачу чи обмеження прав авторства та інших невідчужуваних прав. Умови договору про передачу або обмеження таких прав є недійсними. Так, наприклад, художник, який намалював картину, може продати чи подарувати її, але нікому не може передати право авторства на неї.

§110. Зобов'язання та засоби їх забезпечення

Цивільні зобов'язання є найбільш поширеним видом цивільно-правових відносин. Люди щоденно кілька разів вступають між собою чи з організаціями в цивільно-правові відносини, які називаються зобов'язально-правовими. Сферою зобов'язально-правових відносин є виробництво і продаж товарів, побутове обслуговування населення, будівництво, транспортні послуги та ін.

Зобов'язанням вважаються правовідносини, в яких одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь іншої сторони (кредитора) певну дію, як-то: передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші, або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку.

Більшість зобов'язань виникають з договорів. Проте зобов'язання можуть виникати із інших правомірних дій: адміністративних актів, рятуння та охорони майна третіх осіб, знайдення чужого майна або скарбу, утримання пригультних домашніх тварин та ін. Зобов'язання можуть також виникати з неправомірних дій: внаслідок знищення, пошкодження або привласнення чужого майна, заподіяння шкоди здоров'ю громадянина, що потягло за собою втрату заробітку, заволодіння знахідкою, безпідставне набуття майна. Отже, підставами виникнення зобов'язань є два види дій: правомірні й неправомірні.

Суб'єктом зобов'язання може бути будь-яка фізична чи юридична особа. Сторона, яка має право вимагати від другої сторони виконання якоїсь дії, називається кредитором, а сторона, яка зобов'язана виконати вимогу кредитора, називається боржником. Сторони у зобов'язанні називаються ще контрагентами.

Зобов'язання, коли одна сторона має тільки право і не несе ніяких обов'язків, а друга несе тільки обов'язки і не має ніяких прав, називаються односторонніми. Такі відносини складаються при договорі позики, в якому позикодавець має тільки право вимагати повернення позичених грошей і не несе ніяких обов'язків, а в позичальника є тільки обов'язок повернути позичені гроші й немає ніяких прав; при позадоговірному заподіянні шкоди, коли потерпілий має лише право вимагати відшкодування завданих збитків, а заподіювач зобов'язаний відшкодувати завдані ним збитки і не має ніяких прав. Але в більшості випадків у зобов'язанні кожна сторона має не тільки права, а й несе певні обов'язки.

Зобов'язання повинні виконуватися належним чином і в установленій строк відповідно до умов договору та вимог, передбачених у правових актах, а за відсутності таких — відповідно до вимог, що звичайно ставляться. Виконання зобов'язань може забезпечуватися згідно з договором або законом неустойкою, заставою, завдатком, поручительством, гарантією. Всі ці засоби забезпечення виконання зобов'язань мають оформлятися письмово.

Неустойка — це визначена договором або законом сума, яку боржник повинен сплатити кредиторві у разі невиконання або неналежного виконання зобов'язання, зокрема, у разі прострочення виконання. Право на неустойку в такому випадку виникає незалежно від наявності у кредитора збитків. Кредитор не має права на неустойку лише в разі якщо порушення боржником зобов'язання стало наслідком випадку або непереборної сили.

Застава — це додатковий до основного договір між кредитором і боржником, за яким кредитор (заставодержатель) у разі невиконання зобов'язання боржником (заставадавцем) має право повернути стягнення на обумовлене цим договором майно боржника. Застава нерухомого майна, що залишається у володінні заставодавця, називається іпотекою, а застава рухомого майна, що передається у володіння заставодержателя, називається закладом. Реалізація предмета застави, на який звернено стягнення, провадиться шляхом його продажу з публічних торгів.

Завдаток — це грошова сума або рухоме майно, що видається однією з договірних сторін (боржником) другій стороні (кредитору) на підтвердження договору і забезпечення його виконання. Коли договір не виконано стороною, що дала завдаток, вона втрачає його. Коли ж у невиконанні договору винна сторона, яка одержала завдаток, вона зобов'язана повернути завдаток у подвійному розмірі.

Порука — договір, за яким поручитель бере на себе обов'язок відповідати перед кредитором за виконання зобов'язання основним боржником. Отже, у договорі поруки беруть участь три суб'єкти — кредитор, боржник з основного договору і третя особа — поручитель, з якою кредитор укладає додатковий договір — договір поручительства.

Гарантія — це письмові зобов'язання банку, іншої фінансової установи, страхової організації (гаранта), яке видається кредитору (бенефіціару) на прохання боржника (принципала) і за яким гарант бере на себе відповідальність за порушення боржником умов договору з кредитором.

Притримання — це право кредитора, який правомірно володіє річчю, що підлягає передачі боржникові, в разі невиконання останнім у строк зобов'язання, притримувати річ у себе до виконання боржником зобов'язання.

§111. Авторське право. Суміжні права

Авторське право — це сукупність правових норм, якими регулюються майнові і немайнові відносини, пов'язані зі створенням і використанням творів літератури, науки та мистецтва. Основні положення авторського права передбачені Цивільним кодексом України та Законом України "Про авторське право та суміжні права". Авторське право поширюється як на обнародувані, так і на необнародувані твори в галузі літератури, науки і мистецтва незалежно

від їх призначення, жанру, достоїнства, обсягу, мети, а також способу відтворення, виражені в усній, письмовій або будь-якій іншій формі.

Об'єктами авторського права є книги, брошури, статті, музичні твори, сценарії, хореографічні твори, твори живопису, скульптури, графіки, дизайну, твори архітектури, садово-паркового мистецтва, кінофільми, відеофільми та ін.

Авторові належить право:

1) на опублікування, відтворення і розповсюдження свого твору всіма дозволеними законом способами під своїм ім'ям, під умовним ім'ям (псевдонімом) або без зазначення імені (анонімно);

2) на недоторканність твору;

3) на одержання винагороди за використання твору іншими особами, крім випадків, зазначених у законі.

При виданні, публічному виконанні або іншому використанні твору забороняється без згоди автора вносити будь-які зміни як у сам твір, так і в його назву. Забороняється також без згоди автора супроводжувати твір при його виданні ілюстраціями, передмовами, післямовами, коментарями, будь-якими поясненнями.

Авторові твору, створеного в порядку виконання службового завдання в науковій або іншій організації, належить особисте немайнове право на цей твір. Авторське право на радіо- і телевізійні передачі належить радіотелевізійним організаціям, що передають їх, а на твори, включені в ці передачі, — їх авторам.

Використання твору автора (в тому числі переклад на іншу мову) іншими особами допускається не інакше, як на підставі договору з автором або його правонаступником, крім випадків, зазначених у законі.

Допускається без згоди автора і без виплати авторського гонорару, але із зазначенням імені автора:

1) використання цитат з опублікованого твору;

2) публічне виконання музичних творів під час офіційних та релігійних церемоній;

3) вільне відтворення бібліотеками та архівами примірників твору репрографічним способом з метою освіти, навчання, приватного дослідження;

4) вільне відтворення примірників твору для навчання за умовами, якщо обсяг такого відтворення відповідає зазначеній меті;

5) вільне відтворення творів у особистих цілях або для звичайного кола сім'ї.

Авторське право діє протягом усього життя автора і 70 років після його смерті. Воно переходить у спадщину, але право автора на ім'я і право на недоторканність твору не переходять за спадкоємством.

Суміжними правами вважаються права виконавців літературних, драматичних, музичних, музично-драматичних, хореографічних та інших творів; виробників фонограм і відеограм; організацій програм (передач) мовлення.

Виконавці здійснюють свої права за умови дотримання ними прав авторів виконуваних творів. Виробники фонограм і відеограм повинні дотримуватись прав суб'єктів авторського права і виконавців, організації програм мовлення повинні дотримуватись прав суб'єктів авторського права і виконавців. Організації програм мовлення повинні дотримуватись прав суб'єктів авторського права, виконавців, виробників фонограм і відеограм.

Майнові права і право інтелектуальної власності на об'єкти суміжних прав (право на використання об'єкта суміжних прав та ін.) належать відповідним виконавцям, виробникам та організаціям мовлення.

Строк чинності суміжних майнових прав спливає через 50 років з моменту їх виникнення.

§112. Цивільно-правові правочини (угоди). Договори

Правочини (угоди) є найпоширенішими в цивільному праві юридичними фактами. Правочинами є дії громадян і організацій, спрямовані на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Такі дії можуть бути передбачені законодавством і бути такими, що законом не передбачені, але й не суперечать чинному законодавству. Правочин має юридичну силу, якщо в ній виявлена воля її учасників, причому в такій формі, щоб вона була доступна і зрозуміла для них. Зовнішнє вираження волі називається *волевиявленням*. Волевиявлення є суттю самого правочину. Вона може бути виражена словами (усно), у письмовій формі або поведінкою. Це так звані конклюдентні дії, тобто дії, які свідчать про те чи інше волевиявлення. Наприклад, спадкоємець залишається проживати у квартирі, яку йому заповів батько. Це свідчення того, що спадкоємець згоден прийняти спадщину. Громадянин опускає в торговельний автомат монету або жетон (вчиняє дію), і це свідчення того, що громадянин бажає придбати необхідну йому річ.

Правочини, які щоденно учиняють юридичні особи і громадяни, є досить різноманітними, а тому вимагають певної класифікації. Вони бувають одно-, дво- або багатосторонніми. Якщо для виникнення правочину достатньо волевиявлення однієї сторони, вона є односторонньою (наприклад, розпорядження своїм майном на випадок смерті — заповіт). Якщо для виникнення правочину необхідні зустрічні волевиявлення двох сторін, то це — двосторонній правочин. Такі правочини (їх більшість) називаються договорами.

Залежно від способу укладання правочини поділяються на консенсуальні та реальні. Консенсуальні правочини вважаються укладеними з моменту досягнення згоди сторін за всіма істотними умовами. Більшість правочинів є консенсуальними. Для укладання реального правочину, поряд зі згодою сторін, необхідне вчинення фактичних дій (наприклад, передача майна). До реальних правочинів належать договори позики, перевезення, дарування.

За особливостями мети, якої намагаються досягти сторони, правочини поділяються на платні й безплатні. У платному правочині дії однієї сторони відповідає обов'язок іншої сторони вчинити зустрічну дію (сплатити гроші, передати річ, виконати роботу та ін.). Переважна більшість договорів є платними. У безплатній угоді одна сторона зобов'язана вчинити дії, а інша не зобов'язана вчинити власні зустрічні дії. Односторонні правочини є безплатними. Деякі двосторонні правочини за розсудом сторін можуть бути як платними, так і безплатними (наприклад, договори доручення, схову).

Не всякий правочин може бути визнаним дійсним. Для того, щоб правочин мав належну юридичну силу, він повинен відповідати низці вимог закону, які заведено називати *умовами дійсності правочину*.

До них належать: форма, сторони, зміст, відповідність внутрішньої волі та волевиявлення сторін.

Форма правочину може бути усна або письмова (проста чи нотаріальна). Письмовим вважається правочин, якщо його підписано учасниками, а якщо він вчиняється юридичними особами, то має бути скріплений також печаткою. Форма правочину обирається за розсудом осіб, які його укладають, за винятком випадків, коли закон зобов'язує укласти правочин у певній формі. Згідно з цивільним законодавством правочини державних, кооперативних і громадських організацій між собою і з громадянами, а також правочини громадян між собою на значну суму грошей укладаються, як правило, у письмовій формі. Правочин вважається таким, що вчинений у письмовій формі, якщо його зміст зафіксований в одному або декількох документах, у листах,

телеграмах, якими обмінялись сторони. У письмовій формі укладається договір поруки та інші передбачені законодавством види забезпечення цивільно-правових зобов'язань. Недодержання простої письмової форми, що вимагається законом, позбавляє сторони права в разі спору посилатися для підтвердження правочину на показання свідків, а у випадках, прямо зазначених у законі, має наслідком недійсність правочину. У решті випадків правочин може бути укладено в усній формі. Як правило, в усній формі укладаються правочини між громадянами, що виконуються під час укладання. Але й при усній формі правочину між організацією і громадянином, сторона, яка оплатила товари або послуги, повинна одержати від другої сторони письмовий документ, що підтверджує одержання грошей і підстави цього.

Нотаріальне посвідчення правочинів обов'язкове лише у випадках, зазначених у законі. Недодержання нотаріальної форми угод у цих випадках тягне за собою їх недійсність. Нотаріальна форма передбачається для договорів купівлі-продажу, дарування будинків, квартир, дач та іншої нерухомості, договорів на довічне утримання особи. Нотаріального посвідчення вимагають заповіти, сімейні договори, згода батьків на усиновлення їхньої дитини тощо.

Сторони. Оскільки правочин є вольовим актом, спрямованим на досягнення правового результату, то й укласти його можуть лише особи, які володіють у тому чи іншому обсязі дієздатністю. Якщо ж виникає необхідність вчинення правочину недієздатною особою, то від імені недієздатного правочин вчиняють його законні представники — батьки, усиновителі, опікуни, піклувальники. Якщо ж правочин вчиняється недієздатними особами, то він визнається недійсним. Наслідком його є, як правило, двостороння реституція, тобто кожна зі сторін зобов'язана повернути іншій все одержане за правочином.

Ознакою правоздатності організації є її статус юридичної особи. Правочини юридичної особи не повинні суперечити цілям її діяльності та її статуту.

Зміст правочину становлять цивільні права й цивільні обов'язки сторін, які зумовлені їхньою волею. Насамперед воля сторін має відповідати нормам права. Якщо воля сторін суперечить вимогам права, то є підстави вважати такий правочин протизаконним. До таких правочинів належать так звані фіктивні правочини, коли сторони ставлять за мету вчинити угоди без виникнення певних юридичних наслідків (уявний продаж майна), а також удавані правочини, тобто правочини, укладені з метою приховати інший правочин (під виглядом дарування здійснюється купівля-продаж).

Правочин є дійсним і набуває юридичної сили лише за умови, що справжня воля сторін і її зовнішнє вираження — волевиявлення — збігаються. Недійсними є правочини у випадках, коли волевиявлення не відображає справжньої волі сторін, тобто немає єдності (відповідності) волі й волевиявлення, що свідчить про відсутність справжнього бажання укласти правочин. Така розбіжність волі й волевиявлення має місце, коли правочин учиняється, зокрема, під впливом насильства, погрози, обману, помилки, збігу тяжких обставин.

Насильство — це фізичний або психічний вплив на особу учасника правочину або його близьких з метою примусу до її вчинення.

Погроза — це вплив на учасника правочину або його близьких обіцянкою (погрозою) заподіяти майнову або немайнову шкоду. Погроза за змістом має бути серйозною, реальною, протиправною.

Обман — це навмисне введення іншої сторони в оману повідомленням її фактів, які не відповідають дійсності. Обман має місце і тоді, коли одна із сторін замовчує обставини, які мають істотне значення для угоди.

Наслідками правочинів, які вчинено під впливом насильства, погрози і обману є визнання судом їх недійсними. Сторона, яка застосувала насильство, погрозу або обман зобов'язана відшкодувати другій стороні збитки в подвійному розмірі та моральну шкоду, що завдані у зв'язку з вчиненням таких правочинів.

Помилка — це відсутність справжнього уявлення про ті чи інші обставини, що мають значення для угоди; помилка має бути суттєвою і не стосуватися мети вчинення правочину.

Збіг тяжких обставин — це настання такого скрутного становища для однієї зі сторін угоди, яке примушує її укласти цю угоду на вкрай не вигідних для себе умовах.

При визнанні такого договору недійсним кожна зі сторін зобов'язана повернути другій стороні все, що вона одержала на виконання цього правочину: сторона, яка скористалась тяжкою обставиною, зобов'язана, окрім того, відшкодувати другій стороні збитки і моральну шкоду, що завдані їй у зв'язку з вчиненням цього правочину.

Як зазначалося, будь-який цивільно-правовий договір є правочином. Отже, всі вимоги щодо правочинів рівною мірою стосуються і договорів.

Договір — це домовленість двох або більше сторін (громадян чи юридичних осіб), спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних правовідносин. Для виникнення договору необхідна воля сторін, що його укладають. Ця воля має збігатися, тобто волевиявлення

сторін знаходить свою реалізацію в досягненні домовленості між ними. *Предметом договору* завжди є певна дія, але ця дія повинна бути тільки правомірною. Якщо предметом договору буде неправомірна дія, тобто незаконна, то такий договір визнається недійсним. *Змістом* будь-якого *договору* є права та обов'язки сторін, встановлені ним. Зміст будь-якого договору характеризується його умовами. Істотними визначаються такі умови договору, без яких договір не може вважатися укладеним. Істотними є ті умови договору, які визначені такими за законом або необхідні для договорів певного виду, а також усі ті умови, щодо яких за заявою однієї зі сторін досягнуто згоди.

§113. Позовна давність

У суспільних і, зокрема, правових відносинах велика роль належить факторові часу. На певні строки укладаються договори, з досягненням певного віку громадяни набувають повної дієздатності, права на одержання пенсії тощо. За висловом визначного філософа Г. Сковороди "...з усіх втрат втрата часу — найтяжча".

Особливе місце серед правових строків посідає строк позовної давності. Позовна давність – це строк, у межах якого особа може звернутись до суду з вимогою про захист свого цивільного права або інтересу.

Цивільне законодавство розрізняє два види строків позовної давності — загальну і спеціальну. *Загальна позовна давність* встановлюється тривалістю у три роки. Вона застосовується у будь-яких випадках за умови, що законом не передбачено інший (спеціальний) строк. *Спеціальні строки* встановлюються для окремих вимог. Наприклад, один рік на спростування недостовірної інформації, поміщеної у засобах масової інформації; у зв'язку з недоліками придбаного товару; про розірвання договору дарування; у зв'язку з перевезенням вантажу, пошти; про стягнення неустойки (штрафу, пені) тощо. Позовна давність у п'ять років застосовується до вимог про визнання недійсними правочину (договору), вчиненого під впливом насильства або обману. Позовна давність у десять років застосовується щодо оскарження правочинів (договорів), недійсність яких встановлена законом (нікчемні правочини), і визнання такого правочину недійсним судом не вимагається.

Позовна давність, встановлена законом, може бути збільшена за домовленістю сторін, але не скорочена за волею сторін у договірних відносинах.

Перебіг позовної давності починається від дня, коли особа довідалася або могла довідатися про порушення свого права або про особу, яка його порушила. У разі порушення цивільного права або інтересу неповнолітньої особи позовна давність починається від дня досягнення нею повноліття.

Однак після початку перебігу строку позовної давності можуть виникати обставини, які впливають на нормальний перебіг строку давності, а тому такі обставини можуть призводити до: зупинення або переривання строку позовної давності.

Зокрема, перебіг строку позовної давності зупиняється:

1) якщо пред'явникові позову перешкоджала надзвичайна або невідворотна за даних умов подія – непереборна сила (урагани, землетруси, воєнні дії);

2) внаслідок встановлення законом відстрочки виконання зобов'язань – мораторій (може бути у випадках оголошення воєнного або надзвичайного стану);

3) якщо позивач або відповідач перебуває у складі Збройних Сил України або в інших збройних формуваннях, що переведені на воєнний стан.

Від дня припинення обставин, що були підставою для зупинення перебігу позовної давності, перебіг позовної давності продовжується.

Переривання перебігу позовної давності можливе у випадках:

1) вчинення особою дій, що свідчать про визнання нею свого боргу або іншого обов'язку;

2) пред'явлення особою позову до боржника. Після переривання перебіг позовної давності починається заново. Час, що минув до переривання перебігу позовної давності, до нового строку не зараховується.

Пред'явлення позову, залишеного без розгляду, не перериває перебігу строку позовної давності.

Сплив позовної давності, про застосування якої заявлено стороною у спорі, є підставою для відмови у позові. Якщо суд визнає поважними причини пропущення позовної давності, порушене право підлягає захисту.

Існують вимоги, на які позовна давність не поширюється. До таких належать:

1) вимоги, що випливають із порушення особистих немайнових прав;

2) вимоги вкладників банку (іншої фінансової установи) про видачу вкладу;

- 3) вимоги про відшкодування збитків, завданих каліцтвом, іншими ушкодженнями здоров'я або смертю;
- 4) вимоги власника або іншої особи про визнання незаконними правового акта органу власності або інше речове право;
- 5) на вимогу застрахованої особи (страхувальника) до страхової організації (страховика) про здійснення страхової виплати.

§114. Договір купівлі-продажу

Договір купівлі-продажу — один із найпоширеніших типів договорів, за яким продавець зобов'язується передати майно у власність покупцеві, а покупець зобов'язується прийняти майно і сплатити за нього визначену грошову суму. Цей договір сплатний, двосторонній, консенсуальний. Право продажу майна, крім випадків примусового продажу, належить власникові. Продаж майна провадиться за цінами, що встановлюються за погодженням сторін, якщо інше не передбачено законодавчими актами. При укладанні договору продавець зобов'язаний попередити покупця про всі права третіх осіб на продавану річ (право наймача, право застави, право довічного користування тощо). Право власності на продане майно переходить до покупця, як правило, з моменту передання речі.

Якість проданої речі має відповідати умовам договору, а якщо таких вказівок у договорі немає — вимогам, що звичайно ставляться. Річ, що продається торговельною організацією, має відповідати стандартів, технічним умовам або зразкам, встановленим для речей цього роду. Покупець, якому продано річ неналежної якості, якщо її недоліки не були застережені продавцем, вправі за своїм вибором вимагати:

- або заміни речі, визначеної у договорі родовими ознаками, річчю належної якості;
- або відповідного зменшення купівельної ціни;
- або безоплатного усунення недоліків у речі продавцем чи відшкодування витрат покупця на їх виправлення;
- або заміни на такий самий товар іншої моделі з відповідним перерахуванням купівельної ціни;
- або розірвання договору з відшкодуванням покупцеві збитків.

Товаром може бути всяке майно, яке не вилучене з цивільного обороту. Більше того, товаром може бути майно, якого на момент

укладання договору ще немає в натурі, наприклад, майбутній врожай або річ, яка буде виготовлена після укладення договору.

Слід мати на увазі й те, що стосовно деяких речей прийнято спеціальний порядок їх набуття, спеціальне оформлення договору: нотаріальне посвідчення, державна реєстрація (купівля-продаж домоволодінь, квартир, гаражів, автомашин, промислових об'єктів та ін.).

§115. Договір майнового найму (оренди)

Договір майнового найму (оренди) — це договір, за яким наймодавець зобов'язаний надати наймачеві майно у тимчасове користування за плату. Наймачеві належить право власності на плоди, продукцію, доходи, одержані у результаті користування річчю, переданою у найм. Це двосторонній, сплатний, консенсуальний і, як правило, письмовий договір. За цим договором одна сторона — наймодавець — зобов'язана надати наймачеві майно у стані, що відповідає умовам договору і призначенню майна, і провадити за свій рахунок капітальний ремонт зданого у найм майна, якщо інше не передбачено законом або договором. Друга сторона — наймач — зобов'язана:

- 1) своєчасно вносити плату за користування майном;
- 2) користуватися майном відповідно до договору і призначення майна;
- 3) підтримувати найняте майно в належному стані;
- 4) провадити за свій рахунок поточний ремонт, якщо інше не встановлено законом або договором;
- 5) при припиненні договору найму повернути майно в тому стані, в якому він його одержав, з урахуванням нормального зносу, або у стані, обумовленому договором.

Строк договору майнового найму визначається за погодженням сторін. Коли договір майнового найму укладено без зазначення строку, він вважається укладеним на невизначений строк і кожна із сторін вправі відмовитися від договору в будь-який час, попередивши про це в письмовій формі другу сторону за один місяць, а у разі найму нерухомого майна — за три місяці. Наймодавець має право відмовитись від договору найму і вимагати повернення речі, якщо наймач не вносить плату за користування річчю протягом трьох місяців. Здавання наймачем найнятого майна в піднайом дозволяється лише за згодою наймодавця. Різновидами договору майнового найму можна вважати

договір оренди. Орендою вважається засноване на договорі тимчасове й сплатне володіння та користування будинками, землею, природними ресурсами, підприємствами та іншими майновими комплексами і майном, необхідним орендареві для самостійного здійснення господарської та іншої діяльності.

§116. Договір позики

За договором позики одна сторона (позикодавець) передає другій стороні (позичальникові) у власність гроші або речі, визначені родовими ознаками, а позичальник зобов'язується повернути позикодавцеві таку саму суму грошей або рівну кількість речей того ж роду і якості. Сторонами договору можуть бути як фізичні, так і юридичні особи. Договір позики вважається укладеним у момент передачі грошей або речей.

Договір позики є реальним і, якщо його сума не менш як у десять разів перевищує встановлений законом розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян, письмовим. Він може бути безоплатним і сплатним. Сплатним договір вважається тоді, коли в його умовах передбачено одержання позикодавцем від позичальника процентів на суму позики. Договір позики вважається безпроцентним, якщо він укладений між громадянами на суму, яка не перевищує п'ятдесятикратного розміру неоподаткованого мінімуму доходів громадян і не пов'язаний із здійсненням підприємницької діяльності.

Якщо договір позики має бути укладений у письмовій формі, то його оспорування в суді, як правило, не може ґрунтуватися на свідченнях свідків.

§117. Договір дарування

За договором дарування одна сторона (дарувальник) передає безоплатно іншій стороні (обдаровуваному) майно (дарунок) у власність. Дарувальник повинен бути власником відчужуваного у такий спосіб майна. Цей договір є безоплатним, тому дарувальник не вправі вимагати від обдарованої особи зустрічних дій майнового або немайнового характеру. Договір вважається укладеним з моменту прийняття майна обдарованим.

Сторонами у договорі дарування можуть бути фізичні особи, юридичні особи, держава Україна, Автономна Республіка Крим, адміністративно-територіальні громади. Батьки (усиновлювачі),

опікуни не мають права дарувати майно дітей та підопічних. Договір дарування між юридичними особами, які займаються підприємницькою діяльністю, не допускається, якщо право дарування прямо не передбачене у статуті дарувальника. Дарунком можуть бути рухомі речі, в тому числі гроші та цінні папери, нерухомі речі, майнові права, якими уже володіє дарувальник, а також ті, які можуть виникнути у нього у зв'язку зі здійсненням права інтелектуальної власності та інших прав.

Договір дарування предметів особистого користування та побутового призначення може бути укладений усно, договір дарування нерухомої речі укладається письмово і посвідчується нотаріусом, а договір дарування рухомих речей, які мають особливу цінність, укладається письмово. Договір дарування валютних цінностей на значну суму укладається письмово і посвідчується нотаріусом.

Договором може бути встановлено обов'язок обдарованого вчинити певну дію майнового характеру на користь третьої особи або утриматись від її вчинення (сплачувати грошову допомогу, не виселяти особу з будинку, право користуватись певною ділянкою та ін.). До вимог про розірвання договору дарування застосовується позовна давність в один рік.

Як правило, юридичні особи укладають між собою оплатні договори. Водночас набувають поширення договори, за якими юридичні особи, що займаються підприємництвом, передають безоплатно майно різним громадським організаціям, благодійним фондам, некомерційним організаціям на засадах пожертви (спонсорства, меценатства, благодійництва тощо) для досягнення ними певної, наперед обумовленої, мети. Пожертвувач має право здійснювати контроль за використанням пожертви, відповідно до встановленої мети.

Договором дарування може бути встановлений обов'язок дарувальника передати дарунок обдарованому в майбутньому (у певний термін або в разі настання певної обставини).

§118. Договір довічного утримання

Договір довічного утримання є договором, за яким громадянин (відчужувач) передає іншому громадянину або організації — юридичній особі (набувачу) будинок, квартиру, інше нерухоме майно або майно, що має значну цінність, натомість набувач майна зобов'язується надавати відчужувачеві довічне грошове або матеріальне забезпечення.

Договір довічного утримання має бути нотаріально засвідчений державним або приватним нотаріусом, а якщо він передбачає відчуження нерухомого майна, то підлягає також державній реєстрації. У договорі довічного утримання зазначається оцінка відчужуваного майна, яка встановлюється за погодженням сторін, а також конкретні види грошового і матеріального забезпечення, тобто суми, які має виплачувати набувач, та періодичність цих виплат і можливість індексації, надання харчування, догляду, медичного обслуговування, санаторно-курортного лікування та іншої необхідної допомоги.

Таку угоду можуть укладати і забезпечені громадяни, але які за станом здоров'я не можуть себе обслуговувати, тому допомога з боку набувача може полягати лише у догляді за ними (утриманні будинку, приготуванні їжі, супроводі на прогулянках та ін.).

Якщо утримання передбачає лише виплату певних платежів у грошах, то розмір грошової суми, що визначається у договорі, у розрахунку на місяць має бути не меншим від розміру грошової оцінки прожиткового мінімуму.

За договором довічного утримання набувач не має права під час дії договору відчужувати одержане майно. Випадкова втрата або пошкодження майна, одержаного набувачем, не звільняє набувача від обов'язків, взятих ним на себе за договором.

Договір довічного утримання може бути розірваний:

1) на вимогу відчужувача, якщо набувач майна не виконує обов'язків, взятих на себе за договором;

2) на вимогу набувача майна, якщо з незалежних від нього обставин його майновий стан змінився настільки, що він не в змозі надавати відчужувачеві обумовлене забезпечення.

У разі розірвання договору майно має бути повернене відчужувачеві. Витрати на забезпечення відчужувача, проведені набувачем майна до розірвання договору не відшкодовуються. Договір може бути розірваний також за одночасною згодою обох сторін.

Оскільки набувач зобов'язаний утримувати відчужувача довічно, то строк дії договору не можна визначити; такі договори є договорами з невизначеним строком і настання смерті відчужувача є умовою припинення договору.

У разі смерті набувача майна (фізичної особи) обов'язки за договором переходять до тих спадкоємців, до яких переходить майно, яке було відчужене за договором; у разі відсутності таких спадкоємців або у разі відмови їх від договору довічного утримання майно, яке раніше було відчужене з умовою довічного утримання, повертається

відчужувачеві. Договір припиняється також за зверненням відчужувача до спадкоємців з вимогою повернення майна.

У разі реорганізації юридичної особи обов'язки за договором довічного утримання переходять до правонаступників юридичної особи, яка уклала договір; у разі ліквідації юридичної особи майно, яке раніше було відчужене з умовою довічного утримання, має бути повернене відчужувачеві.

Цивільний кодекс України допускає встановлення довічного утримання на користь кількох осіб (чоловіка і дружини; двох сестер і брата). Договором може бути обумовлено право на одержання утримання і на користь третіх осіб, яких визначає відчужувач майна.

Спірні питання, які виникають у процесі виконання договору, вирішуються судом і, якщо спір виник з приводу обсягу утримання, що надається, суд має керуватися принципами добросовісності і здорового глузду.

Задля запобігання спорам у договорі на довічне утримання бажано детально і чітко регламентувати види, обсяг, якість матеріального забезпечення, умови проживання "утриманця", надання медичної допомоги, можливість індексації грошових виплат тощо.

Слід зазначити, що договір на довічне утримання має гуманний характер і основною його метою є, насамперед, надання особам, які за станом здоров'я або внаслідок віку не можуть себе обслуговувати, постійного стороннього догляду. Перетворення укладання таких договорів на різновид підприємництва – небажане явище в суспільстві. Враховуючи, що відчужувані – це переважно немічні та одинокі люди, держава має взяти під контроль виконання таких договорів, доручивши здійснення контролю на органи опіки та піклування.

§119. Цивільно-правова відповідальність. Делікт

Цивільно-правова відповідальність – це один з видів юридичної відповідальності, суть якої полягає у примусовому впливі на порушника цивільних прав і обов'язків шляхом застосування до нього санкцій переважно майнового характеру. Цивільно-правова відповідальність характеризується низкою особливостей, що вирізняють її серед інших видів юридичної відповідальності. Головними особливостями є:

- 1) переважно майновий її характер;

2) можливість добровільного здійснення її самим правопорушником (наприклад, правопорушник добровільно відшкодовує матеріальні збитки без втручання судових органів);

3) компенсаційна мета (поновлення порушених майнових або особистих немайнових прав);

4) можливість виявлення власної ініціативи у встановленні відповідальності (передбачення в договорі неустойки та її розмірів, умов розірвання договору та ін.);

5) додатковий характер для порушника (як правило, боржник, до якого застосовано цивільно-правову відповідальність, не звільняється від виконання зобов'язання в натурі).

Питання щодо віднесення відповідальності до певного виду — часткової, солідарної, субсидарної — виникає лише у випадках порушення зобов'язання.

Цивільно-правове зобов'язання — це таке цивільне правовідношення, за якого одна особа (боржник) зобов'язаний здійснити на користь іншого (кредитора) певну дію або утриматися від певних дій, а кредитор має право вимагати вказаної поведінки від боржника. Кожна зі сторін у зобов'язанні може мати кілька учасників. Така участь кількох осіб може бути частковою чи солідарною. *Часткове зобов'язання* має місце тоді, коли в ньому беруть участь кілька кредиторів або кілька боржників і кожен із кредиторів має право вимагати виконання, а кожен із боржників повинен виконати зобов'язання у певній частці. Припускається, що ці частки є рівними, якщо інше не впливає із закону або договору. При частковій відповідальності кожна із зобов'язаних осіб відповідає у певній частці спільного боргу. *Солідарні зобов'язання* виникають тоді, коли вони передбачені договором або встановлені законом, зокрема при неподільності предмета зобов'язання. Якщо в такому зобов'язанні є один кредитор і кілька боржників, то кредитор має право вимагати виконання як від усіх боржників разом, так і від кожного з них окремо, причому як повністю, так і в частині боргу. Не одержавши повного задоволення від одного із солідарних боржників, кредитор має право вимагати не-одержане з решти солідарних боржників. Усі боржники залишаються зобов'язаними доти, поки зобов'язання не буде погашене повністю. Виконання солідарного зобов'язання повністю одним із боржників звільняє решту боржників від його виконання.

Для *субсидарної або додаткової відповідальності* характерне існування основного і додаткового боржників. Кредитор не може вибрати, до кого звернутися з вимогою — до основного чи додаткового

боржника. В усіх випадках відповідальність несе основний боржник і лише у випадку неможливості стягнення з основного боржника можна притягти до відповідальності додаткового. Прикладом субсидарної відповідальності може бути відповідальність батьків або піклувальників за шкоду, заподіяну неповнолітнім віком від 15 до 18 років (якщо у неповнолітнього немає майна або заробітку, достатнього для відшкодування заподіяних збитків, то до відповідальності притягаються батьки, усиновителі або піклувальники).

Відповідальність залежить від підстави виникнення і поділяється на договірну та позадоговірну відповідальності.

Договірна відповідальність — це обов'язок однієї сторони відшкодувати збитки, завдані іншій стороні неналежним виконанням або невиконанням умов договору, тобто добровільно взятих на себе зобов'язань. Вона характеризується такими рисами:

- до настання відповідальності сторони були зв'язані між собою певним цивільно-правовим зобов'язанням;
- це зобов'язання виникло з укладеного договору;
- підставою відповідальності боржника перед кредитором є факт невиконання чи неналежного виконання зобов'язання.

Позадоговірною визнається відповідальність, що настає у зв'язку із заподіянням шкоди однією особою (правопорушником) іншій особі (потерпілому), між якими відсутні договірні відносини.

Делікт — правопорушення, яке є підставою для притягнення правопорушника до передбаченої законом відповідальності. *Деліктна відповідальність* є наслідком позадоговірного заподіяння шкоди. Вона настає за таких умов:

- 1) заподіяння майнової шкоди (збитків);
- 2) протиправність діяння особи, яка заподіяла шкоду;
- 3) наявність причинного зв'язку між протиправними діями особи, яка заподіяла шкоду, і цією шкодою;
- 4) наявність вини особи, яка заподіяла шкоду.

За *деліктним зобов'язанням* той, хто заподіяв шкоду, зобов'язаний у повному обсязі відшкодувати її, а інша сторона має право вимагати від заподіювача виконання його зобов'язання. На відміну від договірної відповідальності, деліктна відповідальність є порушенням загального правила не завдавати шкоди іншому.

Особливістю цивільно-правової відповідальності є те, що вона може наставати й без вини, якщо це передбачено законом або договором. Так, згідно з Цивільним кодексом боржник не звільняється від відповідальності за неможливість виконання грошового зобов'язання.

Це означає, що у разі неможливості суб'єкта господарських відносин розрахуватися з кредиторами через відсутність коштів на його рахунку в банку, він, як правило, не звільняється від відповідальності.

Найпоширенішим випадком відповідальності особи без вини є відповідальність за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки. Джерелом підвищеної небезпеки є предмети матеріального світу (транспортні засоби, механізми, шкідливі викиди підприємства, вибухові речовини, отрути та ін.), які через свої специфічні особливості не піддаються повному контролю людини, що використовує ці предмети у своїх інтересах, і тому становлять підвищену небезпеку для оточення, оскільки мають високий ступінь імовірності заподіяння йому шкоди.

Відповідальність за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, як правило, покладається на власника або володільця цього джерела, а не на особу, що безпосередньо ним керувала. Ця відповідальність настає незалежно від вини особи, що керувала джерелом підвищеної небезпеки, і вини його власника або володільця. Якщо джерело підвищеної небезпеки належить підприємству – юридичній особі, то вона й відповідає за заподіяну шкоду. Власники або володільці джерела підвищеної небезпеки звільняються від відповідальності за заподіяну шкоду, якщо доведуть, що шкода настала внаслідок непереборної сили або умислу потерпілого.

Особа не несе відповідальності, якщо в її діях нема складу правопорушення. Підставами звільнення від цивільно-правової відповідальності є, зокрема, випадок (казус) і непереборна сила.

Казусом є випадкова дія особи, яка має зовнішні ознаки правопорушення, але позбавлена елементу вини (умислу чи необережності) і не тягне юридичної відповідальності. Як правило, казус не залежить від волі особи і за існуючих умов не може бути передбачений.

Непереборна сила – це надзвичайна і невідворотна за певних умов подія. До таких подій належать землетруси, повені, урагани, лісові пожежі та інші стихійні лиха. Також непереборною силою можуть вважатися певні суспільні явища – воєнні дії, страйки тощо.

§120. Спадкове право

Спадкове право – це сукупність норм цивільного права, що встановлюють порядок переходу прав і обов'язків (спадщини) від

особи, що померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців). Спадкове право урегульоване шостою книгою нового Цивільного кодексу.

Підставою виникнення спадкових правовідносин є смерть громадянина або оголошення судом його померлим.

Переходять у спадок майнові права авторів, тобто право на винагороду за використання створеного ними твору, майнові права, пов'язані з винаходами, майнові права, що впливають з різноманітних договорів. До спадщини включають і борги спадкодавця, проте спадкоємець, який прийняв спадщину, відповідає за ці борги лише в межах справжньої вартості спадкового майна, що перейшло до нього. Спадковим майном можуть бути також приватні підприємства, частки (паї) та вклади в майні господарських товариств.

Не входять до складу спадщини права та обов'язки, що нерозривно пов'язані з особою спадкодавця, зокрема:

1. Особисті немайнові права (честь, гідність, авторство).
2. Право на участь у товариствах та право членства в об'єднаннях громадян, якщо інше не передбачене законом або їхніми установчими документами.
3. Право на відшкодування збитків у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я.
4. Права на аліменти, права на пенсію, допомогу або інші виплати, передбачені законом. Проте закон передбачає право спадкоємців на всі виплати спадкодавцю до моменту його смерті.

Спадкодавцями можуть бути тільки фізичні особи (громадяни України, іноземці, особи без громадянства). Після ліквідації юридичних осіб спадкування не буває. *Спадкоємці* — це носії права спадкування. Ними можуть бути особи, живі на момент смерті спадкодавця, а також діти померлого, зачаті за життя спадкодавця і народжені після його смерті. Спадкоємцями можуть бути також юридичні особи (благодійні фонди, лікарняні установи, будинки інвалідів, музеї, бібліотеки, громадські організації, партії та ін.) і держава.

Є два види спадкоємства: спадкоємство за заповітом і спадкоємство за законом. При цьому пріоритет належить заповіту, бо спадкоємство за законом застосовується, зокрема тоді, коли:

- заповіту немає;
- заповіт визнано недійсним;
- спадкоємці, призначені в заповіті, померли до відкриття спадщини або відмовилися прийняти її;

- відсутня умова набуття спадщини спадкоємцями за заповітом, якщо заповіт був складений з умовою.

Заповіт може скласти будь-яка особа, яка досягла 18 років і є дієздатною. Заповідати можна лише те майно, яке є власністю громадянина. Заповіт повинен бути укладений у письмовій формі, де зазначаються місце і час його укладення. Заповіт має бути власноручно підписаним спадкодавцем і нотаріально засвідченим. У разі відсутності нотаріуса заповіт може бути засвідчений головним або черговим лікарем, головою сільради, командиром військового підрозділу, капітаном корабля та рядом інших посадових осіб, яким надано таке право.

Цивільний кодекс допускає складання секретних заповітів, які засвідчуються нотаріусом без ознайомлення з його змістом. Нотаріус ставить свій підпис на закlesному конверті з текстом заповіту. Відкривається конверт у присутності спадкоємців і двох свідків.

Заповіт може бути складено подружжям. Це означає, що подружжя може скласти спільний заповіт на випадок смерті одного з подружжя. Таким чином чоловік і дружина можуть заповідати свою спільну власність. У разі смерті чоловіка чи дружини частка у спільній власності переходить до другого з подружжя, але другий з подружжя вже не може щось змінити в цьому заповіті. У разі смерті останнього право на спадкування мають особи, визначені подружжям у заповіті.

Заповідач може обумовити виникнення в особі, що названа у заповіті, права на спадкування наявністю певної умови, як пов'язаної, так і не пов'язаної з її поведінкою (проживання у певному місці, народження дітей, здобуття освіти).

Умова зазначена в заповіті, має існувати на час відкриття спадщини. Умова, зазначена в заповіті, є недійсною, якщо вона суперечить законіві або моральним засадам суспільства. Особа, призначена у заповіті, не має права вимагати визнання умови недійсною на тій підставі, що не знала про неї або якщо настання її від неї не залежить.

Заповідач може зобов'язати спадкоємця до вчинення певних дій, спрямованих на досягнення суспільно корисної мети.

Спадкове право передбачає можливість складання спадкового договору. Спадковий договір, як і будь-який інший, передбачає наявність двох сторін. У ньому зазначається, що спадкодавець (відчужувач) після своєї смерті заповідає майно другій стороні договору (набувачу), але в разі виконання певних умов. Наприклад, якщо надаватиме спадкодавцю матеріальну або медичну допомогу,

доглядатиме його господарство тощо. Умови можуть бути різні, але вони не повинні порушувати конституційні права і свободи людини. Зазначений вид договору має складатись у письмовій формі і нотаріально засвідчуватись.

Заповідач має право в будь-який час скасувати заповіт, скласти новий заповіт. Заповіт, який було складено пізніше, скасовує попередній заповіт, кожний новий заповіт скасовує попередній. Заповідач має також право у будь-який час внести до заповіту зміни та доповнення. Скасування заповіту, внесення до нього змін та доповнень проводяться заповідачем особисто.

Заповіт, складений особою, яка не мала на це права, а також заповіт, складений з порушенням вимог щодо його форми та засвідчення, є недійсним. За позовом зацікавленої особи суд визнає заповіт недійсним, якщо буде встановлено, що волевиявлення заповідача не було вільним і не відповідало його внутрішній волі (застосування щодо заповідача фізичного насильства, погрози, введення його в оману і т. д.).

Цивільне законодавство передбачає право на обов'язкову частку у спадщині. Неповнолітні, а також повнолітні, але непрацездатні діти спадкодавця, непрацездатна вдова (вдвєць) та непрацездатні батьки спадкують незалежно від змісту заповіту. Тобто незалежно від того, чи були вони зазначені в ньому, чи ні, вони одержують половину частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом. Так, наприклад, якщо спадкодавець заповів все своє майно дружині за другим шлюбом, але має дорослого непрацездатного сина, то цей син має право на обов'язкову частку у спадщині в розмірі однієї чверті від вартості спадкового майна.

Спадкоємці за законом призиваються до спадщини в порядку черги. Цивільне законодавство передбачає п'ять черг спадкоємців.

У першу чергу право на спадкування за законом одержують у рівних частках діти і батьки спадкодавця і той з подружжя, який його пережив. При цьому неважливо, чи діти рідні, чи всиновленні – вони мають однакові права.

До другої черги належать рідні брати та сестри спадкодавця (в тому числі єдинокровні та єдиноутробні), дідусі й бабусі, як з боку батька так і з боку матері.

У третю чергу право на спадкування одержують рідні дядько та тітка спадкодавця.

У четверту чергу право на спадкування одержують особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини.

У п'яту чергу право на спадкування одержують інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно. У зазначену чергу право на спадкування за законом одержують і утриманці спадкодавця. При цьому утриманцем вважається неповнолітня або працездатна особа, яка не була членом сім'ї спадкодавця, але не менш як п'ять років одержувала від нього матеріальну допомогу, що була для неї єдиним або основним засобом для життя. Ступінь споріднення визначається за кількістю народжень, що віддаляють родича від спадкодавця.

Слід мати на увазі, що кожна наступна черга спадкоємців за законом одержує право на спадкування у разі відсутності спадкоємців попередньої черги. Спадкові права можуть набуватись за правом представлення. Так, онуки і правнуки спадкодавця спадкують ту частку спадщини, яка належала б за законом їхнім батькам, бабі й дідові, якби вони були живими, племінники спадкодавця успадковують ту частину спадщини, яка належала б за законом їхній матері, батькові (сестрі, братові спадкодавця), якби вони були живі.

Не мають права на спадкування ні за заповітом, ні за законом особи, які умисно позбавили життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинили замах на їхнє життя, а також особи, які умисно перешкоджали здійсненню спадкодавцем своєї останньої волі і цим сприяли виникненню права на спадкування у них самих або близьких їм осіб.

Не мають права на спадкування за законом батьки після дітей, щодо яких вони позбавленні батьківських прав і не були відновлені у цих правах на момент відкриття спадщини, а також батьки (усиновлювачі) та повнолітні діти (усиновлені), інші особи, що ухилялися від виконання покладених на них за законом обов'язків щодо утримання спадкодавця, якщо ця обставина встановлена судом.

Не мають права на спадкування за законом один після одного особи, шлюб між якими визнаний судом недійсним.

За рішенням суду особа може бути усунена від права на спадкування за законом, якщо буде встановлено, що вона ухилялася від надання допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, важку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані.

У разі відсутності спадкоємців як за законом, так і за заповітом, або усунення їх від права успадкування, за рішенням суду спадкове майно переходить у власність територіальній громаді села, селища або міста.

Законодавство встановлює справедливую норму, згідно з якою спадкоємці зобов'язані відшкодувати розумні витрати, яких зазнав

один із них або інша особа на утримання, догляд, лікування та поховання спадкодавця. Ці витрати можуть бути стягнені в межах трьох років до смерті спадкодавця. Витрати на поховання, у тому числі на спорудження надгробного пам'ятника, а також інші розумні витрати відшкодовуються спадкоємцями тим особам, які їх фактично зазнали.

Спадкоємець за заповітом чи за законом має право прийняти спадщину, не приймати спадщини або відмовитись від неї. Спадщина приймається спадкоємцем особисто. Від імені малолітніх та недієздатних спадщину приймають їхні батьки або опікуни. Для прийняття спадщини встановлюється строк у шість місяців, який починається від дня відкриття спадщини. Часом відкриття спадщини визнається день смерті спадкодавця або оголошення судом його померлим.

ТЕМА 23. ЖИТЛОВЕ ЗАКОНОДАВСТВО

§121. Конституційне право на житло. Житловий кодекс

Серед матеріальних потреб людей важливе значення має забезпеченість житлом. Від помешкання, в якому проживає людина, залежить її здоров'я, працездатність, моральний стан, сімейні стосунки, виховання дітей, нормальний відпочинок. Враховуючи важливість вирішення цієї проблеми, Конституцією України проголошено право кожного на житло, передбачено створення умов, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду.

Житлові будинки, побудовані громадянами України або придбані ними на основі цивільно-правових угод, є їх власністю. Громадяни можуть вчиняти щодо них будь-які дії, що не суперечать законам, можуть безоплатно або за плату передавати їх у володіння і користування іншим особам, а також відчужувати. Громадяни можуть також купити квартиру, збудовану на кошти будівельних організацій, вступити до житлово-будівельних кооперативів, члени яких після сплати пайових внесків стають власниками житлових приміщень. Передбачається організація пільгового кредитування будівництва житла громадянами, насамперед молодими сім'ями.

Згідно з Конституцією громадянам, які потребують соціального захисту (інваліди, ветерани війни і праці, учасники воєнних дій, багатодітні матері та ін.), житло надається державою або органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону.

Сукупність правових норм, які регулюють умови і надання житлових приміщень громадянам, користування і розпорядження ними, права та обов'язки наймачів житлового приміщення, називають житловим правом. Більшість норм житлового права включено до Житлового кодексу України, чинного з 1 січня 1984 р. (зі змінами та доповненнями). У Кодексі передбачені:

- житлові права та обов'язки громадян;
- компетенція місцевих органів щодо використання, експлуатації і збереження державного житлового фонду;
- правила утримання та управління житловим фондом;
- відповідальність за порушення житлового законодавства;
- порядок розв'язання житлових спорів тощо.

Договір найму житлового приміщення. Важливу роль у житловому праві відіграє договір найму житлового приміщення, шляхом укладання якого в основному здійснюється забезпечення громадян житлом. Зміст цього договору полягає в тому, що наймач (особа, на ім'я якої видано ордер) одержує від наймодавця (власника житла) право користуватися житловим приміщенням у будинках державного, комунального чи громадського житлового фонду.

Житлове приміщення, що надається громадянам для проживання, має бути упорядкованим стосовно умов даного населеного пункту відповідно до встановлених санітарних і технічних вимог. Не допускається заселення однієї кімнати особами різної статі, старшими за дев'ять років, крім подружжя.

Договір найму житлового приміщення є двостороннім, сплатним, письмовим та необмеженим у часі (безстроковим). Наймодавець зобов'язаний забезпечити належне утримання будинку та його обладнання, здійснювати капітальний ремонт.

Ці правила не поширюються на договір найму (оренду) житлового приміщення щодо будинків і квартир, які належать громадянам на праві власності. Такі договори укладаються з власником житлової площі за домовленістю сторін і відповідно до вимог закону щодо укладання правочинів.

Суттєве значення для укладення договору найму житлового приміщення має ордер на житлове приміщення — документ, на підставі якого здійснюється вселення у надане житлове приміщення в будинках державного, комунального, громадського житлового фонду або фонду ЖБК. Він видається на вільне житлове приміщення. В ордері вказується, кому він виданий, з якої кількості осіб складається сім'я громадянина, котрому надається квартира, її площа та адреса, за якою вона розташована; дата і номер рішення виконкому місцевої Ради чи райдержадміністрації і дата його видачі.

Житлове законодавство передбачає можливість позачергового надання житлової площі окремим категоріям громадян, до яких, зокрема, належать:

- громадяни, житло яких внаслідок стихійного лиха стало непридатним;
- громадяни, які повернулися з державних закладів;
- діти-інваліди, що не мають батьків;
- реабілітовані;
- особи, призначені батьками-вихователями дитячих будинків сімейного типу, для спільного проживання з дітьми.

Якщо у квартирі, в якій проживають два наймачі або більше, звільняється неізольоване житлове приміщення, воно надається наймачеві суміжного приміщення. При цьому загальний розмір житлової площі не може перевищувати 13,65 кв. м на одну особу, крім випадків, коли члени сім'ї мають право на додаткову житлову площу (громадяни, що хворіють на тяжкі форми хронічних хвороб, а також ті, яким ця площа необхідна за умовами і характером виконуваної роботи). За тимчасової відсутності наймача або члена його сім'ї за ним зберігається житлове приміщення протягом шести місяців. Житлове приміщення зберігається за наймачем понад шість місяців у випадках:

- призову громадянина на строкову військову службу;
- тимчасового виїзду у зв'язку з характером роботи (екіпажі суден, геологічні, археологічні експедиції та ін.);
- у зв'язку з навчанням;
- поміщення дітей в інтернати, інші виховні та навчальні заклади;
- у зв'язку з виїздом на лікування;
- засудження до позбавлення волі.

Закон України "Про приватизацію державного житлового фонду" від 19 червня 1992 р. визначає правові основи приватизації житла, що перебуває в державній і комунальній власності, та подальшого його утримання й використання. Приватизація житла — це відчуження квартир (будинків) і належних до них господарських споруд і приміщень (підвалів, сараїв та ін.) державного та комунального житлового фонду на користь громадян України. До об'єктів приватизації належать квартири багатоквартирних будинків та одноквартирні будинки, які використовуються громадянами на умовах найму.

Не підлягають приватизації:

- квартири-музеї;
- квартири (будинки), розташовані на територіях закритих військових поселень, підприємств, установ та організацій, природних і біосферних заповідників, національних парків, парків — пам'яток садово-паркового мистецтва, ботанічних садів, історико-культурних заповідників, музеїв-заповідників;
- кімнати в гуртожитках;
- квартири (будинки), які перебувають в аварійному стані (в яких неможливо забезпечити безпечне проживання людей);

- квартири (кімнати, будинки), віднесені до числа службових, а також квартири (будинки), розташовані в зоні безумовного (обов'язкового) відселення, забрудненій внаслідок катастрофи на Чорнобильській АЕС.

Передача займаних квартир (будинків) у приватну (для одиноких наймачів) та у приватну спільну власність здійснюється за письмовою згодою всіх повнолітніх членів сім'ї з обов'язковим визначенням уповноваженого власника квартири. Права всіх членів сім'ї на житлову площу однакові. Передача житла у власність громадян здійснюється безоплатно, виходячи з розрахунку встановленої норми (21 кв. м загальної площі на наймача і на кожного члена сім'ї та додатково 10 кв. м на сім'ю). Якщо загальна площа квартири більша за площу, яку має отримати сім'я наймача безоплатно, він здійснює доплату грошима або цінними паперами. Законом передбачені випадки, коли незалежно від розмірів загальної площі квартир вони безоплатно передаються у власність громадян. Так, безоплатно передаються у власність громадян однокімнатні квартири; квартири, в яких мешкають: сім'ї загиблих військовослужбовців або загиблих при виконанні державних і громадських обов'язків; ветерани війни; інваліди I і II груп; інваліди з дитинства; ветерани праці та ветерани Збройних Сил України; багатодітні сім'ї та деякі інші категорії громадян.

Кожний громадянин України має право приватизувати займане ним житло один раз. Приватизація житлового фонду здійснюється уповноваженими на це органами, створюваними виконкомом місцевих Рад, райдержадміністраціями, державними підприємствами, установами та організаціями. Передання квартир у власність громадян оформляється свідоцтвом про право власності на квартиру, яке реєструється в органах приватизації і не потребує нотаріального засвідчення. На початок 2004 року громадяни здійснили приватизацію близько 80% квартир і будинків державного і комунального житлового фонду.

§122. *Права та обов'язки власників і наймачів житлового приміщення*

Права власників і наймачів житлових приміщень різняться і частково регламентуються різними нормативними актами. Якщо власник житлового приміщення має право на свій розсуд володіти, користуватися і розпоряджатися належним йому житловим

приміщенням, тобто має право його продавати, дарувати, заставляти, заповідати, обмінювати або поселяти в нього інших осіб без погодження з органами державної виконавчої влади, то наймач житлового приміщення має право лише користуватися ним відповідно до вимог договору житлового найму та обмінювати його. При цьому обмін житлового приміщення він може здійснювати лише на підставі згоди на це органів державної влади. У разі смерті наймача житлового приміщення, коли у квартирі не залишилися проживати члени сім'ї, квартира переходить до державних органів, які надають її у користування іншим громадянам, а у разі смерті власника житлового приміщення воно переходить до спадкоємців за законом або за заповітом.

Громадяни повинні дотримуватися вимог Типового договору найму приміщення: не порушувати правил користування житловим приміщенням, санітарних правил утримання місць загального користування, не використовувати їх не за призначенням, не порушувати правил експлуатації житла, не допускати безгосподарності при його утриманні. Не псувати житло, устаткування та об'єкти благоустрою.

Держава захищає житлові права громадян — як власників так і наймачів житлового приміщення. Згідно з Конституцією ніхто не може бути примусово позбавлений житла інакше як на підставі закону за рішенням суду. Лише у виняткових випадках (загроза стихійного лиха, самовільне захоплення житлоплощі) допускається виселення громадянина із займаної ним площі без рішення суду за санкцією прокурора.

§123. Об'єднання співвласників багатоквартирного будинку

Закон України "Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку" від 23.11.2001 передбачив право співвласників багатоквартирних будинків створювати юридичну особу – об'єднання співвласників багатоквартирного будинку (далі – об'єднання) з метою захисту своїх прав, належного утримання та використання неподільного і загального майна (вестибюлі, сходові клітки, горища, підвали, відділення ліфтів та ін.) та прибуткової території, сприяти членам об'єднання в отриманні житлово-комунальних послуг належної якості та за обґрунтованими цінами і, водночас, забезпеченні своєчасної сплати коштів за ці послуги.

Як юридична особа об'єднання має печатку зі своїм найменуванням, розрахункові рахунки в установах банків. Об'єднання може здійснювати господарську діяльність для забезпечення власних потреб, але як неприбуткова організація не може розподіляти прибуток між членами об'єднання.

Для створення об'єднання ініціативна група у складі не менше як трьох власників квартир скликає установчі збори. Рішення зборів приймаються поіменним голосуванням і оформлюються особистим підписом кожного, хто проголосував.

Установчі збори правочинні якщо на них присутні більше п'ятдесяти відсотків власників, а рішення цих зборів вважається прийнятим, якщо за нього проголосувало не менше 2/3 присутніх осіб.

Установчі збори приймають рішення про створення об'єднання і затверджують його статут. Об'єднання вважається створеним з моменту видачі свідоцтва про державну реєстрацію.

У статуті об'єднання зазначаються:

1. Назва і місцезнаходження об'єднання.
2. Мета створення, завдання та предмет діяльності.
3. Перелік майна, що перебуває у сумісній власності (неподільного майна), права та обов'язки членів об'єднання щодо цього майна.
4. Порядок формування та повноваження статутних органів.
5. Порядок скликання, проведення та повноваження загальних зборів.
6. Права і обов'язки об'єднання.
7. Порядок та умови укладання договорів між об'єднанням та кожним власником квартир, приміщення.
8. Відповідальність за порушення статуту та рішень статутних органів.

Вищим органом управління об'єднанням є загальні збори, які правочинні за умов присутності на них більше половини членів об'єднання. Рішення зборів є обов'язковим для всіх членів об'єднання.

Для керівництва поточною діяльністю об'єднання збори обирають правління. Правління здійснює контроль за своєчасною сплатою членами об'єднання внесків і платежів та погашенням заборгованості; укладає договори з суб'єктами підприємництва, які виконують роботи та надають послуги; розпоряджаються коштами об'єднання відповідно до затвердженого зборами кошторису; ведуть діловодство, бухгалтерський облік та звітність про діяльність об'єднання.

Обов'язками об'єднання є:

- 1) забезпечувати належний санітарний, протипожежний і технічний стан неподільного та загального майна, що належить членам об'єднання;
- 2) звітувати загальним зборам про виконання кошторису об'єднання за рік;
- 3) виконувати свої договірні зобов'язання;
- 4) Забезпечувати дотримання інтересів усіх членів об'єднання при встановленні умов і порядку володіння, користування і розпорядження спільною власністю, розподілі між членами об'єднання витрат на експлуатацію та ремонт неподільного і загального майна.

Частка в загальному обсязі обов'язкових платежів на утримання і ремонт неподільного майна встановлюється пропорційно до загальної площі приміщень, що перебувають у власності фізичних або юридичних осіб.

ТЕМА 24. СІМЕЙНЕ ЗАКОНОДАВСТВО

§124. Міжнародні стандарти в галузі охорони сім'ї та дитинства. Конвенція про права дитини

Основними міжнародно-правовими актами, ратифікованими Україною у цій юридичній галузі, є такі:

1) "Загальна декларація прав людини", прийнята 10 грудня 1948 року на першій сесії ООН, що відбулася в Парижі. Це перший в історії міжнародних відносин акт, в якому проголошено основні свободи та права людини, що підлягають загальній повазі та реалізації.

У ст. 16 Декларації зазначається:

- а) чоловіки і жінки, які досягли повноліття, мають право без будь-яких обмежень за ознаками раси, національності або релігії одружуватися і засновувати сім'ю;
- б) шлюб може укладатися тільки у разі вільної і повної згоди сторін, що одружуються;
- в) сім'я є природним і основним осередком суспільства і має право на захист з боку суспільства та держави;

2) "Міжнародний пакт про громадянські та політичні права", прийнятий 16 грудня 1996 р. Генеральною Асамблеєю ООН;

3) "Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права", прийнятий 19 грудня 1996 р. Генеральною Асамблеєю ООН;

4) "Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок", схвалена 18 грудня 1979 р. Генеральною Асамблеєю ООН;

5) "Конвенція про права дитини", схвалена 20 листопада 1989 р.

Держави-учасниці цієї Конвенції нагадують: ООН у "Загальній декларації прав людини" наголосила, що діти мають право на особливе піклування і допомогу; що сім'ї, як основному осередку суспільства і природному середовищу для зростання і благополуччя всіх її членів і особливо дітей, має бути наданий необхідний захист. Конвенцією визначається, що дитині для повного та гармонійного розвитку необхідно зростати в сімейному оточенні, в атмосфері щастя, любові та розуміння, дитина має бути повністю підготовлена до самостійного життя в суспільстві та вихована в дусі ідеалів, проголошених Статутом ООН, і особливо в дусі миру, гідності, терпимості, свободи, рівності й солідарності.

Відповідно до цієї Конвенції держави-учасниці зобов'язалися забезпечити дитині такі права:

- право на життя, на виживання і здоровий розвиток;
- право на ім'я та набуття громадянства;
- право знати своїх батьків і право на їх піклування; на збереження індивідуальності; на возз'єднання з сім'єю, що перебуває в іншій державі;
- право залишати будь-яку країну і повертатись у свою країну;
- право вільно висловлювати свої погляди з усіх питань; право на свободу думки, совісті, релігії; на користування послугами системи охорони здоров'я; на охорону сімейного та особистого життя;
- право на користування благами соціального забезпечення;
- право на освіту;
- право на захист від незаконного зловживання наркотичними засобами і психотропними речовинами, від усіх форм сексуальної експлуатації і сексуальних розбещень;
- право на гуманне поводження, на захист від незаконного чи свавільного позбавлення волі.

Конвенція проголошує принцип рівної відповідальності обох батьків і законних опікунів за виховання дитини, встановлює обов'язок держави щодо піклування, заохочення та забезпечення прав дитини.

Державна політика України в галузі сім'ї та дітей спрямована на соціальну допомогу сім'ям та дітям і сприяння суспільному становленню й розвитку молоді.

Зокрема прийнято такі нормативно-правові акти:

1) Закони України "Про державну допомогу сім'ям з дітьми" (1992 р.), "Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні" (1993 р.);

2) Укази Президента України "Про Національну програму "Діти України" (1996 р.) та "Про Національний фонд соціального захисту матерів і дітей "Україна – дітям" (1996 р.);

3) постанови Кабінету Міністрів України "Про затвердження Порядку передачі дітей, які є громадянами України, на усиновлення громадянам України та іноземним громадянам і здійснення контролю за умовами їх проживання у сім'ях усиновителів" (1996 р.) та "Питання Центру по усиновленню дітей при Міністерстві освіти" (1996 р.), Закон України "Про соціальну роботу з дітьми та молоддю" від 21 червня 2001 р.

Крім того, низка важливих питань щодо державного захисту сім'ї, материнства, батьківства, дитинства тощо регулюється нормами цивільного, житлового, трудового, пенсійного законодавства та законодавства про освіту, охорону здоров'я тощо.

§125. Сімейний кодекс України

Сімейне законодавство України складається із законів і підзаконних актів. Основні принципи цього законодавства закріплено у ст. 51 і 52 Конституції України:

"Шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка.

Кожен з подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї.

Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття.

Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків.

Сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою.

"Діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним.

Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом.

Утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу. Держава заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей".

Визначальним нормативно-правовим актом сімейного законодавства є Сімейний кодекс України, який прийнятий 10 січня 2002 р. і набрав чинності з 1 січня 2003 р. Кодекс є систематизованим законодавчим актом, в якому містяться норми права, що регулюють суспільні відносини в галузі сімейного права. Сімейний кодекс України регулює сімейні особисті немайнові та майнові відносини між подружжям; між батьками та дітьми, усиновлювачами та усиновленими, між матір'ю та батьком дитини щодо її виховання, розвитку та утримання.

Відповідно до Сімейного кодексу України держава бере під свою охорону кожную дитину, яка позбавлена належного батьківського піклування, охороняє сім'ю, материнство, дитинство, батьківство, створює умови для зміцнення сім'ї. Сімейні відносини регулюються на засадах справедливості, добросовісності та розумності, відповідно до моральних засад суспільства. Регулювання сімейних відносин

здійснюється з урахуванням права на таємницю особистого життя та недопустимість свавільного втручання у сімейне життя.

Слід зазначити, що новий Кодекс максимально розширює предмет регулювання. Він деталізує правове регулювання сімейних відносин у найрізноманітніших сферах, регулює не тільки сімейні особисті і майнові відносини між подружжям, батьками і дітьми, усиновителями і усиновленими, матір'ю і батьком дитини, але й між дідом і бабою, прадідом, прабабою і внуками, рідними братами і сестрами, мачухою, вітчимою і падчеркою, пасинком та іншими членами сім'ї. Нове законодавство дозволяє суду враховувати при вирішенні сімейних спорів місцеві звичаї, а також звичаї національної меншини, якщо це не суперечить законодавству і моральним засадам суспільства.

Сімейний кодекс, порівняно з попереднім законодавством, посилює захист прав дітей, як того вимагають діючі міжнародні договори України.

§126. Порядок укладення шлюбу і створення сім'ї

Поняття шлюбу та сім'ї. Шлюб – це сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану. Проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення у них прав та обов'язків подружжя. Шлюб є основою продовження людського роду, основою сім'ї – у цьому його суспільне значення.

Сім'я – це союз людей, права та обов'язки яких виникають зі шлюбу, родинних відносин, усиновлення (удочеріння) та прийняття дітей на виховання в сім'ю. Сім'я – це первинний основний осередок суспільства, в якому реалізуються дітородна, культурно-виховна та інші функції суспільного життя.

Сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно. Дитина належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає. Права члена сім'ї має і одинока особа. Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства. Права члена сім'ї має і одинока особа.

Умови укладення шлюбу. Сімейним кодексом України визначається, що для укладення шлюбу необхідна взаємна згода осіб, які одружуються, і досягнення ними шлюбного віку. Шлюбний вік встановлюється такий: 18 років для чоловіків і 17 років для жінок. За заявою особи, яка досягла чотирнадцяти років, за рішенням суду їй може бути надано право на шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам.

Заява про реєстрацію шлюбу подається жінкою та чоловіком особисто до будь-якого державного органу реєстрації актів цивільного стану (ОРАЦС) за їхнім вибором. Жінка та чоловік зобов'язані при цьому подати паспорт чи інші документи, що засвідчують їх особу та вік. Релігійний (церковний) обряд шлюбу (вінчання) не дає йому правового значення, тобто не породжує прав і обов'язків, передбачених шлюбно-сімейним законодавством. Якщо жінка і (або) чоловік не можуть через поважні причини особисто подати заяву про реєстрацію шлюбу до ОРАЦС, таку заяву, нотаріально засвідчену, можуть подати їхні представники. Повноваження представника мають бути нотаріально засвідчені.

Якщо реєстрація шлюбу у визначений день не відбулася, заява про реєстрацію шлюбу втрачає чинність після спливу трьох місяців від дня її подання.

Особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, вважаються зарученими, але заручини не створюють обов'язку вступу в шлюб.

Особа, яка відмовилася від шлюбу, зобов'язана відшкодувати другій стороні затрати, що були нею понесені у зв'язку з приготуванням до реєстрації шлюбу та весілля. Такі затрати не підлягають відшкодуванню, якщо відмова від шлюбу була викликана протиправною, аморальною поведінкою нареченої (нареченого), прихованням нею (ним) обставин, що мають для того, хто відмовився від шлюбу, істотне значення (тяжкої хвороби, наявності дитини, судимості тощо).

Шлюб реєструється у присутності нареченої та нареченого після спливу одного місяця від дня подання особами заяви про реєстрацію шлюбу. За наявності поважних причин керівник державного органу реєстрації актів цивільного стану дозволяє реєстрацію шлюбу до спливу цього строку. Реєстрація шлюбу відбувається у приміщенні державного органу реєстрації актів цивільного стану, але за заявою наречених реєстрація може відбутися і за місцем їхнього проживання, за місцем надання стаціонарної медичної допомоги або в іншому місці, якщо вони не можуть з поважних причин прибути до державного органу реєстрації актів цивільного стану.

Перешкоди до укладення шлюбу. Не допускається шлюб: між особами, з яких хоча б одна перебуває у шлюбі; між родичами прямої лінії споріднення; між повнорідними і неповнорідними братами і сестрами (повнорідними є брати і сестри, які мають спільних батьків; неповнорідними є брати і сестри, які мають спільну матір або спільного батька); між двоюрідними братами і сестрами. У шлюбі між собою не можуть перебувати рідні тітка та племінник, племінниця, усиновлювач та усиновлена ним дитина. Шлюб між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною може бути зареєстрований лише в разі скасування усиновлення. Крім того, шлюб не укладається між двома особами, які одружуються, маючи бути взаємно обізнані про стан шлюбу кожного з них. Шлюб з особою, яка визнана недієздатною, визнається недійсним.

У паспортах осіб, що уклали шлюб, робиться відповідний запис про реєстрацію шлюбу і видається свідоцтво про шлюб. З цього часу особи, які уклали шлюб, стають повноцінним чоловіком і дружиною, сім'єю.

Шлюбний договір. Шлюбний договір може бути укладено особами, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, а також особами, які вже перебувають у шлюбі. Шлюбний договір укладається в письмовій формі і нотаріально засвідчується.

Шлюбним договором регулюються майнові відносини між подружжям, визначаються їхні майнові права та обов'язки.

Шлюбний договір не може стосуватися особисті відносини подружжя, а також особисті відносини між ними та дітьми. Шлюбний договір не може також зменшувати права дитини, які встановлені Сімейним кодексом, а також ставити подружжя у надзвичайно невідповідне матеріальне становище.

У шлюбному договорі може бути визначено майно, яке дружина (чоловік) передає для використання спільні потреби сім'ї, а також правовий режим майна, пов'язаного подружжю у зв'язку з реєстрацією шлюбу. У договорі може бути передбачено, що майно, набуте подружжям за час шлюбу, стає об'єктом права спільної сумісної власності подружжя, а майно, набуте до шлюбу, стає об'єктом права особистою приватною власністю одного з них.

Сторони можуть домовитися про спільний порядок поділу майна, у тому числі і в разі розірвання шлюбу. У шлюбному договорі сторони можуть передбачити використання майна спільного їм обом або одному з них майна для забезпечення потреб дітей, а також інших осіб, включити до договору будь-які інші умови щодо правового режиму майна, якщо вони не суперечать загальним засадам суспільства.

Одностороння зміна умов шлюбного договору не допускається. На вимогу одного з подружжя шлюбний договір може бути розірваний за рішенням суду з підстав, що мають істотне значення, зокрема в разі неможливості його виконання.

§127. Рівність прав та обов'язків подружжя

Сімейним кодексом України передбачено, що кожен з подружжя користується рівними правами і несе рівні обов'язки. Права та обов'язки подружжя поділяються на особисті та майнові. До особистих прав і обов'язків подружжя належать: обрання прізвища, вільний вибір кожним з подружжя занять, професії і місця проживання. Питання виховання дітей та інші питання життя сім'ї вирішуються подружжям спільно.

Наречені мають право обрати прізвище одного з них як спільне прізвище подружжя або надалі іменуватися дошлюбним прізвищем, а також наречена (наречений) мають право приєднати до свого прізвища прізвище нареченого (нареченої). Якщо вони обоє бажають мати подвійне прізвище, за їхньою згодою визначається, з якого прізвища воно буде починатися. Складення більше двох прізвищ не допускається, якщо інше не впливає зі звичаю національної меншини, до якої належить наречена і (або) наречений. Якщо на момент реєстрації шлюбу прізвище нареченої (нареченого) вже є подвійним, вона (він) має право замінити одну із частин свого прізвища на прізвище другого.

Сімейний кодекс України встановлює, що дружина та чоловік мають рівне право на повагу до своєї індивідуальності, до своїх звичок та уподобань, право на вільний вибір місця проживання. Усі найважливіші питання життя сім'ї мають вирішуватися подружжям спільно, на засадах рівності. Дружина і чоловік зобов'язані спільно піклуватися про побудову сімейних відносин між собою та з іншими членами сім'ї на почуттях взаємної любові, поваги, дружби, взаємодопомоги, повинні утверджувати повагу до будь-якої праці, яка виконується в інтересах сім'ї, спільно дбати про матеріальне забезпечення сім'ї. Чоловік зобов'язаний утверджувати в сім'ї повагу до матері. Дружина зобов'язана утверджувати в сім'ї повагу до батька.

До майнових прав подружжя належать їх права на особисту приватну власність, на спільну сумісну власність, на набуття та статус цих видів власності, права та обов'язки подружжя по утриманню.

Особистою приватною власністю дружини (чоловіка) є:

- 1) майно, набуте нею (ним) до шлюбу;
- 2) майно, набуте нею (ним) за час шлюбу, але на підставі договору дарування або в порядку спадкування;
- 3) майно, набуте нею (ним) за час шлюбу, але за кошти, які належали їй (йому) особисто;
- 4) речі індивідуального користування, в тому числі коштовності, навіть тоді, коли вони були придбані за рахунок спільних коштів подружжя;
- 5) премії, нагороди, які вона (він) одержала (одержав) за особисті заслуги;
- 6) страхові суми, одержані нею (ним) за обов'язковим або добровільним особистим страхуванням.
- 7) кошти, одержані як відшкодування завданої їй(йому) моральної шкоди.

Суд може визнати *особистою* приватною власністю дружини (чоловіка) майно, набуте нею (ним) за час окремого проживання у зв'язку з фактичним припиненням шлюбних відносин.

Якщо річ, що належить одному з подружжя, плодоносить, дає приплід або дохід (дивіденди), то він і є власником цих плодів, приплоду або доходу. Той з подружжя, хто є власником майна, визначає порядок володіння, користування і розпорядження ним, але при цьому мають враховуватися інтереси інших членів сім'ї, насамперед дітей.

Майно, набуте подружжям за час шлюбу, належить дружині та чоловікові на праві спільної сумісної власності незалежно від того, що один з них не мав з поважної причини (навчання, ведення домашнього господарства, догляд за дитиною, хвороба тощо) самостійного заробітку (доходу).

Об'єктом права спільної сумісної власності є заробітна плата, пенсія, стипендія, інші доходи, одержані одним із подружжя і внесені до сімейного бюджету або внесені на його особистий рахунок у банківську (кредитну) установу. Якщо одним із подружжя укладено договір в інтересах сім'ї, то гроші, інше майно, в тому числі гонорар, виграш, які були одержані за цим договором, є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя.

Дружина та чоловік мають право на укладення між собою усіх договорів, які не заборонені законом, як щодо майна, що є їхньою *особистою* приватною власністю, так і щодо майна, яке є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя. Дружина, чоловік розпоряджаються майном, що є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя, за взаємною згодою.

Для укладення одним із подружжя договорів, які потребують нотаріального засвідчення і (або) державної реєстрації, а також договорів стосовно цінного майна згода другого з подружжя має бути подана письмово. Згода на укладення договору, який потребує нотаріального засвідчення і (або) державної реєстрації, має бути нотаріально посвідчена. Договір, укладений одним із подружжя в інтересах сім'ї, створює обов'язки для другого з подружжя, якщо майно, одержане за договором, використане в інтересах сім'ї.

Подружжя має право домовитися між собою про порядок користування майном, що належить чоловіку та дружині на праві спільної сумісної власності. Дружина і чоловік мають право на поділ майна, що належить їм на праві спільної сумісної власності, незалежно від розірвання шлюбу. Розірвання шлюбу не припиняє права спільної сумісної власності на майно, набуте за час шлюбу. Розпорядження майном, що є об'єктом права спільної сумісної власності, після розірвання шлюбу здійснюється співвласниками виключно за взаємною згодою, відповідно до Цивільного кодексу.

Якщо дружина та чоловік не домовилися про порядок поділу майна, спір може бути вирішений судом.

У разі поділу майна, що є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя, частки майна дружини та чоловіка є рівними, якщо інше не визначено домовленістю між ними або шлюбним договором. При вирішенні спору про поділ майна суд може відступити від засади рівності часток подружжя за обставин, що мають істотне значення. Зокрема, якщо один із них не дбав про матеріальне забезпечення сім'ї, приховував, знищував чи пошкоджував спільне майно, витрачав його на шкоду інтересам сім'ї. За рішенням суду частка майна дружини (чоловіка) може бути збільшена, якщо з нею (з ним) проживають діти, а також непрацездатні повнолітні син, дочка, якщо розмір аліментів, які вони одержують, недостатній для їхнього фізичного, духовного розвитку та лікування.

Майно ділиться в натуральній формі, але неподільні речі присуджуються одному з подружжя, якщо інше не визначено домовленістю між ними. Речі для професійних занять присуджуються тому з подружжя, хто використовує їх у своїй професійній діяльності. Вартість цих речей враховується при присудженні іншого майна другому з подружжя.

Коли жінка та чоловік проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою, майно, набуте ними за час спільного проживання, належить їм на праві спільної сумісної власності, якщо інше не встановлено письмовим договором між ними.

Дружина, чоловік повинні матеріально підтримувати один одного. Право на *утримання (аліменти)* має той із подружжя, який є непрацездатним, потребує матеріальної допомоги, за умови, що другий із подружжя може надати матеріальну допомогу. Непрацездатним вважається той із подружжя, який досяг пенсійного віку, встановленого законом, або інваліди I, II чи III групи. Один із подружжя є таким, що потребує матеріальної допомоги, якщо заробітна плата, пенсія, інші доходи не забезпечують йому прожиткового мінімуму, встановленого законом. Права на утримання не має той із подружжя, хто негідно поведився у шлюбних відносинах, а також той, хто став непрацездатним у зв'язку із вчиненням ним умисного злочину, якщо це встановлено судом.

Після розірвання шлюбу особа має право на утримання, якщо вона стала непрацездатною до розірвання шлюбу або протягом одного року від дня розірвання шлюбу і потребує матеріальної допомоги і якщо її колишній чоловік (колишня дружина) може надавати матеріальну допомогу. Подружжя має право укласти договір про надання утримання одному з них, у якому може визначити умови, розмір та строки виплати аліментів. Договір укладається у письмовій формі і нотаріально засвідчується.

§128. Припинення шлюбу і визнання шлюбу недійсним

Шлюб припиняється внаслідок смерті або оголошення в судовому порядку померлим одного з подружжя. За життя шлюб може бути розірваний шляхом розлучення за заявою одного з подружжя або їх обох.

Розірвання шлюбу може провадитися як у судовому порядку, так і органами реєстрації актів цивільного стану.

Подружжя, яке не має дітей, має право подати до державного органу реєстрації актів цивільного стану заяву про розірвання шлюбу. Цей орган виносить постанову про розірвання шлюбу після спливу одного місяця від дня подання заяви, якщо вона не була відкликана. Шлюб розривається незалежно від наявності між подружжям майнового спору.

В органах реєстрації актів цивільного стану шлюб розривається також за заявою одного з подружжя, якщо другий із подружжя:

- 1) визнаний безвісно відсутнім;

2) визнаний недієздатним;

3) засуджений за вчинення злочину до позбавлення волі на строк не менш як три роки.

Подружжя, яке має дітей, наділене правом подати до суду заяву про розірвання шлюбу. Суд виносить рішення про розірвання шлюбу, якщо буде встановлено, що заява відповідає справжній волі дружини та чоловіка і що після розірвання шлюбу не будуть порушені їхні особисті та майнові права, а також права їхніх дітей. Суд постановляє рішення про розірвання шлюбу після спливу одного місяця від дня подання заяви. До закінчення цього строку дружина і чоловік мають право відкликати заяву. Позов про розірвання шлюбу може бути поданий і одним із подружжя. Але позов не може бути пред'явлений протягом вагітності дружини та протягом одного року після народження дитини, крім випадків, коли один із подружжя вчинив щодо другого з подружжя або дитини протиправну поведінку, яка містить ознаки злочину.

При розгляді справи про розірвання шлюбу суд повинен установити справжні мотиви розлучення, з'ясувати фактичні взаємини подружжя і вжити заходів до примирення, якщо це не суперечить моральним засадам суспільства.

Шлюб розривається, якщо судом буде встановлено, що подальше спільне життя подружжя і збереження сім'ї стали неможливими і спільне життя подружжя суперечило б інтересам одного з них та інтересам їхніх дітей.

Від розлучення подружжя слід відрізнити визнання шлюбу недійсним. Визнання шлюбу недійсним провадиться в судовому порядку і лише тоді, коли були порушені умови укладання шлюбу, зокрема:

- якщо шлюб зареєстрований з особою, яка перебуває в іншому зареєстрованому шлюбі;
- коли шлюб зареєстрований між особами, які є родичами прямої лінії споріднення;
- коли шлюб був зареєстрований без вільної згоди жінки або чоловіка;
- коли такий шлюб є фіктивним, тобто без наміру створення сім'ї;
- коли шлюб зареєстрований з особою, яка визнана недієздатною.

Шлюб, визнаний судом недійсним, вважається таким з часу його укладення. Суд вирішує й інші питання щодо прав і обов'язків осіб, які перебувають у фіктивному шлюбі.

Визнання шлюбу недійсним не впливає на права дітей, які народилися в такому шлюбі. Діти, зачаті або народжені у шлюбі, визнаному недійсним, мають ті самі права та обов'язки, що й діти, народжені в дійсному шлюбі.

§129. Взаємні права та обов'язки батьків і дітей

Стосунки в сім'ї мають складатися на взаємній повазі, любові та матеріальній підтримці. Зазвичай батьки турбуються про своїх дітей за велінням серця, їх ніхто не примушує виконувати свій батьківський обов'язок. Утім, є і такі сім'ї, де батьки байдужі до своїх дітей, позбавляють їх усього того, на що діти мають право.

Діти також мають піклуватися про батьків, надавати їм необхідну допомогу і в разі необхідності матеріально підтримувати та доглядати за немічними членами сім'ї.

Взаємні права та обов'язки батьків і дітей ґрунтуються на походженні дітей, засвідченому в установленому порядку. Походження дитини від батьків, які перебувають між собою в шлюбі, засвідчується записом про шлюб батьків; від батьків, які не перебувають між собою у шлюбі, встановлюється шляхом подання спільної заяви батьком і матір'ю в органи реєстрації актів цивільного стану. У разі народження дитини у батьків, які не перебувають у шлюбі, за відсутності спільної заяви батьків батьківство може бути встановлено в судовому порядку за заявою одного з батьків або опікуна (піклувальника) дитини, особи, на утриманні якої перебуває дитина, і самої дитини після досягнення нею повноліття. Діти, походження яких встановлене за спільною заявою батьків або рішенням суду, мають такі ж права та обов'язки щодо батьків та їхніх родичів, що й діти, які народилися від осіб, що перебувають у шлюбі. Якщо хтось із батьків відмовляється добровільно надавати дітям матеріальну допомогу, що частіше трапляється, коли батьки вже перестали жити разом, то закон передбачає можливість стягнення з нього певної суми грошей (аліментів).

За рішенням суду кошти на утримання дитини (аліменти) присуджуються у частці від доходу її батька (матері) і (або) у твердій грошовій сумі.

При визначенні розміру аліментів суд враховує:

- 1) стан здоров'я та матеріальне становище дитини;
- 2) стан здоров'я та матеріальне становище платника аліментів;

3) наявність у платника аліментів інших дітей, непрацевдатних чоловіка, дружини, батьків, дочки, сина.

Якщо місце проживання батьків невідоме або вони ухиляються від сплати аліментів, або не мають можливості утримувати дитину, їй признається тимчасова державна допомога.

Батьки мають право укласти договір про сплату аліментів на дитину, у якому визначити розмір та строки виплати. Умови договору не можуть порушувати права дитини, встановлені Сімейним кодексом.

За загальним правилом батьки зобов'язані утримувати дітей до досягнення ними повноліття. Але якщо повнолітні дочка, син продовжують навчання і у зв'язку з цим потребують матеріальної допомоги, батьки зобов'язані утримувати їх до досягнення двадцяти трьох років за умови, що вони можуть надавати таку допомогу. Батьки зобов'язані також утримувати своїх повнолітніх непрацевдатних дочку, сина, які потребують матеріальної допомоги.

До особистих прав та обов'язків батьків щодо дітей належать право надавати прізвище, ім'я та по батькові, визначати їхнє громадянство, віросповідання, місце проживання, представляти і захищати їхні інтереси, нести відповідальність за їхні неправомірні вчинки.

Батьки і діти зобов'язані надавати взаємну моральну підтримку та матеріальну допомогу один одному.

Після того, як діти стають повнолітніми, а батьки непрацевдатними і такими що, потребують матеріальної допомоги, діти повинні утримувати батьків. Якщо ж син або дочка не виконують цього обов'язку, то їх до цього може примусити суд. Суд визначає розмір аліментів на батьків у твердій грошовій сумі і (або) у частці від заробітку (доходу) з урахуванням матеріального та сімейного стану сторін. При визначенні розміру аліментів та додаткових витрат суд бере до уваги можливість одержання утримання від інших дітей. Повнолітні діти, які сплачують аліменти на батьків, можуть бути притягнуті до участі в додаткових витратах, викликаних винятковими обставинами (тяжкою хворобою, каліцтвом, для оплати праці осіб, які доглядають за батьками, тощо).

§130. Усиновлення (удочеріння). Патронат

Усиновлення – це прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина, здійснене на підставі рішення суду. Усиновлення провадиться винятково в інтересах дитини.

Усиновленою може бути дитина (у виняткових випадках суд може постановити рішення про усиновлення повнолітньої особи), яка не має матері, батька або була позбавлена їхнього піклування. Суд бере до уваги сімейний стан усиновлювача, зокрема відсутність у нього своїх дітей, та інші обставини, що мають істотне значення.

Дитина, покинута в пологовому будинку, в іншому закладі охорони здоров'я або яку відмовилися забрати звідти батьки, інші родичі, може бути усиновлена після досягнення нею двомісячного віку.

Якщо на обліку дітей для можливого усиновлення перебувають рідні брати та сестри, вони не можуть бути, як правило, роз'єднані при усиновленні.

Усиновлювачем дитини може бути повнолітня дієздатна особа, старша за дитину, яку вона бажає усиновити, не менш як на п'ятнадцять років. Кількість дітей, яких може усиновити один усиновлювач, не обмежується.

Не можуть бути усиновлювачами особи:

- 1) обмежені у дієздатності;
- 2) визнані недієздатними;
- 3) позбавлені батьківських прав;
- 4) що були усиновлювачами іншої дитини, але усиновлення було скасоване або визнане недійсним з їхньої вини;
- 5) що перебувають на обліку або на лікуванні у психоневрологічному чи наркологічному диспансері;
- 6) що зловживають спиртними напоями або наркотичними засобами;
- 7) що не мають постійного місця проживання та постійного заробітку (доходу);
- 8) що страждають на хвороби, перелік яких затверджений Міністерством охорони здоров'я України.

Усиновлення дитини здійснюється за вільною згодою її батьків, яка може бути дана лише після досягнення дитиною двомісячного віку. Письмова згода батьків на усиновлення засвідчується нотаріусом. Для усиновлення дитини потрібна також її згода, яка дається у формі, що відповідає вікові дитини. Усиновлення проводиться без згоди дитини, якщо вона у зв'язку з віком або за станом здоров'я не усвідомлює факту усиновлення.

Усиновлення дитини проводиться без згоди батьків, якщо вони:

- 1) невідомі;
- 2) визнані безвісно відсутніми;
- 3) визнані недієздатними;

4) позбавлені батьківських прав щодо дитини, яка усиновлюється.

Усиновлення дитини може бути проведено без згоди повнолітніх батьків, якщо судом встановлено, що вони, не проживаючи з дитиною понад шість місяців без поважних причин, не проявляють щодо неї батьківської турботи та піклування, не виховують та не утримують її.

На усиновлення дитини одним із подружжя потрібна письмова згода другого з подружжя, за винятком випадку, коли подружжя проживають окремо.

Суд, постановляючи рішення про усиновлення дитини, враховує обставини, що мають істотне значення, зокрема:

1) стан здоров'я та матеріальне становище особи, яка бажає усиновити дитину, її сімейний стан та умови проживання, ставлення до виховання дитини;

2) мотиви, на підставі яких особа бажає усиновити дитину;

3) мотиви того, чому другий із подружжя не бажає бути усиновлювачем, якщо лише один із подружжя подав заяву про усиновлення;

4) ставлення дитини до особи, яка бажає її усиновити;

5) як довго особа вже опікується дитиною;

6) особу дитини та стан її здоров'я.

За бажанням усиновлювача, державний орган реєстрації актів цивільного стану видає на підставі рішення суду свідоцтво про усиновлення.

Усиновлювачі мають право на таємницю усиновлення. Усиновлення надає усиновлювачеві права і накладає на нього обов'язки щодо дитини, яку він усиновив, у такому ж обсязі, який мають батьки щодо дитини.

Усиновлення може бути скасоване за рішенням суду, якщо:

1) воно суперечить інтересам дитини, не забезпечує їй сімейного виховання;

2) дитина страждає недоумством, на психічну чи іншу тяжку невиліковну хворобу, про що усиновлювач не знав і не міг знати на час усиновлення;

3) між усиновлювачем і дитиною склалися, незалежно від усиновлювача, стосунки, які роблять неможливими їхнє спільне проживання і виконання обов'язків.

Нове сімейне законодавство передбачає запровадження *патронату* над дітьми. За договором про патронат орган опіки і піклування передає дитину, яка є сиротою або з іншої причини

позбавлена батьківського догляду, на виховання в сім'ю іншої особи (патронатного вихователя) до досягнення дитиною повноліття. За виховання дитини патронатному вихователю встановлюється плата, розмір якої визначається за його домовленістю з органом опіки і піклування. Проте це положення створює правову основу для укладення зазначених договорів з особами, які згодні і безкоштовно виховувати покинутих дітей.

На передачу дитини в сім'ю патронатного вихователя потрібна згода дитини, якщо вона досягла такого віку, коли може свідомо це висловити.

Патронатний вихователь зобов'язаний:

- 1) забезпечувати дитину житлом, одягом, харчуванням тощо;
- 2) створювати дитині умови для навчання, фізичного та духовного розвитку;
- 3) захищати дитину, її права та інтереси як опікун або піклувальник без спеціальних на те повноважень.

Договір про патронат може бути розірваний за згодою сторін або за рішенням суду в разі невиконання вихователем своїх обов'язків або якщо між ним та дитиною склалися стосунки, які перешкоджають виконанню обов'язків за договором.

§131. Позбавлення батьківських прав

Батьки або один з них можуть бути позбавлені батьківських прав, якщо буде встановлено, що вони ухиляються від виконання своїх обов'язків з виховання дитини, у тому числі при відмові без поважних причин взяти дитину з пологового будинку (відділення) та з інших дитячих лікувально-профілактичних закладів, і протягом шести місяців не виявляють щодо неї батьківського піклування, жорстоко поведуться з нею, шкідливо впливають на неї своєю аморальною антигромадською поведінкою, вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва, якщо вони засуджені за вчинення умисного злочину щодо дитини, а також якщо є хронічними алкоголіками або наркоманами.

Позбавлення батьківських прав проводиться лише в судовому порядку. Справи про позбавлення батьківських прав розглядаються за заявою державних або громадських організацій, одного з батьків або опікуна (піклувальника) дитини за позовом прокурора, а також самої дитини, яка досягла чотирнадцяти років. При цьому необхідним

є подання письмового висновку органів опіки і піклування, а також участь у судовому засіданні представника цього органу і прокурора.

При позбавленні батьківських прав обох батьків дитина передається на опікування органам опіки і піклування. Побачення з дитиною батьків, позбавлених батьківських прав, може мати місце з дозволу органів опіки і піклування, якщо такі побачення не позначаються шкідливо на здоров'ї та поведінці дитини.

Батьки, позбавлені батьківських прав, втрачають усі права, що ґрунтуються на факті спорідненості з дитиною, відносно якої вони позбавлені прав, у тому числі права вимагати від дитини в майбутньому надання їм утримання. Позбавлення батьківських прав не звільняє батьків від обов'язку утримання дітей – сплати аліментів тощо.

Поновлення провадиться лише в судовому порядку за заявою особи, позбавленої батьківських прав.

Законодавством встановлюється також порядок відібрання дітей від осіб без позбавлення їх батьківських прав. Тільки суд може прийняти рішення про відібрання дитини і передати її на опікування органам опіки і піклування незалежно від позбавлення осіб батьківських прав, якщо залишення дитини в осіб, у яких вона перебуває, небезпечно для неї (для її життя, здоров'я), для її морального виховання.

§132. Опіка і піклування

Опіка і піклування встановлюються для виховання неповнолітніх дітей, які внаслідок смерті, хвороби батьків, позбавлення їх батьківських прав чи з інших причин лишилися без батьківського піклування, та для захисту особистих і майнових прав та інтересів цих дітей, а також для захисту таких прав повнолітніх осіб, які не можуть самостійно здійснювати свої права і виконувати свої обов'язки. *Опіка* встановлюється над неповнолітніми, які не досягли 14 років, і над громадянами, визнаними судом недієздатними внаслідок душевної хвороби.

Піклування встановлюється над неповнолітніми віком від 14 до 18 років і над громадянами, визнаними судом обмежено дієздатними. Опіка, піклування над дитиною встановлюються органом опіки та піклування, та судом. Опікуном, піклувальником дитини може бути за її згодою повнолітня дієздатна особа. У разі призначення дитині опікуна або піклувальника органом опіки та піклування враховуються їхні моральні якості, здатність до виховання дитини, ставлення до неї, а також бажання самої дитини.

Органами, які приймають рішення щодо опіки і піклування, є районні, районні в містах Києві та Севастополі державні адміністрації, виконавчі комітети міських, районних у містах, сільських, селищних рад. Безпосереднє ведення справ щодо опіки і піклування покладається на відповідні відділи та управління місцевих державних адміністрацій чи виконавчих комітетів у межах їх компетенції. У селах і селищах справами опіки та піклування безпосередньо відають виконавчі комітети їхніх рад. Для допомоги в роботі при органах опіки та піклування створюються опікунські ради, що виконують дорадчі функції. До складу опікунських рад входять депутати, представники місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування (представники органів освіти, охорони здоров'я тощо) і громадськості.

ТЕМА 25. ТРУДОВЕ ЗАКОНОДАВСТВО

§133. Конституційне право на працю і відпочинок

Праця – основа життя і багатства суспільства, джерело внутрішнього зростання духовних якостей людини. **Праця** – це діяльність людини, що потребує витрат фізичної або розумової енергії і має своїм призначенням створення матеріальних і духовних цінностей. Праця є найважливішою умовою існування суспільства, його розвитку і вдосконалення.

У Конституції України (ст. 43) зазначається, що кожен громадянин має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується. Держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб.

Конституція України проголошує, що використання примусової праці забороняється. Не вважається примусовою працею військова або альтернативна (невійськова) служба, а також робота чи служба, яка виконується за вироком чи іншим рішенням суду або відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний стан.

Кожен має право на безпечні й здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законодавством.

Конституція України забороняє використання праці жінок і неповнолітніх на небезпечних та шкідливих для їхнього здоров'я роботах, гарантує захист громадян від незаконного звільнення. Право на своєчасне одержання винагороди за працю захищається законом.

Ст. 44 Конституції України встановлює: ті, хто працює, мають право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів.

Конституцією проголошується право не лише на працю, а й на відпочинок. Так, у ст. 45 зазначається, що кожен, хто працює, має право на відпочинок. Це право забезпечується наданням днів щотижневого відпочинку, а також оплачуваної щорічної відпустки, встановленням скороченого робочого дня щодо окремих професій і виробництв, скороченої тривалості роботи у нічний час. Детальне регулювання права громадян на працю, на страйк, на відпочинок здійснюється чинним законодавством про працю.

§134. Трудові правовідносини

Трудові правовідносини – це врегульовані нормами права відносини щодо застосування праці громадянина в якості працівника (робітника або службовця), який уклав трудовий договір з підприємством, установою, організацією або з фізичною особою. Ці відносини регулюються нормами трудового права, через що сторони наділяються взаємними правами і обов'язками. Їх виконання забезпечується примусовою силою держави.

Отже, *трудові правовідносини* – це врегульовані нормами трудового права суспільні відносини між працівником і власником або уповноваженим ним органом чи фізичною особою, у яких одна сторона – працівник – зобов'язується виконувати роботу за певною спеціальністю, кваліфікацією чи посадою з підляганням внутрішньому трудовому розпорядку, а друга – власник або уповноважений ним орган чи фізична особа – зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати умови праці, передбачені законодавством, колективним договором і угодою сторін. Зміст трудових правовідносин становлять права та обов'язки їх суб'єктів.

§135. Кодекс законів про працю України (КЗпП)

КЗпП – це єдиний систематизований законодавчий акт, в якому містяться норми права, що регулюють галузь суспільних трудових відносин працівників і закріплюють суспільну організацію праці. КЗпП України прийнято 10 грудня 1971 р. (з подальшими змінами і доповненнями). Він складається з 18 глав: загальні положення; колективний договір; трудовий договір; забезпечення зайнятості вивільнюваних працівників; робочий час; час відпочинку; нормування праці; оплата праці; гарантії та компенсації, гарантії при покладенні на працівників матеріальної відповідальності за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації; трудова дисципліна; охорона праці; праця жінок; праця молоді; пільги для працівників, які поєднують роботу з навчанням; індивідуальні трудові спори; професійні спілки, участь працівників в управлінні підприємствами; трудовий колектив, державне соціальне страхування; нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю.

КЗпП України – це лише основа трудового законодавства України. Верховна Рада України прийняла низку законів, які відіграють значну роль у вдосконаленні регулювання трудових відносин. Це Закони України: "Про охорону праці" від 14 жовтня 1992 р. (зі змінами і доповненнями), "Про колективні договори і угоди" , "Про оплату праці" від 24 березня 1995 р. (зі змінами), "Про відпустки" від 15 листопада 1996 р. та ін.

Визначальне місце посідає Закон України "Про зайнятість населення", прийнятий 1 березня 1991 р. (зі змінами і доповненнями). За умов ринкової економіки і рівноправності різних форм власності цим Законом визначаються правові, економічні та організаційні основи зайнятості населення України та його захисту від безробіття, а також соціальні гарантії з боку держави в реалізації громадянами права на працю. Закон вперше дає визначення зайнятості як діяльності громадян, пов'язаної із задоволенням особистих і суспільних потреб і такої, що, як правило, приносить їм дохід у грошовій або іншій формі.

§136. Колективні договори і угоди

Колективний договір – правовий акт, який регулює трудові та соціально-економічні відносини найманих працівників і роботодавців на підприємствах, в установах та організаціях незалежно від форми власності, виду діяльності, галузевої належності. Колективний договір укладається також з фізичною особою, яка використовує найману працю. Представниками найманих працівників при укладенні трудових договорів можуть виступати органи профспілок чи їх об'єднань, представники (довірені особи) профспілкових організацій, які діють відповідно до своїх статутів, а у разі відсутності профспілок, представники, вільно обрані на загальних зборах (конференції) найманих працівників та уповноважені ними. Колективний договір укладається відповідно до чинного законодавства (статті 10—20 КЗпП України, Закон України "Про колективні договори і угоди" та ін.) та взятих сторонами зобов'язань і має на меті регулювання виробничих, трудових і соціально-економічних відносин, а також узгодження інтересів трудящих, власників та уповноважених ними органів.

Зміст колективного договору визначають сторони. У ньому передбачаються взаємні зобов'язання сторін щодо регулювання виробничих, трудових, соціально-економічних відносин, зокрема:

- зміни в організації виробництва і праці;
- забезпечення продуктивної зайнятості;
- нормування й оплата праці, встановлення форм, системи, розмірів заробітної плати та інших видів трудових виплат (премій, доплат, надбавок тощо);
- встановлення гарантій, компенсацій, пільг;
- участь трудового колективу у формуванні, розподілі та використанні прибутку підприємства, установи, організації (якщо це передбачено статутом);
- встановлення режиму роботи, тривалості робочого часу і відпочинку, умов і охорони праці; забезпечення житлово-побутового, культурного, медичного обслуговування, організації оздоровлення і відпочинку працівників;
- гарантії діяльності профспілкової чи інших представницьких організацій трудящих.

У колективному договорі можна передбачити додаткові, порівняно з чинним законодавством і угодами, гарантії, соціально-побутові пільги.

Колективний договір підлягає реєстрації місцевими органами державної виконавчої влади. Колективний договір набирає чинності від дня підписання його сторонами або від дня, зазначеного в ньому, і діє до часу укладення нового договору або перегляду чинного, якщо інше не передбачено договором. Колективний договір поширюється на всіх працівників незалежно від того, чи є вони членами профспілки, і є обов'язковим як для власника або уповноваженого ним органу, так і для працівників. Контроль за виконанням колективного договору здійснюється безпосередньо сторонами, які його уклали, або уповноваженими ними представниками. Щорічно у строки, передбачені колективним договором, сторони, що його підписали, звітують про його виконання.

Угода – правовий акт, який укладається на державному, галузевому чи територіальному рівні з метою встановлення соціально-трудових гарантій для найманих працівників на відповідному рівні та регулювання трудових і соціально-економічних відносин між найманими працівниками і роботодавцем.

§137. Трудовий договір: поняття та порядок укладення

Працівники реалізують право на працю шляхом укладення трудового договору.

Трудовий договір – це угода між працівником (робітником чи службовцем) і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом чи фізичною особою. Працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, з підляганням внутрішньому трудовому розпорядку. А власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи фізична особа зобов'язуються виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін.

Працівник має право реалізувати свої здібності до продуктивної творчої праці шляхом укладення трудового договору на одному або одночасно на кількох підприємствах, в установах, організаціях, якщо інше не передбачено законодавством, колективним договором або угодою сторін.

Особливою формою трудового договору є *контракт*, в якому строк його дії, права, обов'язки і відповідальність сторін (у тому числі матеріальна), умови матеріального забезпечення та організація праці працівника, умови розірвання трудового договору, в тому числі дострокового, можуть встановлюватися угодою сторін. Контракт укладається письмово у двох екземплярах і підписується сторонами, які його уклали.

Поняття трудового договору включає три складових, тісно пов'язаних між собою частини: укладення трудового договору (прийом працівника на роботу); зміна трудового договору (переведення працівника на іншу роботу); припинення трудового договору (звільнення працівника з роботи (посади)).

Сторони трудового договору:

- працівник (робітник чи службовець);
- роботодавець – власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи фізична особа. Представником власника, як правило, виступає керівник підприємства, установи, організації, який призначається або обирається.

Строки і форма трудового договору. Трудовий договір може бути:

- 1) безстроковим, що укладається на невизначений строк;
- 2) на визначений строк, встановлений за погодженням сторін;
- 3) таким, що укладається на час виконання певної роботи.

Трудовий договір укладається, як правило, у письмовій формі.

Зміст трудового договору становлять його умови (права та обов'язки сторін). Умови поділяються на два види: умови, що визначаються угодою сторін, і умови, що встановлюються законодавством про працю. Умови трудового договору, які визначаються угодою сторін, поділяються на обов'язкові (необхідні) та факультативні (додаткові).

Обов'язкові умови:

- про місце і рід роботи;
- про трудову функцію (діяльність);
- про строки дії трудового договору;
- про оплату праці тощо.

Факультативні (додаткові) умови трудового договору – це всі інші умови, які визначаються угодою сторін і не суперечать законам. Наприклад, про поліпшення житлових умов працівника та його сім'ї, про надання місця дитині працівника в дитячому садку підприємства тощо.

Порядок укладення трудового договору. При укладенні трудового договору громадянин зобов'язаний подати паспорт або інший документ, що посвідчує особу, трудову книжку, а у випадках, передбачених законодавством, – і документ про освіту (спеціальність, кваліфікацію), документ про стан здоров'я тощо. При укладенні трудового договору забороняється вимагати від осіб, що влаштовуються на роботу, відомості про їхню партійну та національну приналежність, походження, віросповідання і реєстрацію місця проживання та документи, надання яких не передбачено законодавством.

При укладенні трудового договору угодою сторін може бути обумовлене випробування з метою перевірки відповідності працівника роботі, яка йому доручається. Умова про випробування має бути передбачена у наказі (розпорядженні) про прийняття на роботу. Випробування не встановлюється у разі прийняття на роботу: осіб, які не досягли 18 років; молодих працівників після закінчення професійних навчально-виховних закладів; молодих спеціалістів після закінчення вищих навчальних закладів; осіб, звільнених у запас з військової чи альтернативної (невійськової) служби; при прийнятті

на роботу і при переведенні в іншу місцевість на роботу на інше підприємство, в установу, організацію, а також в інших випадках, передбачених законодавством.

Строк випробування не може перевищувати трьох місяців, а в окремих випадках, за погодженням з відповідним комітетом профспілки, – шести місяців. У випадку прийняття на роботу працівників за робочими спеціальностями випробування не може перевищувати одного місяця. Протягом випробування на працівника поширюється законодавство про працю. Коли строк випробування закінчився, а працівник продовжує працювати, то він вважається таким, що витримав випробування. Якщо протягом строку випробування буде встановлено невідповідність працівника роботі, на яку його прийнято, то керівник підприємства, установи, організації протягом цього строку вправі розірвати трудовий договір.

У разі укладення трудового договору між фізичною особою і працівником фізична особа повинна у тижневий строк з моменту фактичного допущення працівника до роботи зареєструвати укладений у письмовій формі трудовий договір у державній службі зайнятості за місцем свого проживання.

Умови трудового договору не можуть містити положень, що суперечать законам та іншим нормативно-правовим актам. Під час укладення трудового договору роботодавець повинен:

- проінформувати працівника під розписку про умови праці та про наявність на його робочому місці небезпечних і шкідливих виробничих факторів, можливі наслідки їх впливу на здоров'я та про право працівника на пільги і компенсації за роботу в таких умовах відповідно до законодавства та колективного договору;
- ознайомити працівників з правилами внутрішнього трудового розпорядку та колективним договором;
- визначити працівникові робоче місце, забезпечити його необхідними для роботи засобами;
- проінструктувати працівника з техніки безпеки, виробничої санітарії, гігієни праці і протипожежної охорони.

Укладення трудового договору оформляється наказом чи розпорядженням власника або уповноваженого ним органу (керівника) про зарахування працівника на роботу.

§138. Зміна умов трудового договору

Роботодавець не має права вимагати від працівника виконання роботи, не обумовленої трудовим договором. Переведення працівника на іншу роботу на тому ж підприємстві, в установі, організації, а також переведення його на роботу на інше підприємство, в установу, організацію або в іншу місцевість, тимчасове переведення на іншу роботу в разі виробничої потреби чи простою підприємства допускається лише за згодою працівника.

Власник або уповноважений ним орган має право перевести працівника: строком до одного місяця на іншу роботу, не обумовлену трудовим договором, без його згоди, якщо вона не протипоказана працівникові за станом здоров'я, лише для відвернення або ліквідації наслідків стихійного лиха, епідемій, виробничих аварій, а також за інших обставин, які ставлять або можуть поставити під загрозу життя чи нормальні життєві умови людей.

Не вважається переведенням на іншу роботу і тому не потребує згоди працівника переміщення його на тому ж підприємстві, в установі, організації на інше робоче місце, в інший структурний підрозділ у цій же місцевості, доручення роботи на іншому механізмі або агрегаті у межах спеціальності, кваліфікації чи посади, які обумовлені трудовим договором, за винятком переміщення працівника на роботу, протипоказану йому за станом здоров'я.

Працівника, який за станом здоров'я відповідно до медичного висновку потребує надання легшої роботи, роботодавець повинен перевести за згодою працівника на таку роботу на строк, зазначений у медичному висновку.

§139. Підстави та порядок припинення трудового договору

Законодавство про працю України (ст. 36 КЗпП України) встановлює такі *підстави припинення* трудового договору:

- 1) угода сторін;
- 2) закінчення строку трудового договору, крім випадків, коли трудові відносини фактично тривають і жодна із сторін не поставила вимогу про їх припинення;
- 3) призов або вступ працівника на військову службу, направлення на альтернативну (невійськову) службу;

4) розірвання трудового договору з ініціативи працівника, з ініціативи власника або уповноваженого ним органу або на вимогу профспілкового чи іншого уповноваженого на підприємстві трудовим колективом органу;

5) переведення працівника за його згодою на інше підприємство, в установу, організацію або перехід на виборну посаду;

6) відмова працівника від переведення на роботу в іншу місцевість разом з підприємством, установою, організацією, а також відмова від продовження роботи у зв'язку зі зміною істотних умов праці;

7) набрання законної сили вироком суду, яким працівника засуджено (крім випадків умовного засудження і відстрочки виконання вироку) до позбавлення волі, виправних робіт не за місцем роботи або до іншого покарання, що виключає можливість продовження даної роботи;

8) підстави, передбачені контрактом.

Припинення (розірвання) трудового договору може бути як з ініціативи *працівника*, так і з ініціативи *власника* або уповноваженого ним органу чи фізичної особи-роботодавця.

Розірвання трудового договору з ініціативи власника (керівника) (ст. 40 КЗпП України). Власник може розірвати трудовий договір лише у випадках:

1) змін в організації виробництва і праці, в тому числі ліквідації, реорганізації, банкрутства або перепрофілювання підприємства, установи, організації, скорочення чисельності або штату працівників, а так само в разі скасування допуску до державної таємниці, якщо виконання покладених на нього обов'язків вимагає доступу до державної таємниці;

2) виявленої невідповідності працівника займаній посаді або виконуваній роботі внаслідок недостатньої кваліфікації або стану здоров'я, які перешкоджають продовженню даної роботи, а так само в разі скасування допуску до державної таємниці, якщо виконання покладених на нього обов'язків вимагає доступу до державної таємниці;

3) систематичного невиконання працівником без поважних причин обов'язків, покладених на нього трудовим договором або правилами внутрішнього трудового розпорядку, якщо до працівника раніше застосовувалися заходи дисциплінарного чи громадського стягнення;

4) прогулу (в тому числі у разі відсутності на роботі більше трьох годин протягом робочого дня) без поважних причин;

5) нез'явлення на роботу протягом більше чотирьох місяців внаслідок тимчасової непрацездатності, не рахуючи відпустки по вагітності і родах, якщо законодавством не встановлений триваліший строк збереження місця роботи (посади) при певному захворюванні. За працівниками, які втратили працездатність у зв'язку з трудовим каліцтвом або професійним захворюванням, місце роботи (посади) зберігається до відновлення працездатності або встановлення інвалідності;

6) поновлення на роботі працівника, який раніше виконував цю роботу;

7) появи на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння;

8) вчинення за місцем роботи розкрадання (в тому числі дрібного) майна власника, встановленого вироком суду, що набрав законної сили, чи постановою органу, до компетенції якого входить накладення адміністративного стягнення або застосування заходів громадського стягнення.

Крім того, законодавством про працю (ст. 41 КЗпП України) передбачаються додаткові підстави розірвання трудового договору з ініціативи власника-роботодавця з окремими категоріями працівників у випадках:

1) одноразового грубого порушення трудових обов'язків керівником підприємства, установи, організації (філіалу, представництва, відділення та іншого відокремленого підрозділу), його заступниками, головним бухгалтером, його заступниками, а також службовими особами митних органів, податкових інспекцій, і службовими особами державної контрольно-ревізійної служби та органів державного контролю за цінами; винних дій керівника підприємства, установи, організації, внаслідок чого заробітна плата виплачувалася невчасно або у розмірах, нижчих від встановленого законом розміру мінімальної заробітної плати;

2) винних дій працівника, який безпосередньо обслуговує грошові або товарні цінності, якщо ці дії дають підстави для втрати довіри до нього з боку власника або уповноваженого ним органу – керівника (касири, завгоспи, комірники, продавці та ін.), якщо ці дії дають підстави для втрати довіри до нього з боку власника або уповноваженого ним органу;

3) вчинення працівником, який виконує виховні функції, аморального проступку, не сумісного з продовженням даної роботи (вчителі, викладачі, вихователі та ін.).

Не допускається звільнення працівника в період його тимчасової непрацездатності, а також у період перебування працівника у відпустці. У більшості випадків для звільнення працівника з ініціативи власника-роботодавця останній попередньо повинен отримати згоду профспілкового органу підприємства, установи, організації. Власник – роботодавець зобов'язаний у день звільнення видати працівникові оформлену трудову книжку і провести з ним розрахунок.

Розірвання трудового договору з ініціативи працівника (ст. 38 КЗпП України). Працівник має право розірвати трудовий договір, укладений на невизначений строк, попередивши про це керівника письмово за два тижні. Керівник повинен розірвати трудовий договір у строк, про який просить працівник, у разі коли звільнення працівника зумовлене неможливістю продовжувати роботу. Це:

- переїзд на нове місце проживання;
- переведення чоловіка або дружини на роботу в іншу місцевість;
- вступ до навчального закладу;
- неможливість проживання у даній місцевості, підтверджена медичним висновком;
- вагітність;
- догляд за дитиною до досягнення нею 14-річного віку або за дитиною-інвалідом, догляд за хворим членом сім'ї, за інвалідом першої групи;
- вихід на пенсію;
- якщо особа прийнята на роботу за контрактом, а також з ряду інших причин.

Якщо працівник після закінчення двотижневого строку після подання заяви про звільнення не залишив роботи, не вимагає розірвання договору, керівник не має права звільнити його за поданою раніше заявою, крім випадків, коли на його місце запрошено іншого працівника, якому відповідно до законодавства не може бути відмовлено в укладенні трудового договору. Працівник також має право у визначений ним строк розірвати трудовий договір за власним бажанням, якщо керівник не виконує законодавство про працю, умови колективного чи трудового договору.

§140. Робочий час і його види

У правовому розумінні поняття робочого часу характеризується як норма тривалості часу, протягом якого працівник повинен виконувати трудові обов'язки відповідно до закону і правил внутрішнього трудового розпорядку.

Серед показників, що характеризують продуктивність та якість праці, важливе значення має тривалість робочого часу і часу відпочинку від роботи, тривалість щорічних відпусток. Обмеження тривалості робочого часу К. Маркс називав "...попередньою умовою, без якої всі дальші спроби поліпшення становища робітників та їх визволення приречені на невдачу" і пропонував у законодавчому порядку обмежити робочий день вісьмома годинами. Обґрунтована К. Марксом вимога восьмигодинного робочого дня знайшла відображення в законодавстві України. Скорочення тривалості робочого часу було і залишається одним з головних завдань держави.

Тривалість робочого часу є, по суті, нормою праці, яка водночас відіграє роль регулятора охорони здоров'я і життя працівника.

Законодавство про працю розрізняє такі види робочого дня і робочого тижня: *нормальний* робочий день і тиждень; *неповний* робочий день і тиждень; *ненормований* робочий день. Нормальна тривалість робочого часу працівників не може перевищувати 40 годин на тиждень. Підприємства та організації при укладенні колективного договору можуть встановлювати норму тривалості робочого часу працівників меншу ніж 40 годин на тиждень.

Для працівників встановлюється п'ятиденний робочий тиждень з двома вихідними днями. При п'ятиденному робочому тижні тривалість щоденної роботи (зміни) визначається правилами внутрішнього трудового розпорядку або графіками змінності. На підприємствах, в установах, організаціях, де за характером виробництва та умовами роботи запровадження п'ятиденного робочого тижня є недоцільним, встановлюється шестиденний робочий тиждень з одним вихідним днем. При шестиденному робочому тижні тривалість щоденної роботи не може перевищувати семи годин при тижневій нормі 40 годин, шести годин – при тижневій нормі 36 години і чотирьох годин – при тижневій нормі 24 години.

П'ятиденний або шестиденний робочий тиждень встановлюється власником або уповноваженим ним органом спільно з профспілковим комітетом з урахуванням специфіки роботи, думки трудового колективу і за погодженням з місцевою Радою.

Скорочена тривалість робочого часу. Законодавство про працю, встановлюючи тривалість робочого часу, завжди враховує умови праці, професію, вік працівників та інші особливості, що мають для цього значення. Так, скорочена тривалість робочого часу встановлюється: для працівників віком від 16 до 18 років – 36 годин на тиждень; для осіб віком від 15 до 16 років (для учнів віком від 14 до 15 років, які працюють в період канікул) – 24 години на тиждень; для учнів, які працюють протягом року у вільний від навчання час (вона не може перевищувати половини максимальної тривалості робочого часу, передбаченого для осіб відповідного віку), – не більше 12 годин на тиждень; для працівників, зайнятих на роботах, пов'язаних зі шкідливими умовами праці, – не більше 36 годин на тиждень. Крім того, законодавством встановлюється скорочена тривалість робочого часу для окремих категорій працівників – науковців, науково-педагогічних працівників, викладачів середніх спеціальних навчальних закладів, учителів усіх загальноосвітніх шкіл, вихователів і викладачів музики дошкільних закладів, медичних та інших працівників.

При роботі в нічний час встановлена тривалість роботи (зміни) скорочується на одну годину. Це правило не поширюється на працівників, для яких уже передбачено скорочення робочого часу, наприклад у зв'язку зі шкідливими умовами праці. Тривалість нічної роботи зрівнюється з денною у тих випадках, коли це необхідно за умов виробництва, зокрема на безперервних виробництвах.

Нічним вважається час з 10-ї години вечора до 6-ї години ранку.

Робота інвалідів у нічний час допускається лише за їхньою згодою і за умови, що це не суперечить медичним рекомендаціям.

Напередодні святкових і неробочих днів тривалість роботи працівників скорочується на одну годину як при п'ятиденному, так і при шестиденному робочому тижні. Напередодні вихідних днів тривалість роботи при шестиденному робочому тижні не може перевищувати п'яти годин.

Неповний робочий час. За угодою між працівником і власником може встановлюватись як при прийнятті на роботу, так і згодом неповний робочий день або неповний робочий тиждень.

На прохання вагітної жінки, жінки, яка має дитину віком до 14 років або дитину інваліда, в тому числі таку, що знаходиться під її опікуванням, або здійснює догляд за хворим членом сім'ї відповідно до медичного висновку, власник або уповноважений ним орган зобов'язані встановити їй неповний робочий день або неповний робочий тиждень. Оплата праці в цих випадках провадиться

пропорційно до відпрацьованого часу або залежно від виробітку. Робота на умовах неповного робочого часу не тягне за собою будь-яких обмежень обсягу трудових прав працівника (тривалості щорічної відпустки, врахування трудового стажу, допомоги по соціальному страхуванню тощо).

У використанні робочого часу важливе значення має *режим робочого часу*. Він залежить від характеру виробництва, тривалості робочого часу, конкретних умов діяльності виробництва, роботи громадського транспорту тощо. Режим робочого часу, тобто час початку і закінчення щоденної роботи (зміни), визначається правилами внутрішнього трудового розпорядку конкретного підприємства, установи, організації та графіками змінності.

Призначення працівника на роботу протягом двох змін підряд забороняється. На безперервних роботах забороняється залишати роботу до приходу змінного працівника. У випадках нез'явлення змінного працівника робітник чи службовець заявляє про це старшому по роботі, який зобов'язаний негайно вжити заходів.

Ненормований робочий день. Поряд з нормованим робочим днем на практиці застосовується ненормований, тобто понад встановлений нормальний або скорочений, робочий день без додаткової оплати. Як компенсація за можливі переробітки понад встановлений робочий час працівнику надається додаткова відпустка, розмір якої встановлюється колективним і трудовим договором.

Ненормований робочий день можна встановити лише для певних категорій працівників:

- адміністративного, управлінського, технічного й господарського персоналу;
- осіб, праця яких не піддається обліку в часі (консультанти, агенти, інструктори тощо);
- осіб, робочий час яких за характером роботи подрібнюється на частини невизначеної тривалості.

Надурочні роботи. Надурочними вважаються роботи, які працівник виконує за розпорядженням власника та з дозволу профспілкового комітету і тривалість яких перевищує встановлену тривалість робочого дня.

Надурочні роботи, як правило, не допускаються. Работодавець може застосовувати надурочні роботи лише у виняткових випадках, що визначаються законодавством, зокрема у разі проведення робіт, необхідних для оборони країни, а також відвернення громадського або стихійного лиха, виробничої аварії, проведення суспільно необхідних

робіт з водопостачання, опалення, освітлення, каналізації, транспорту, необхідності продовження роботи у разі нез'явлення працівника, який заступає, коли робота не припускає перерви та ряді інших випадків тощо.

Законодавство забороняє залучати до надурочних робіт пені категорії працівників, зокрема, вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років; осіб, молодших 18 років. Жінки, які мають дітей віком від трьох до 14 років або дитину-інваліда, можуть залучатися до надурочних робіт лише за їх згодою.

Надурочні роботи не повинні перевищувати для кожного працівника чотирьох годин протягом двох днів поспіль і 120 годин на рік.

Чергування. На підприємствах, в установах, організаціях іноді можуть встановлюватися, як виняток і тільки за погодженням з профспілковим комітетом, чергування, при яких вирішуються невідкладні організаційні та інші питання, що не входять у коло службових обов'язків працівників на підприємстві, в установі, організації. Чергування здійснюється після закінчення робочого дня або у вихідні та святкові дні. Чергування у вихідні та святкові дні компенсується наданням працівникові протягом найближчих 10 днів відгулу тієї ж тривалості, що й чергування. Певні категорії осіб не можуть залучатися до чергування: матері, що мають дітей віком до 12 років, і вагітні жінки тощо.

§141. Правове регулювання часу відпочинку

Правове регулювання часу відпочинку здійснюється з урахуванням дії економічних законів, зокрема законів економії робочого часу й закономірності скорочення тривалості робочого дня. К. Маркс писав, що мірою багатства колись буде не робочий, а вільний час.

Трудове право України визначає такі види відпочинку:

- перерви протягом робочого дня (зміни);
- щоденний відпочинок після роботи;
- щотижневий безперервний відпочинок (вихідні дні);
- щорічні (святкові) неробочі дні;
- щорічні відпустки та інші види відпусток.

Перерви протягом робочого дня надаються працівникам для відпочинку і харчування (обідня перерва тривалістю не більше двох

годин, як правило, через чотири години після початку роботи). Перерва не включається в робочий час. Час початку і закінчення перерви встановлюється правилами внутрішнього трудового розпорядку.

Працівники використовують час перерви на свій розсуд. На цей час вони можуть піти з місця роботи. На тих роботах, де через умови виробництва перерву встановити не можна, працівникові має бути надана можливість приймання їжі протягом робочого часу.

Для деяких категорій працівників крім обідньої перерви спеціальними нормативними актами визначаються додаткові короткі перерви, які включаються в робочий час і оплачуються: жінкам – для годування дитини; вантажникам – для відпочинку; особам, що працюють на відкритому повітрі, – в холодну пору року для зігрівання. Тим, хто має дітей віком до півтора року, надаються, крім загальної перерви для відпочинку і харчування, додаткові перерви для годування дитини.

Щоденним відпочинком є перерва в роботі після закінчення робочого дня (зміни). Тривалість такого відпочинку залежить від конкретного режиму робочого часу. Однак в усіх випадках мінімальна тривалість щоденного відпочинку разом із часом обідньої перерви має бути за загальними правилами не меншою за подвійну тривалість робочого часу в робочий день, що передує відпочинку. Наприклад, при семигодинному робочому дні і годинній обідній перерві (при поденному обліку робочого часу) міжденна перерва (щоденний відпочинок) у роботі становить 16 годин.

Щотижневий відпочинок. Вихідні дні надаються всім працівникам. При 5-денному робочому тижні – два вихідні на тиждень, при 6-денному – один вихідний день. Загальним вихідним днем є неділя. Другий день при 5-денному робочому тижні, якщо він не визначений законодавством, визначається графіком роботи організації, погодженим з профспілковим комітетом і, як правило, має надаватися підряд із загальним вихідним днем.

Вихідні дні на підприємствах, в установах, організаціях, пов'язаних з обслуговуванням населення (в магазинах, на підприємствах побутового обслуговування населення, в театрах, музеях, школах-інтернатах тощо), встановлюються місцевими Радами.

На безперервно діючих підприємствах, в установах, організаціях, зупинення яких неможливе з виробничо-технічних умов або через необхідність безперервного обслуговування населення, вихідні дні надаються в різні дні тижня почергово кожній групі працівників згідно з графіком змінності, затвердженим власником за погодженням з профспілковим комітетом.

Святковими днями в Україні є: 1 січня – Новий рік, 7 січня – Різдво Христове, 8 березня – Міжнародний жіночий день, 1 і 2 травня – День міжнародної солідарності трудящих, 9 травня – День Перемоги, 28 червня – День Конституції України, 24 серпня – День незалежності України.

Неробочими днями є також дні релігійних свят: 7 січня – Різдво Христове; один день (неділя) – Пасха (Великдень); один день (неділя) – Трійця.

За поданням релігійних громад інших (неправославних) конфесій, зареєстрованих в Україні, керівництво підприємств, установ, організацій надає особам, які сповідують відповідні релігії, до трьох днів відпочинку протягом року для святкування їхніх великих свят з відпрацюванням за ці дні.

У зазначені вище святкові та неробочі дні допускаються роботи, припинення яких неможливе через виробничо-технічні умови (безперервно діючі підприємства, установи, організації), роботи, викликані необхідністю обслуговування населення, а також невідкладні ремонтні та вантажно-розвантажувальні роботи. На бажання працівника, який працював у святковий або неробочий день, йому може бути наданий інший день відпочинку або оплачена робота у подвійному розмірі.

Щорічні відпустки. Такі відпустки встановлюються відповідно до Закону України "Про відпустки" від 15 листопада 1996 р. Право на відпустку мають громадяни України, які перебувають у трудових відносинах з підприємствами, установами, організаціями незалежно від форм власності, а також працюють за трудовим договором у фізичної особи. Законом України "Про відпустки" встановлюються такі види щорічних відпусток: основна відпустка; додаткова відпустка за роботу зі шкідливими умовами праці; додаткова відпустка за особливий характер праці; інші додаткові відпустки, передбачені законодавством.

Щорічна основна відпустка надається працівникам тривалістю не менше як 24 календарних дні за робочий рік.

Святкові і неробочі дні при визначенні тривалості щорічних відпусток не враховуються.

Право на щорічну відпустку повної тривалості у перший рік роботи настає після закінчення шести місяців безперервної роботи на підприємстві, в установі, організації. Працівник повинен бути попереджений про відпустку за два тижні письмово. Промислово-виробничому персоналу вугільної, металургійної промисловості, працівникам, зайнятим на підземних гірничих роботах і в кар'єрах,

та ряду інших категорій працівників з особливими умовами праці встановлена щорічна відпустка до 28 і більше календарних днів. Керівним, педагогічним, науково-педагогічним працівникам освіти та науковим працівникам надається щорічна основна відпустка тривалістю до 56 календарних днів у порядку визначеному законодавством.

Інвалідам I і II груп надається щорічна основна відпустка тривалістю 30 календарних днів, а інвалідам III групи – 26 календарних днів. Особам віком до 18 років надається щорічна основна відпустка тривалістю 31 календарний день.

Жінці, яка працює, і має двох або більше дітей віком до 15 років, або дитину-інваліда, або яка усиновила дитину, а також особі, яка взяла дитину під опіку, надається щорічно додаткова оплачувана відпустка тривалістю 7 календарних днів.

Щорічна додаткова відпустка за роботу зі шкідливими і важкими умовами праці тривалістю до 35 календарних днів надається працівникам, зайнятим на роботах, пов'язаних із негативним впливом на здоров'я шкідливих виробничих факторів.

Щорічна додаткова відпустка за особливий характер праці надається окремим категоріям працівників, робота яких пов'язана з підвищеним нервово-емоційним та інтелектуальним навантаженням або виконується в особливих природних географічних і геологічних умовах та в умовах підвищеного ризику для здоров'я, – тривалістю до 35 календарних днів.

Конкретна тривалість щорічної додаткової відпустки за особливий характер праці встановлюється колективним чи трудовим договором залежно від часу зайнятості працівника в цих умовах.

Відпустки без збереження заробітної плати. Така відпустка може бути надана працівникові на його прохання за угодою сторін у зв'язку із сімейними обставинами та з інших поважних причин. Тривалість відпустки не може перевищувати 15 календарних днів на рік.

Закон України "Про відпустки" передбачає випадки, коли відпустки без збереження заробітної плати надаються працівникові на його прохання в обов'язковому порядку. До них належать відпустки:

- 1) особам, які беруть шлюб (строком до 10 календарних днів);
- 2) для закінчення санаторно-курортного лікування відповідно до медичного висновку;
- 3) у разі смерті рідних тривалістю, залежно від ступеня спорідненості з померлим, від 3 до 7 днів;
- 4) для складання вступних екзаменів у вищі навчальні заклади та у ряді інших випадків.

§142. Оплата праці

Заробітна плата – це винагорода, обчислена, як правило, у грошовому виразі, яку власник або уповноважений ним орган виплачує працівникові за виконану роботу. Розмір зарплати залежить від складності та умов виконуваної роботи, професійно-ділових якостей працівника, результатів його праці та господарської діяльності підприємства, установи, організації.

Питання державного і договірної регулювання оплати праці, прав працівників на оплату праці та на їх захист визначаються Кодексом законів про працю України, Законом України “Про оплату праці” та іншими нормативно-правовими актами.

§143. Трудова дисципліна

Трудова дисципліна полягає у точному, неухильному й сумлінному виконанні кожним працівником покладених на нього трудових обов'язків. Це правила поведінки працівників у процесі їх спільної праці, з яких складається внутрішній трудовий розпорядок підприємств, установ, організацій.

Правила внутрішнього трудового розпорядку. Трудовий розпорядок на підприємствах, в установах, організаціях визначається правилами внутрішнього трудового розпорядку, які затверджуються трудовим колективом за поданням власника або уповноваженого ним органу і профспілкового комітету на основі типових правил. Правилами внутрішнього трудового розпорядку передбачаються (крім загальних положень) порядок прийняття на роботу і звільнення з роботи працівників, основні права та обов'язки працівників, основні обов'язки власника або уповноваженого ним органу, робочий час і його використання, заохочення в роботі та стягнення за порушення трудової дисципліни.

Обов'язки працівників і власника. Працівники зобов'язані працювати чесно і сумлінно, своєчасно і точно виконувати розпорядження власника-роботодавця, додержуватися трудової і технологічної дисципліни, вимог нормативних актів з охорони праці, дбайливо ставитися до майна власника. У свою чергу власник-роботодавець зобов'язаний правильно організувати працю працівників, створювати умови для зростання продуктивності праці, забезпечувати трудову і виробничу дисципліну, неухильно

додержуватися законодавства про працю і правил охорони праці, поліпшувати умови праці та побуту.

Методи забезпечення трудової дисципліни. Трудова дисципліна забезпечується створенням необхідних організаційних та економічних умов для нормальної високопродуктивної роботи, свідомим ставленням до праці, методами переконання, виховання, а також заохоченням за сумлінну працю. До окремих несумлінних працівників вживаються у разі необхідності заходи дисциплінарного і громадського впливу.

До працівників, які сумлінно працюють, можуть застосовуватися будь-які заохочення, передбачені правилами внутрішнього трудового розпорядку: оголошення подяки, нагородження цінним подарунком або грошовою премією тощо. Заохочення застосовується власником разом з профспілковим комітетом підприємства, організації, установи або за погодженням з ними, оголошується наказом (розпорядженням) в урочистій обстановці і заноситься до трудових книжок працівників.

За особливі трудові заслуги прізвища працівників подаються у вищі органи до заохочення, до нагородження орденами, медалями, почесними грамотами, нагрудними знаками і до присвоєння почесних звань і звання кращого працівника за певною професією.

За порушення трудової дисципліни до працівника може бути застосовано один із видів дисциплінарного стягнення – догану або звільнення. Дисциплінарні стягнення застосовуються органом (керівником), якому надано право прийняття на роботу (обрання, затвердження і призначення на посаду) певного працівника. Як правило, це керівник підприємства, установи, організації. Дисциплінарне стягнення застосовується не пізніше одного місяця з дня його виявлення, не рахуючи часу звільнення працівника від роботи у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю або перебуванням його у відпустці. Дисциплінарне стягнення не може бути накладене пізніше шести місяців з дня вчинення проступку.

Порядок застосування і зняття дисциплінарних стягнень. До застосування дисциплінарного стягнення власник або уповноважений ним орган-керівник повинні зажадати від порушника трудової дисципліни письмові пояснення. За кожне порушення трудової дисципліни може бути застосовано лише одне дисциплінарне стягнення (догана або звільнення). Обираючи вид стягнення, керівник повинен урахувати ступінь провини працівника і заподіяну ним шкоду, обставини, за яких вчинено проступок, і поведінку працівника за попереднім місцем роботи. Стягнення оголошується в наказі

(розпорядженні) і повідомляється працівникові під розписку. Якщо протягом року з дня накладення стягнення працівника не буде піддано новому дисциплінарному стягненню, то він вважається таким, що не мав дисциплінарного стягнення.

Якщо працівник не допустив нового порушення трудової дисципліни і до того ж проявив себе як сумлінний працівник, то стягнення може бути зняте до закінчення одного року. Протягом строку дії дисциплінарного стягнення заходи заохочення не застосовуються. Крім того, керівник має право замість накладення дисциплінарного стягнення передати питання про порушення трудової дисципліни на розгляд трудового колективу або його органу.

В окремих галузях народного господарства (на морському, річковому, залізничному транспорті, в цивільній авіації, на флоті рибної промисловості, у системі зв'язку тощо) діють статuti і положення, які містять підвищені вимоги щодо дисципліни. Статuti і положення про дисципліну відображають специфіку умов праці окремих категорій працівників, характер їхніх прав і обов'язків.

§144. Відповідальність за прогул і за появу на роботі у нетверезому стані

Підставою звільнення працівника за ініціативою власника або уповноваженого ним органу є вчинений працівником прогул (п. 4 ст. 40 КЗпП). *Прогул* – це відсутність без поважних причин працівника на роботі протягом робочого дня, в тому числі відсутність працівника більше трьох годин (безперервно чи сумарно) на роботі, залишення ним роботи без попередження власника чи безпосереднього керівника, самовільне використання днів відгулу або чергової відпустки, залишення роботи до закінчення строку трудового договору. Незаконним буде звільнення працівника за прогул, якщо він зумовлений поважними причинами (аварією на транспорті, побутовою принадою). Разом з тим воно не є обов'язковим і за прогул до працівника може бути застосоване інше стягнення чи заходи громадського впливу.

Відповідно до п. 7 ст. 40 підставою для звільнення працівника за ініціативою власника або уповноваженого ним органу може бути поява на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння. Для звільнення працівника на цій підставі

досить і одноразового факту такого порушення трудової дисципліни. Нетверезий стан працівника може бути підтверджений як медичним висновком, так і іншими доказами, в тому числі свідками, актом, складеним керівництвом за участю представників громадськості.

§145. Матеріальна відповідальність працівників за шкоду, заподіяну з їх вини підприємству, установі, організації

Матеріальна відповідальність полягає в обов'язку працівника відшкодувати майнову шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації у результаті неналежного виконання ним своїх трудових обов'язків.

КЗпП України зобов'язує наймодавця створювати працівникам умови, необхідні для нормальної роботи і забезпечення повного збереження дорученого їм майна. А працівники зобов'язані бережно ставитися до майна підприємства, установи, організації, вживати заходи щодо запобігання шкоди. Працівники несуть матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації внаслідок порушення покладених на них трудових обов'язків.

Права і законні інтереси працівників гарантуються шляхом встановлення відповідальності тільки за пряму заподіяну шкоду і за умови, коли така шкода заподіяна підприємству, установі, організації винними протиправними діями (бездіяльністю) працівника.

Працівник, який заподіяв шкоду, може добровільно покрити її повністю або частково. Може передати для покриття заподіяної шкоди рівноцінне майно або поправити пошкоджене. За шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації при виконанні трудових обов'язків, працівники несуть матеріальну відповідальність у розмірі прямої дійсної шкоди, але не більше свого середнього місячного заробітку. Матеріальна відповідальність понад середній місячний заробіток допускається лише у випадках, окремо передбачених законодавством.

Обмежену матеріальну відповідальність несуть працівники за зіпсування або знищення через недбалість матеріалів, напівфабрикатів, виробів (продукції) у розмірі заподіяної з їх вини шкоди, але не більше

свого середнього місячного заробітку. У такому самому розмірі несуть матеріальну відповідальність: працівники за зіпсування або знищення через недбалість інструментів, вимірювальних приладів, спеціального одягу та інших предметів, виданих їм у користування.

Керівники та їхні заступники, а також керівники структурних підрозділів та їхні заступники відповідають у розмірі заподіяної з їхньої вини шкоди, але не більше свого середнього місячного заробітку, якщо шкоду підприємству, установі, організації заподіяно зайвими грошовими виплатами, неправильною постановкою обліку і зберігання матеріальних чи грошових цінностей, невжиттям необхідних заходів щодо запобігання простоям, випускові недоброякісної продукції, розкраданню, знищенню і зіпсуванню матеріальних чи грошових цінностей.

Повну матеріальну відповідальність несуть працівники за шкоду, заподіяну з їх вини підприємству, установі, організації, у випадках, коли:

- працівником і підприємством, установою, організацією відповідно до ст. 135-1 КЗпП України укладено письмовий договір про взяття на себе працівником повної матеріальної відповідальності за незабезпечення цілості майна та інших цінностей, переданих йому для зберігання або для інших цілей;
- майно та інші цінності були одержані працівником під звіт за разовим дорученням або за іншими документами;
- шкода, завдана діями працівника, має ознаки діянь, що переслідуються у кримінальному порядку;
- шкоди завдано працівником, який був у нетверезому стані;
- шкоди завдано недостатчею, умисним знищенням або умисним пошкодженням матеріалів;
- шкоди завдано не при виконанні трудових обов'язків, наприклад при виготовленні без відповідного дозволу власника або уповноваженого ним органу будь-яких предметів для власних цілей.

Повну матеріальну відповідальність несе також посадова особа, винна в незаконному звільненні або переведенні працівника на іншу роботу.

Таку саму відповідальність можуть нести за певних умов керівники підприємств усіх форм власності, винні у несвоечасній виплаті зарплати (понад один місяць), що призвело до виплати компенсації за порушення строків її виплати.

Письмові договори про повну матеріальну відповідальність можуть бути укладені підприємством, установою, організацією з працівниками, які досягли 18-річного віку і обіймають посади або виконують роботи, безпосередньо пов'язані зі зберіганням, обробкою, продажем (відпуском), перевезенням або застосуванням у процесі виробництва переданих їм цінностей.

При спільному виконанні працівниками окремих видів робіт, пов'язаних зі зберіганням, обробкою, продажем (відпуском), перевезенням або застосуванням у процесі виробництва переданих їм цінностей, коли неможливо розмежувати матеріальну відповідальність кожного працівника та укласти з ним договір про повну матеріальну відповідальність, може запроваджуватися колективна (бригадна) матеріальна відповідальність.

Порядок покриття шкоди. Покриття шкоди працівниками в розмірі, що не перевищує середнього місячного заробітку, визначається керівниками підприємств. У решті випадків покриття шкоди провадиться шляхом подання власником або уповноваженим ним органом позову до районного (міського) народного суду.

Суд при визначенні розміру шкоди, що підлягає покриттю, крім дійсної шкоди враховує ступінь вини працівника і ту конкретну обставину, за якої шкоду було заподіяно. Коли шкода стала наслідком не лише поведінки працівника, а й відсутності умов, що забезпечують збереження матеріальних цінностей, розмір покриття повинен бути відповідно зменшений. Суд може зменшити розмір покриття шкоди, заподіяної працівником, залежно від його майнового стану, за винятком випадків, коли шкода заподіяна злочинними діями працівника, вчиненими з корисливою метою.

§146. Матеріальна відповідальність підприємств, установ, організацій за шкоду, заподіяну працівникам

Підприємства, установи, організації несуть матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну працівникам каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, пов'язаним з виконанням ними трудових обов'язків. Відшкодування шкоди полягає у виплаті грошових сум у розмірі заробітку (або відповідної його частини), якого працівник позбувся внаслідок втрати працездатності або зниження її, за вирахуванням пенсії по інвалідності у зв'язку з трудовим каліцтвом, а також у компенсації, додаткових витрат, викликаних ушкодженням здоров'я.

Розмір відшкодування, пов'язаного з втратою потерпілим попереднього заробітку або зменшенням його у зв'язку з трудовим каліцтвом, визначається у відсотках до цього заробітку, що відповідає ступеню втрати ним професійної працездатності.

Якщо з причини трудового каліцтва потерпілому призначена пенсія по інвалідності, то розмір відшкодування знижується на суму цієї пенсії. Якщо трудове каліцтво настало не тільки з вини організації, а й внаслідок грубої необережності потерпілого, розмір відшкодування має бути зменшений залежно від ступеня вини потерпілого.

§147. Особливості праці жінок, молоді та інвалідів

Відповідно до Конституції України жінка і чоловік мають рівні права. Здійснення цих прав забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у здобутті освіти і професійної підготовки, у праці, винагороді за неї, просуванні по роботі, у громадсько-політичній і культурній діяльності тощо.

Враховуючи фізіологічні особливості жіночого організму, виявляючи турботу про охорону материнства й дитинства, законодавство про працю встановлює *додаткові гарантії і пільги* для жінок, зайнятих у суспільному виробництві. Так, у ст. 186 КЗпП України вказується, що на підприємствах, в організаціях, де широко застосовується жіноча праця, створюються дитячі ясла, дитячі садки, кімнати для годування грудних дітей, а також кімнати особистої гігієни жінок.

Забороняється застосування праці жінок на важких роботах і на роботах зі шкідливими умовами праці, а також на підземних роботах, крім деяких видів підземних робіт (нефізичних робіт або робіт із санітарного та побутового обслуговування). Обмежується використання праці жінок на нічних роботах. Забороняється також залучення жінок до перенесення і переміщення важких речей, маса яких перевищує встановлені для них граничні норми.

Пільги для працюючих вагітних жінок і жінок, які мають малолітніх дітей. У ст. 184 КЗпП України забороняється відмовляти жінкам у прийнятті на роботу і знижувати їм заробітну плату з мотивів, пов'язаних з вагітністю або наявністю дітей віком до трьох років, а одиноким матерям – з наявністю дитини віком до 14 років або дитини-інваліда.

У разі відмови у прийнятті на роботу зазначених категорій жінок власник (або уповноважений ним орган) зобов'язаний повідомити їм причини відмови у письмовій формі. Відмова у прийнятті на роботу може бути оскаржена у судовому порядку.

Звільнення вагітних жінок, жінок які мають дітей віком до трьох років (до шести років у разі відпустки по догляду за дитиною), одиноких матерів за наявності дитини віком до 14 років або дитини-інваліда з ініціативи власника або уповноваженого ним органу не допускається, крім випадків повної ліквідації підприємства, установи, організації, коли може мати місце звільнення з обов'язковим працевлаштуванням.

Забороняється залучати вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до трьох років, до нічних робіт, надурочних робіт, робіт у вихідні дні та направляти їх у відрядження. Жінок, що мають дітей віком від трьох до 14 років, дітей-інвалідів, не можна залучати до надурочних робіт або направляти у відрядження без їхньої згоди. Вагітним жінкам згідно з лікарським висновком знижують норми виробітку, норми обслуговування або їх переводять на іншу більш легку роботу, таку, що виключає вплив несприятливих виробничих чинників, зі збереженням середнього заробітку за попередньою роботою. До вирішення питання про надання вагітній жінці відповідно до медичного висновку іншої роботи, яка є легшою і виключає вплив несприятливих виробничих чинників, вона підлягає звільненню від роботи зі збереженням середнього заробітку за всі пропущені внаслідок цього робочі дні за рахунок підприємства, установи, організації.

Законодавством визначається, що жінкам надаються відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами тривалістю 70 календарних днів до пологів і 56 (у разі ненормальних пологів або народження двох і більше дітей – 70) календарних днів після пологів, які обчислюються сумарно і надаються жінкам повністю незалежно від кількості днів, фактично використаних до пологів. Крім зазначених відпусток жінці, за її заявою, надається додаткова відпустка без збереження зарплати у зв'язку з доглядом за дитиною до досягнення нею трирічного віку. У разі коли дитина потребує домашнього догляду, жінці надається частково оплачувана відпустка по догляду за дитиною до двох років без збереження заробітної плати тривалістю, визначеною у медичному висновку, але не більше як до досягнення дитиною шестирічного віку. За бажанням жінки та інвалідів у період перебування їх у відпустці по догляду за дитиною вони можуть працювати на умовах неповного робочого часу або вдома. При цьому за ними зберігається право

на одержання допомоги в період частково оплачуваної відпустки по догляду за дитиною. При наданні жінкам відпустки у зв'язку з вагітністю і пологами власник зобов'язаний за їх заявою приєднати до такої відпустки щорічну відпустку незалежно від тривалості роботи на даному підприємстві, в установі, організації.

На тих самих умовах надається відпустка жінці, що усиновила дитину. Власник або уповноважений ним орган повинні у разі необхідності надавати вагітним жінкам і жінкам, які мають дітей віком до 14 років або дітей-інвалідів, путівки до санаторіїв і будинків відпочинку безкоштовно або на пільгових умовах, а також надавати їм матеріальну допомогу.

Такі самі пільги законодавство про працю України поширило на батьків, які виховують дітей без матерів (у тому числі і в разі тривалого перебування матері в лікувальному закладі), а також на опікунів (піклувальників).

Крім зазначеного вище, Законом України "Про державну допомогу сім'ям з дітьми" від 21 листопада 1992 р. встановлено гарантований державою рівень матеріальної підтримки сімей з дітьми шляхом надання їм державної допомоги з урахуванням складу сім'ї, доходів, віку, стану здоров'я дітей тощо. Передбачена цим законом державна допомога спрямовується на соціальний захист сімей з дітьми.

Особливості праці молоді. Вступаючи в трудове життя, молодь відразу ж одержує такі соціальні блага, як безплатне професійне навчання, підвищення трудової кваліфікації і навчання новим спеціальностям, працевлаштування.

Для полегшення працевлаштування молоді, яка закінчила загальноосвітні школи, професійно-технічні училища, а також інших осіб молодших 18 років встановлено броню прийняття їх на роботу і на виробниче навчання. Приймати на роботу неповнолітніх громадян дозволяється, як правило, з 16-річного віку, а у виняткових випадках – за письмовою згодою одного з батьків або осіб, що їх замінюють – можуть прийматися на роботу особи, які досягли 15 років, учні загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних училищ і середніх спеціальних навчальних закладів у вільний від навчання час, які досягли 14 років.

Усі особи молодші 18 років приймаються на роботу лише після попереднього медичного огляду і надалі до досягнення 18 років щороку підлягають обов'язковому медичному оглядові. На кожному підприємстві, в установі, організації має вестися спеціальний облік працівників, які не досягли 18 років, із зазначенням дати їх народження.

Забороняється застосовувати працю осіб молодших 18 років на важких роботах і на роботах зі шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах. Затверджено Список виробництв, професій, спеціальностей і робіт, на яких забороняється застосування праці осіб молодших 18 років.

Не допускається застосовувати працю молоді на роботах, пов'язаних з виробництвом, зберіганням і торгівлею спиртними напоями. Забороняється також залучати осіб молодших 18 років до перенесення і переміщення важких речей, маса яких перевищує встановлені для них граничні норми: ручне перенесення для юнаків у віці від 16 до 18 років – до 16 кг; для дівчат – 10 кг. Законодавством забороняється також залучати працівників молодших 18 років до нічних і надурочних робіт і до робіт у вихідні дні.

Заробітна плата робітникам молодшим 18 років при скороченій тривалості щоденної роботи виплачується в тому самому розмірі, що і робітникам і службовцям відповідних категорій при повній тривалості щоденної роботи. Оплата праці учнів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних училищ і середніх спеціальних навчальних закладів, які працюють у вільний від навчання час, провадиться пропорційно відпрацьованому часу або залежно від виробітку. Щорічні відпустки працівникам молодшим 18 років надаються влітку або за їхнім бажанням у будь-яку пору року.

Особливості праці інвалідів. Закон України "Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні" від 21 березня 1991 р. визначає основи соціальної захищеності інвалідів, надає їм рівні з усіма іншими громадянами можливості для участі в економічній, політичній і соціальній сфері життя суспільства.

Закон зазначає, що з метою реалізації творчих і виробничих здібностей інвалідів їм забезпечується право працювати на підприємствах (в об'єднаннях), в установах, організаціях із звичайними умовами праці, в цехах і на дільницях, де застосовується праця інвалідів, а також займатися індивідуальною та іншою трудовою діяльністю, яка не забороняється законом.

Відмова в укладенні трудового договору або просуванні по службі, звільнення за ініціативою власника або уповноваженого ним органу, переведення інваліда на іншу роботу без його згоди з мотивів інвалідності не допускається. За винятком випадків, коли за висновком медико-соціальної експертизи стан його здоров'я перешкоджає виконанню професійних обов'язків, загрожує здоров'ю і безпеці праці інших осіб або коли продовження трудової діяльності чи зміна її характеру за обсягом загрожує погіршенню здоров'я інваліда.

Місцеві ради спільно з підприємствами, установами, організаціями, органами Міністерства праці і соціальної політики, громадськими організаціями інвалідів бронюють робочі місця, призначені для працевлаштування інвалідів. Нормативи робочих місць, призначених для працевлаштування інвалідів, визначаються місцевими Радами.

Підприємства, установи, організації, які не забезпечують установлених нормативів робочих місць, призначених для працевлаштування інвалідів, відраховують у фонд соціального захисту інвалідів України кошти для створення таких робочих місць.

Для працевлаштування інвалідів, яким за станом здоров'я робота у звичайних умовах протипоказана або ускладнена, створюються спеціальні підприємства, цехи, дільниці з особливим, полегшеним режимом праці. У тих випадках, коли працівники за станом здоров'я потребують надання їм легшої роботи, власник повинен перевести їх, за їхньою згодою, на таку роботу відповідно до медичного висновку тимчасово або без обмеження строку.

Відповідно до ст. 12 Закону України "Про охорону праці" підприємства, які використовують працівників-інвалідів, зобов'язані створювати для них умови праці з урахуванням рекомендацій медико-соціальної експертної комісії та індивідуальних програм реабілітації, вживати додаткових заходів безпеки праці, які відповідають фізичним особливостям цієї категорії працівників.

§148. Розв'язання індивідуальних і колективних трудових спорів

Спільність інтересів колективу підприємства, установи, організації у цілому виключає антагоністичний (непримиренний) характер суперечностей, але не самі суперечності. Суперечності, що виникають між власником або уповноваженим ним органом з одного боку і працівником з іншого боку з приводу застосування законодавства про працю чи встановлення умов праці при недосягненні між ними згоди, називаються індивідуальними трудовими спорами.

Суперечності переростають у трудовий спір тоді, коли працівник не зміг урегулювати його безпосередньо з власником-керівником і звертається із заявою про задоволення своїх вимог (претензій) до органу, уповноваженого розглянути і вирішити спір, що виник. Індивідуальні трудові спори розглядаються комісіями по трудових спорах та місцевими судами.

Комісія по трудових спорах (КТС) – це орган досудового розгляду спорів, який обираються загальними зборами чи конференцією трудового колективу підприємства, установи, організації з числом працюючих не менше 15 чоловік. Працівник може звернутися до КТС у тримісячний строк з дня, коли дізнався або повинен був дізнатися про порушення свого права. КТС зобов'язана розглянути трудовий спір у десятиденний строк з дня подання заяви у присутності працівника, який подав заяву, і прийняти відповідне рішення. У разі коли працівник або власник-керівник не згодні з рішенням КТС, вони мають право звернутися до суду, який остаточно вирішує індивідуальний трудовий спір. Відповідно до Конституції України працівник має право звернутися до суду за вирішенням трудового спору і не звертаючись до КТС.

Інші природа і порядок вирішення *колективних трудових спорів*, які регулюються Законом України “Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)” від 3 березня 1998 р. Цей Закон спрямований на здійснення взаємодії сторін соціально-трудова відносин у процесі врегулювання колективних трудових спорів (конфліктів), що виникли між ними.

Колективний трудовий спір (конфлікт) – це розбіжності, що виникли між сторонами соціально-трудова відносин, щодо:

- установлення або зміни існуючих соціально-економічних умов праці та виробничого побуту;
- укладення чи змін колективного договору, угоди;
- виконання колективного договору, угоди або окремих їх положень;
- виконання вимог законодавства про працю.

Головною особливістю вирішення колективних трудових спорів є те, що вони вирішуються спочатку примирною комісією та незалежним посередником, а по суті – трудовим арбітражем.

Трудовий арбітраж складається із залучених сторонами фахівців, експертів та інших осіб. Рішення трудового арбітражу приймається за обов'язковою участю представників сторін і представників інших зацікавлених органів та організацій. Трудовий арбітраж має, як правило, прийняти рішення впродовж 10 днів з дня отримання заяви.

Страйк застосовується як крайній захід, коли всі інші можливості вирішення колективного трудового спору вичерпано. Орган (особа), який очолює страйк, зобов'язаний письмово попередити власника або уповноважений ним орган не пізніше ніж за 7 днів до початку страйку. Страйк – це тимчасове, колективне, добровільне припинення

роботи працівниками (невихід на роботу, невиконання своїх трудових обов'язків) на підприємстві (в структурному підрозділі) з метою вирішення колективного трудового спору (конфлікту). Нікого не може бути примушено до участі або до неучасті у страйку. Деякі категорії працівників не мають права на страйк (наприклад, державні службовці, працівники суду, служби безпеки, збройних сил, прокуратури, міліції). Страйки можуть бути заборонені в період проголошення надзвичайного стану або у воєнний час.

ТЕМА 26. ЗАКОНОДАВСТВО ПРО СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ І ОХОРОНУ ЗДОРОВ'Я

§149. Право на соціальний захист і достатній життєвий рівень

Соціальний захист – це система державних гарантій для реалізації прав громадян на працю і допомогу на час безробіття; підтримання життєвого рівня населення через перегляд мінімальних розмірів основних соціальних гарантій за умов зростання цін і на споживчі товари та послуги; надання державної допомоги, пільг та інших видів соціальної підтримки малозабезпеченим громадянам і сім'ям, які виховують дітей; матеріальне забезпечення при досягненні пенсійного віку, при тимчасовій або постійній втраті працездатності, втраті годувальника тощо. Певні особливості має соціальний захист окремих категорій громадян: військовослужбовців, інвалідів, державних службовців, ветеранів війни і праці, потерпілих від катастрофи на Чорнобильській АЕС тощо.

У Загальній декларації прав людини (ст. 25) проголошується: "кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї." Виходячи з цього положення, в Конституції України закріплено: "кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло".

Задля досягнення цих цілей передбачено запровадження соціального страхування і соціального забезпечення.

Поняття "соціальне страхування" та "соціальне забезпечення". В Основах законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування, прийнятих Верховною Радою України 14 січня 1998 р., зазначається: загальнообов'язкове державне соціальне страхування – це система прав, обов'язків і гарантій, яка передбачає надання соціального захисту, що включає матеріальне забезпечення громадян у разі хвороби, повної або часткової тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом

сплати страхових внесків власником або уповноваженим ним органом – роботодавцем, громадянами, а також бюджетних та інших джерел, передбачених законом.

Соціальне забезпечення – це державна система матеріального забезпечення і соціального обслуговування сімей, в яких є діти, громадян у старості, у разі хвороби, повної або часткової втрати працездатності чи роботи, у разі втрати годувальника. *Матеріальне забезпечення* – це надання в передбачених законодавством випадках прямих грошових виплат громадянам зі спеціалізованих державних фондів, як правило, у формі пенсій і допомог. Соціальне забезпечення – це задоволення специфічних потреб непрацездатних осіб у формі різних послуг, у тому числі й натурального забезпечення.

Основними видами соціального забезпечення є:

- допомога у разі повної або часткової, постійної чи тимчасової втрати працездатності;
- допомога жінкам у зв'язку з вагітністю і пологами;
- допомога сім'ям, які мають неповнолітніх дітей;
- забезпечення інвалідів протезно-ортопедичними виробами і засобами пересування, а також професійне навчання інвалідів;
- допомога у зв'язку з безробіттям;
- безплатна медична й лікарська допомога певним категоріям населення тощо.

Законодавство України "Про пенсійне забезпечення". Закон України "Про пенсійне забезпечення", прийнятий 5 листопада 1991 року (зі змінами та доповненнями), відповідно до Конституції України (ст. 46) гарантує всім непрацездатним громадянам України право на матеріальне забезпечення за рахунок суспільних фондів споживання шляхом надання трудових і соціальних пенсій. Закон спрямований на те, щоб повніше враховувалася суспільно корисна праця як джерело зростання добробуту народу і кожної людини

Закон поділяє пенсії на дві основні групи: трудові та соціальні. Трудові пенсії надаються: за віком; по інвалідності; у разі втрати годувальника; за вислугу років. Соціальні пенсії призначаються та виплачуються непрацюючим громадянам, крім інвалідів дитинства, за відсутності права на трудову пенсію.

Право на отримання трудової пенсії за віком мають чоловіки, які досягли 60-річного віку і мають трудовий стаж не менше 25 років, та жінки, які досягли 55-річного віку і мають стаж не менше

20 років. У передбачених Законом випадках (ст. 13) пенсії за віком призначаються на пільгових умовах, незалежно від місця останньої роботи (працівники, зайняті повний робочий день на підземних роботах, на роботах з особливо шкідливими і особливо важкими умовами праці).

Пенсії у зв'язку з інвалідністю призначаються внаслідок нещасного випадку чи хвороби, коли людина втрачає працездатність, стає інвалідом. Право на пенсію у разі втрати годувальника мають непрацездатні члени сім'ї годувальника, які були на його утриманні.

Згідно із Законом України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" від 9 липня 2003 р. передбачено, окрім чинної на теперішній час солідарної системи пенсійного забезпечення, створення накопичувального пенсійного фонду. Цей цільовий позабюджетний фонд створюється за рахунок сплати страхових внесків самою фізичною особою, яка підлягає загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню, або внесків, які за неї вносять інші особи (підприємства, установи, організації, громадяни). Кошти накопичувального фонду використовуються для виплати довічних пенсій застрахованим особам у разі досягнення ними пенсійного віку. Розмір довічної пенсії конкретної особи залежатиме, зокрема, від величини страхових сум на накопичувальному пенсійному рахунку застрахованої особи та від врахування середньої для чоловіків і жінок величини тривалості життя. У разі смерті застрахованої особи довічна пенсія може сплачуватися членам її сім'ї чи спадкоємцям.

Законом України "Про недержавне пенсійне забезпечення" від 9 липня 2003 р. передбачено право громадян України, іноземців та осіб без громадянства (фізичних осіб) на добровільних засадах бути учасниками недержавних пенсійних фондів. Ці фонди є юридичними особами, виключним видом діяльності яких є недержавне пенсійне забезпечення. Вони не можуть бути оголошені банкрутами та ліквідованими за законодавством про банкрутство.

Недержавне пенсійне забезпечення здійснюється шляхом укладення пенсійних контрактів між пенсійними фондами та вкладниками фондів, які сплачують пенсійні внески на користь учасників фонду. Учасники пенсійних фондів набувають право на одержання пенсійних виплат, розмір яких визначається виходячи з суми коштів, накопиченої на користь учасника пенсійного фонду та умов пенсійного контракту. Суть цього закону полягає у наданні громадянам можливості самим забезпечити рівень свого матеріального добробуту в майбутньому.

Інші види соціальної допомоги. Соціальні послуги. Держава передбачає й інші шляхи допомоги громадянам, які її потребують. Вони, як правило, носять тимчасовий характер і є доповненням до зарплати або тимчасово заміняють її. Передбачено кілька видів такої допомоги, встановленої Законами України: "Про державну допомогу сім'ям з дітьми" від 21 листопада 1992 р.; "Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні" від 16 грудня 1993 р.; "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту" від 22 жовтня 1993 р.

Законом України "Про соціальні послуги" від 19 червня 2003 р. передбачено надання особам, які перебувають у складних життєвих обставинах і потребують сторонньої допомоги, соціальних послуг.

Складними життєвими обставинами вважаються такі, коли особа не може подолати самотійно обставинами, що порушують нормальні умови її життя внаслідок інвалідності, втрати можливості самотійно рухатися, тяжкого стану здоров'я, сирітства, малозабезпеченості, стихійного лиха тощо.

Основними формами надання соціальних послуг є матеріальна допомога та соціальне обслуговування.

Матеріальна допомога надається у вигляді грошової або натуральної допомоги (продукти, засоби санітарії, одяг, взуття, паливо тощо).

Соціальні послуги можуть надаватися за місцем проживання особи, в інтернатах, реабілітаційних установах, у територіальних центрах соціального обслуговування та ін.

Видами соціальних послуг є:

- соціально-побутові послуги (гаряче харчування, транспортні послуги, виклик лікаря, доставка медикаментів);
- психологічні послуги (консультації з питань психічного здоров'я та поліпшення взаємин з оточуючими);
- соціально-педагогічні послуги (виявлення та сприяння розвитку різнобічних інтересів і потреб тощо);
- соціально-медичні послуги (консультації щодо запобігання можливим розладам здоров'я особи);
- юридичні послуги (консультації з чинного законодавства, здійснення захисту прав та інтересів особи);
- послуги з працевлаштування тощо.

Соціальні послуги можуть надаватися як за плату, так і безоплатно.

Сфера надання соціальних послуг складається з державного, комунального і недержавного секторів (громадські, благодійні, релігійні організації та громадяни).

Для отримання соціальних послуг, що надаються державними та комунальними організаціями, особа, яка їх потребує, має звернутися з письмовою заявою до місцевого органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування.

Професійна діяльність у сфері надання соціальних послуг підлягає ліцензуванню.

Право на охорону здоров'я. Охорона здоров'я забезпечується державним фінансуванням відповідних соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм.

У державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога має надаватися безоплатно; існуюча мережа таких закладів не може бути скорочена. Держава сприяє розвитку лікувальних закладів усіх форм власності.

На розвиток і реалізацію цих положень в Україні прийнято низку нормативно-правових актів. Наприклад, Основи законодавства України про охорону здоров'я від 19 листопада 1992 р., Закони України: "Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи" від 28 лютого 1991 р. (з подальшими змінами і доповненнями), "Про забезпечення санітарно-епідеміологічного благополуччя населення" від 24 лютого 1994 р., "Про лікарські засоби" від 4 квітня 1996 р. та ін.

Закон України "Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи". Чорнобильська катастрофа, що сталася 26 квітня 1986 р., торкнулася долі мільйонів людей. У багатьох регіонах на величезних територіях виникли нові соціальні та економічні умови. Україну оголошено зоною екологічного лиха. Створення системи надійного захисту людей від наслідків цієї катастрофи потребує залучення значних фінансових, матеріальних і наукових ресурсів. Закон України "Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи" спрямований на захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, та вирішення проблем медичного і соціального характеру, що виникли внаслідок радіоактивного забруднення території.

Законом передбачається низка заходів щодо соціального захисту осіб, які постраждали внаслідок катастрофи. Зокрема, Закон гарантує цим громадянам відшкодування збитків, заподіяних внаслідок катастрофи здоров'ю людей, компенсацію різного виду матеріальних витрат. Для цих громадян встановлено пільги щодо забезпечення житлом, сплати податків, при користуванні транспортом, послугами

зв'язку, зменшено вік виходу на пенсію, збільшено тривалість відпустки. Діти, що постраждали внаслідок цієї катастрофи, мають право на безплатне отримання ліків, на отримання санаторних путівок, безплатне харчування в школі, пільги при вступі до вищих закладів освіти, передбачено отримання батьками грошової допомоги тощо.

28 лютого 1991 р. було також прийнято Закон України "Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи", який регулює питання поділу території на відповідні зони, режим їх використання та охорони, умови проживання та роботи населення, господарську, науково-дослідну та іншу діяльність у цих зонах. Законом закріплюється і гарантується забезпечення режиму використання та охорони цих територій з метою зменшення дії радіоактивного випромінювання на здоров'я людини та екологічні системи.

ТЕМА 27. ФІНАНСОВЕ ЗАКОНОДАВСТВО

§150. Відносини, які регулюються фінансовим законодавством

Фінансове законодавство включає норми Конституції України (ст. 95-101 та ін.), Закони України: "Про бюджетну систему України", "Про систему оподаткування", "Про банки і банківську діяльність", Бюджетний кодекс України від 21 червня 2001 р.; відповідні укази Президента України, інструкції Національного банку України та ін.

Фінансове право – це галузь права, що врегульовує відносини, які складаються у процесі мобілізації (збирання), розподілу і використання державних коштів.

Суб'єктами фінансових відносин є: держава, її органи та організації, представницькі органи місцевого самоврядування, громадські об'єднання та інші структури, окремі громадяни. *Предметом фінансово-правових правовідносин є* відносини, що виникають при безпосередньому формуванні, розподілі та використанні централізованих і децентралізованих фондів коштів, які є частиною національного доходу країни і необхідні для функціонування держави.

Централізовані фонди коштів перебувають в розпорядженні держави. За їх рахунок фінансуються видатки держави: утримання Збройних Сил України, міліції та правоохоронних органів, освіта, охорона здоров'я, культура, соціальний захист населення, охорона природи тощо. Децентралізовані фонди коштів утворюються в усіх галузях народного господарства підприємствами, організаціями, установами цих галузей.

Фінансове право регулює відносини у сфері бюджету, доходів, податків, видатків, бюджетного фінансування, державного, майнового та особистого страхування, банківського кредитування і розрахунків, інноваційної діяльності, фінансового контролю і грошового обігу. За характером цих відносин у системі фінансового права виділяються відповідні інститути (податкове, банківське право та ін.).

Фінансові правовідносини – це юридична форма закріплення економічних відносин. Вони мають такі ознаки:

- одним із суб'єктів їх виступає держава, яка бере в них участь безпосередньо або через уповноважені нею фінансові чи кредитні органи;

- об'єктом відносин є кошти або грошові зобов'язання у зв'язку з формуванням, розподілом або використанням централізованих чи децентралізованих фондів коштів;
- виникнення, зміна або припинення їх обумовлюється законом або іншим нормативним актом, яким визначаються права та обов'язки суб'єктів.

Методом фінансово-правового регулювання (тобто впливу держави на суб'єкти фінансових відносин) є метод владних приписів. За цією ознакою певні грошові відносини (фінансові) відрізняються від цивільно-правових (купівля-продаж, поставка).

Велике значення у фінансовій діяльності держави, у забезпеченні її економічного і соціального розвитку має дотримання фінансової і касової дисципліни, забезпечення законності у мобілізації, розподілі та використанні коштів, здійсненні фінансових операцій, у виконанні підприємствами, організаціями та установами всіх форм власності правил ведення касових операцій (витрати грошей за цільовим призначенням, прийняття та видача готівки, своєчасна здача готівки до банку).

Контроль за дотриманням фінансової і касової дисципліни здійснюють органи державної влади та управління, зокрема Рахункова палата Верховної Ради, Національний банк, Міністерство фінансів України, прокуратура, органи міліції, державні та приватні аудиторські організації та ін. Методи цього контролю такі: ревізії, перевірки, обстеження, аналіз тощо. Головний метод — ревізія — полягає у перевірці господарсько-фінансової діяльності підприємств, організацій та установ.

§151. Державний бюджет України

Бюджетна система Україна включає: Державний бюджет України, бюджет Автономної Республіки Крим і місцеві бюджети (обласні, районні тощо). Відповідно до Конституції України бюджетна система України будується на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами. Виключно законом про Державний бюджет України визначаються будь-які видатки держави на загальносуспільні потреби, розмір і цільове спрямування цих податків.

Державний бюджет передбачає фінансове утворення і використання централізованого фонду коштів. У ньому передбачається

склад майбутніх доходів і видатків держави; кошти, які концентруються в руках держави для виконання її функцій. Державний бюджет складається з двох частин: дохідної і видаткової. Доходи держави формуються переважно за рахунок податків, які є головним джерелом надходжень до бюджету, а також надходжень від зовнішньоекономічної діяльності. Видатки держави йдуть на утримання державного апарату і здійснення ним своїх функцій (підтримання громадського порядку, оборони тощо); на фінансування заходів соціального захисту населення, на забезпечення функціонування народного господарства, на охорону здоров'я, освіту, культуру та ін. Державним бюджетом України передбачається особлива стаття витрат, пов'язаних з ліквідацією наслідків Чорнобильської катастрофи.

Бажано, щоб видатки держави не перевищували доходів. Інакше виникає бюджетний дефіцит, створюється державний борг.

Державний бюджет України затверджується щорічно Верховною Радою на період з 1 січня до 31 грудня, а за особливих обставин – на інший період. Контроль за використанням коштів Державного бюджету України від імені Верховної Ради України здійснює Рахункова палата.

Відносини у сфері бюджетної діяльності. Встановлення бюджетної системи. Розмежування доходів і видатків між загальнодержавними і місцевими бюджетами, складання і затвердження бюджетів, виконання їх, а також затвердження звітів про виконання бюджетів врегульовано Бюджетним кодексом України від 21 червня 2001 р.

Бюджетна система України складається з Державного бюджету України та місцевих бюджетів. Місцевими бюджетами є: бюджет АРК, обласні, районні бюджети, бюджети районів у містах та бюджети місцевого самоврядування, якими є бюджети територіальних громад сіл, селищ, міст.

§152. Банки. Довірчі товариства

Виняткове значення в економічному житті держави має регулювання грошового обігу, яке реалізується переважно на основі норм фінансового права. Основними фінансово-кредитними установами країни, які здійснюють функції кредитування і розрахунків, є банки. Банки є юридичними особами. Вони економічно самостійні і у своїй діяльності від органів державної влади не залежать. Залучаючи і нагромаджуючи вільні грошові кошти підприємств, організацій,

населення, банки перерозподіляють їх, надаючи кредити. Банки здійснюють також касове та розрахункове обслуговування народного господарства, проводять розрахунки за дорученням клієнтів — юридичних і фізичних осіб, випуск чеків, акцій, облігацій та інших платіжних документів, виконання різних валютних операцій.

Діяльність банків регулюється Законом України "Про банки і банківську діяльність" від 7 грудня 2000 р. Відповідно до Закону банківська система України складається з Національного банку України та інших банків, що створені й діють на території України. Державними вважаються банки, 100 % статутного капіталу яких належать державі. Органами управління державних банків є наглядові ради та правління. Центральне місце в банківській системі країни посідає Національний банк України. Голова Національного банку призначається на посаду та звільняється з посади Верховною Радою за поданням Президента України. Національний банк є єдиним емісійним центром, відповідальним за проведення єдиної державної політики в галузі грошового обігу, кредиту, зміцнення грошової одиниці. Він визначає курс грошової одиниці відносно валют інших країн, йому належить монопольне право на випуск грошей в обіг, а також випуск національних грошових знаків за рішенням Верховної Ради України. Національному банку надано право видавати нормативні акти з питань, що входять до його повноважень.

Банки можуть функціонувати як універсальні або як спеціалізовані. За спеціалізацією банки можуть бути ощадними, інвестиційними, іпотечними, розрахунковими (кліринговими).

Банки в Україні можуть створюватися у формі акціонерних товариств, товариств з обмеженою відповідальністю, кооперативних банків.

Банки гарантують таємницю операцій, рахунків і вкладів своїх клієнтів і кореспондентів. Банківська таємниця може бути розкрита лише у виняткових випадках.

Законодавством України передбачається можливість створення організацій фінансових посередників (довірчих товариств). Цим довірчим товариствам, так званим трастам, надано право на договірних засадах використовувати майно, зокрема цінні папери, громадян в інтересах цих громадян. Недосконалість правового регулювання та послаблений контроль за довірчими товариствами призвели до численних зловживань і шахрайств з боку їх керівництва. Нині посилено контроль державних органів за реєстрацією таких товариств та їх діяльністю.

ТЕМА 28. ЗАКОНОДАВСТВО ПРО ПІДПРИЄМНИЦЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ. ОСНОВНІ ОРГАНІЗАЦІЙНІ ФОРМИ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

§153. Правове регулювання підприємницької діяльності в Україні. Підприємства, їх види та порядок утворення

Правове регулювання підприємницької діяльності в Україні здійснюється на основі законів та інших нормативних актів, серед яких визначальними є Закон України "Про господарські товариства" від 10 вересня 1991 р. (усі – зі змінами і доповненнями), Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р., Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р.

Підприємництво – це самостійна, систематична на власний ризик діяльність з виробництва продукції, виконання робіт, надання послуг, продажу товарів, передання майна у користування з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку, яка здійснюється фізичними та юридичними особами, зареєстрованими як суб'єкти підприємницької діяльності. Таким чином, підприємництво, по-перше, – це діяльність з власної ініціативи, яка не обумовлена сторонніми наказами чи зобов'язаннями; підприємець діє на свій розсуд без будь-яких застережень. По-друге, ця діяльність має носити постійний, тобто систематичний характер. По-третє, підприємницька діяльність здійснюється на власний ризик підприємця. Це означає, що сам підприємець бере на себе будь-які наслідки підприємницької діяльності, як позитивні, так і негативні. У разі банкрутства підприємця не може сподіватися на державну дотацію – держава за борги підприємця відповідальності не несе. Випадкова загибель майна підприємця також падає на нього. По-четверте, характерною рисою підприємницької діяльності є її мета одержання прибутку. Саме для цього і розпочинається підприємницька діяльність. Тому слід мати

на увазі, що господарська діяльність некомерційних організацій і об'єднань громадян ззовні може нагадувати підприємницьку діяльність (закупівля продуктів для благодійної їдальні, укладання договорів на постачання енергії до будинку інвалідів, оренда приміщення для коледжу, виготовлення хрестиків релігійною організацією та ін.), але такою не є, бо відсутня мета — одержання прибутку. Отже, не всяка господарська діяльність є підприємницькою.

Право на підприємницьку діяльність закріплене Конституцією України. Згідно зі ст. 42 Конституції кожен має право на підприємницьку діяльність. Суб'єктами підприємницької діяльності можуть бути громадяни України, інших держав, особи без громадянства, що не обмежені законом у правоздатності або дієздатності, безпосередньо або через створені ними юридичні особи усіх форм власності.

Підприємницька діяльність може бути основним видом діяльності громадянина (фізичної особи).

Для певних категорій громадян встановлено заборону на заняття підприємництвом. Не можуть займатися підприємницькою діяльністю депутати, військовослужбовці, службові особи органів прокуратури, суду, державної безпеки, внутрішніх справ, державного арбітражу, державного нотаріату, а також посадові та службові особи органів державної влади та управління й органів місцевого самоврядування, які покликані здійснювати контроль за діяльністю підприємств. Проте ця заборона не поширюється на членів їхніх сімей.

Особи, які мають непогашену судимість за крадіжки, хабарництво та інші корисливі злочини, не можуть бути зареєстровані як підприємці, не можуть виступати співзасновниками підприємницької організації, а також обіймати в підприємницьких товариствах керівні посади. Особи, яким суд заборонив займатися певною діяльністю, не можуть бути зареєстровані як підприємці з правом здійснення відповідного виду діяльності до закінчення терміну, встановленого вироком суду. За вчинення певних видів злочинів винний може бути позбавлений судом на строк до п'яти років права керувати транспортними засобами, займатися торговельною, фармацевтичною, виховною діяльністю тощо.

Підприємці можуть займатися будь-якими видами діяльності, не забороненими законом. Але для занять деякими видами діяльності передбачені обмеження. Так, лише державними підприємствами та організаціями можуть здійснюватися види діяльності, пов'язані з обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, виготовленням і реалізацією військової зброї та боєприпасів до неї, вибухових речовин, експлуатацією супутникових систем, телефонного зв'язку тощо.]

У деяких випадках здійснення підприємницької діяльності дозволяється лише після одержання спеціального дозволу (ліцензії). *Ліцензія* — це документ, що видається Кабінетом Міністрів України або уповноваженим ним органом виконавчої влади, згідно з яким власник ліцензії має право займатися певним видом підприємницької діяльності.

Законом України "Про ліцензування певних видів господарської діяльності" від 1 червня 2000 р. встановлено види діяльності, які підлягають ліцензуванню в обов'язковому порядку. До таких належать медична, ветеринарна практика; виробництво, ремонт і реалізація холодної, мисливської та спортивної вогнепальної зброї; виготовлення і реалізація лікарських засобів; виготовлення і реалізація алкогольних напоїв і пива; виготовлення і реалізація тютюнових виробів; організація азартних ігор; фізкультурно-оздоровча та спортивна діяльність; судово-експертна діяльність; надання послуг у перевезенні пасажирів і вантажів залізничним, повітряним, морським, річковим і автомобільним транспортом; надання послуг з охорони громадян, охорони державної та іншої власності; організація іноземного, внутрішнього, зарубіжного туризму; екскурсійна діяльність; страхова діяльність, посередництво у працевлаштуванні на роботу за кордоном; надання освітніх послуг загальноосвітніми, професійно-технічними та вищими навчальними закладами та ін.

Для отримання ліцензії на кожний вид діяльності суб'єкт підприємницької діяльності подає органу, що видає ліцензії, заяву про видачу ліцензії, в якій зазначаються:

- 1) відомості про заявника (для громадянина-підприємця — прізвище, паспортні дані, для юридичних осіб — повне найменування, банківські реквізити, організаційно-правова форма);
- 2) вид діяльності, на яку заявник має намір отримати ліцензію;
- 3) термін дії ліцензії.

До заяви підприємцями-громадянами додаються:

- копії документів, що засвідчують рівень освіти і кваліфікації, необхідний для здійснення відповідного виду діяльності;
- копії свідоцтва про державну реєстрацію суб'єкта підприємницької діяльності та установчих документів.

Орган, що видає ліцензії, приймає рішення про видачу ліцензії або відмову в її видачі у термін не більше 30 днів з дня одержання заяви. Термін дії ліцензії не може бути меншим ніж три роки.

Підприємство — це самостійний суб'єкт господарювання, створений компетентним органом державної влади або органом

місцевого самоврядування, або іншими суб'єктами для задоволення суспільних та особистих потреб шляхом систематичного здійснення виробничої, науково-дослідної, торгівельної, іншої господарської діяльності в порядку, передбаченому в законодавстві. Підприємства можуть створюватись як для здійснення підприємництва, так і для некомерційної господарської діяльності. Кожне підприємство, як правило, діючи на підставі статуту, має свій баланс, розрахунковий та інші рахунки в банку, печатку зі своїм найменуванням та ідентифікаційним кодом, а також може мати знак для товарів і послуг (товарні й фірмові знаки). У складі підприємства не може бути інших юридичних осіб.

Залежно від форм власності, передбачених законом, в Україні можуть діяти підприємства таких видів:

- приватне підприємство, що діє на основі приватної власності громадян чи юридичних осіб;
- підприємство, що діє на основі колективної власності (підприємство колективної власності);
- комунальне підприємство, що діє на основі комунальної власності територіальної громади;
- державне підприємство, що діє на основі державної власності;
- підприємство засноване на змішаній формі власності (на базі об'єднання майна різних форм власності).

Якщо в статутному фонді підприємства іноземна інвестиція становить не менше як десять відсотків, воно визначається підприємством з іноземними інвестиціями, а якщо в статутному фонді підприємства іноземна інвестиція становить сто відсотків, то воно вважається іноземним підприємством.

Залежно від способу утворення (заснування) та формування статутного фонду підприємства поділяються на унітарні, які створюються одним засновником, і корпоративні, які створюються, як правило, двома або більше засновниками за їх спільним рішенням (кооперативні підприємства, господарські товариства тощо).

Підприємства залежно від кількості працюючих та обсягу валового доходу, від реалізації продукції за рік можуть бути зараховані до малих підприємств (кількість працюючих осіб не перевищує п'ятдесят чоловік), великих підприємств (кількість працюючих перевищує тисячу чоловік) і середніх (усі інші підприємства).

Підприємства мають право на добровільних засадах об'єднувати свою виробничу, наукову, комерційну та інші види діяльності.

Нині в Україні поширені різні форми господарських товариств.

З 1998 р. передбачено нову організаційно-правову форму підприємства – державне казенне підприємство.

Рішення про перетворення державного підприємства на казенне приймається за однією з таких умов:

- 1) підприємство проводить виробничу або іншу діяльність, яка відповідно до законодавства здійснюється тільки державним підприємством;
- 2) головним споживачем продукції підприємства є держава;
- 3) підприємство є суб'єктом природних монополій.

Управління казенним підприємством здійснюють органи, уповноважені управляти відповідним державним майном. Органами управління казенними підприємствами є міністерства та інші центральні органи виконавчої влади. Казенні підприємства не оголошуються банкрутами і не підлягають приватизації. Ліквідація і реорганізація казенного підприємства здійснюються за рішенням Кабінету Міністрів України.

Підприємства створюються за рішенням власника (власників) майна. Вони набувають прав юридичної особи від дня їх державної реєстрації. Державна реєстрація суб'єктів підприємницької діяльності проводиться у виконавчих комітетах міської, районної у місті ради або в районній міст Києва і Севастополя державній адміністрації за місцезнаходженням юридичної або місцем проживання фізичної особи.

Для державної реєстрації суб'єкта підприємницької діяльності – юридичної особи – подаються такі документи:

- рішення власника (власників) майна або уповноваженого ним (ними) органу про створення юридичної особи (крім приватного підприємства). Якщо власників два і більше, таким рішенням є установчий договір, а також протокол установчих зборів (конференції);
- статут, якщо це необхідно для створення організаційної форми підприємства;
- реєстраційна картка встановленого зразка, яка є водночас заявою про державну реєстрацію;
- документ, що засвідчує сплату власником (власниками) внеску до статутного фонду суб'єкта підприємницької діяльності;
- документ, що засвідчує внесення плати за державну реєстрацію.

Громадяни, які мають намір здійснювати підприємницьку діяльність без створення юридичної особи, пред'являють органу райдержадміністрації посвідчення особи, заповнюють реєстраційну картку встановленого зразка, яка водночас є і заявою про державну реєстрацію: копію довідки про присвоєння ідентифікаційного номера фізичної особи-платника податків, дві фотокартки і документ, що засвідчує внесення плати за державну реєстрацію.

Місцезнаходженням суб'єкта підприємницької діяльності (юридичної особи) може бути місце проживання одного із засновників або місцезнаходження за іншою адресою, що підтверджується договором оренди або іншим відповідним договором. Слід звернути увагу на те, що в цьому випадку йдеться про юридичну адресу розташування органу управління, а не здійснення підприємницької діяльності, яку в квартирах багатоквартирних будинків заборонено.

Реєстрація суб'єкта підприємницької діяльності проводиться протягом п'яти робочих днів. Органи державної реєстрації зобов'язані протягом цього терміну видати свідоцтво про державну реєстрацію встановленого зразка з проставленим ідентифікаційним кодом. У п'ятиденний термін з дати реєстрації органи державної реєстрації надсилають примірник реєстраційної картки з відміткою про державну реєстрацію відповідному податковому органу та органу державної статистики.

Суб'єкт підприємницької діяльності має право відкривати свої філії (відділення), представництва без створення юридичної особи. Відкриття вказаних підрозділів не потребує їх державної реєстрації.

У разі зміни назви, організаційно-правової форми суб'єкта підприємницької діяльності, а також форми власності суб'єкти підприємницької діяльності у місячний термін зобов'язані подати документи для перереєстрації. Перереєстрація суб'єкта підприємницької діяльності проводиться в порядку, встановленому для його реєстрації.

Якщо органи, що здійснюють реєстрацію відмовили в реєстрації підприємства, то власник (замовник) має право оскаржити таку відмову до суду.

Кожне підприємство у своїй діяльності керується, крім чинного законодавства, власним статутом, а в певних випадках (командитне товариство, повне товариство) — установчим договором.

У статуті підприємства визначаються власник (власники) та найменування підприємства, його місцезнаходження, мета і предмет діяльності, його органи управління, порядок утворення

майна підприємства, розподіл прибутків, умови припинення його діяльності.

Управління підприємством здійснюється в порядку, визначеному статутом або установчим договором. Діяльністю приватних підприємств керує, як правило, сам власник. На колективних підприємствах вищим органом управління виступають загальні збори трудового колективу. Вищим органом управління господарських товариств є збори їх засновників. Загальні збори трудового колективу або збори засновників можуть обирати правління, призначати, обирати або наймати за трудовим договором чи контрактом керівника (генерального директора, директора, президента тощо), на якого покладається безпосереднє керівництво підприємством. Керівники державних і комунальних підприємств приймаються на роботу органами, уповноваженими відповідно державною або територіальними громадами.

Відносини підприємства з іншими підприємствами, організаціями і громадянами в усіх сферах господарської діяльності здійснюються на основі договорів. Підприємство може самостійно здійснювати зовнішньоекономічну діяльність, яка з питань економічної, технологічної, екологічної та соціальної безпеки контролюється державними органами.

За порушення договірних зобов'язань, кредитно-розрахункової і податкової дисципліни, вимог до якості продукції та інших правил здійснення господарської діяльності підприємство несе відповідальність, передбачену законодавством. Підприємство, яке не виконує своїх зобов'язань за розрахунками, може бути оголошено арбітражним судом банкрутом.

Підприємство зобов'язане охороняти навколишнє середовище від забруднення та інших шкідливих впливів і забезпечувати безпеку виробництва, санітарно-гігієнічні норми і вимоги щодо захисту здоров'я працівників.

§154. Господарські товариства

Господарськими товариствами є підприємства, організації та установи, створені на засадах угоди юридичними особами і громадянами шляхом об'єднання їх майна та підприємницької діяльності з метою одержання прибутку. Передумовою реєстрації будь-якого господарського товариства має бути наявність статутного фонду, який створюється з внесків засновників товариства.

Законом України "Про господарські товариства" передбачено такі форми господарських товариств: з обмеженою відповідальністю, додатковою відповідальністю, повною відповідальністю, командитне та акціонерне.

У товаристві з обмеженою відповідальністю статутний фонд має ділитися на частини, розмір яких встановлюється установчим договором. Відповідальність учасників такого товариства обмежується величиною їх вкладів і не поширюється на їх приватну власність. Товариства з додатковою відповідальністю характеризуються тим, що при недостатці статутного фонду його учасники відповідають перед кредитором додатково належним їм майном у певних межах пропорційно до їх часток у статутному фонді.

Повним визнається товариство, всі учасники якого займаються спільною підприємницькою діяльністю і несуть солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства всім своїм майном.

Командитним товариством визнається товариство, яке включає поряд з одним або більшістю учасників, які несуть відповідальність за зобов'язаннями товариства всім своїм майном і здійснюють управління товариством, також одного або більше учасників, відповідальність яких обмежується вкладом у майні товариства і які не мають права на участь в управлінні товариством (так звані вкладники).

Акціонерним називається товариство, яке має статутний фонд, поділений на визначену кількість акцій (цінних паперів) рівної номінальної вартості, і несе відповідальність за зобов'язаннями виключно майном товариства. Акціонери відповідають за зобов'язаннями товариства тільки в межах належних їм акцій. Залежно від способів поширення акцій акціонерні товариства можуть бути відкритими або закритими. Акції відкритого товариства можуть розповсюджуватися шляхом відкритої підписки та купівлі-продажу на біржі.

Акціонерна форма підприємства поширена в усьому світі в усіх секторах економіки і вважається однією з найефективніших. Проте така форма нерідко піддається критиці з морально-етичних позицій. Так, відомий вчений, юрист і філософ Г. Шершеневич стверджував, що акціонерні товариства морально розбещують суспільство, яке з радістю сприймає обіцянки великих прибутків (дивідендів) без необхідності працювати задля цього.]

§155. Фермерські господарства

Відповідно до Закону України "Про фермерське господарство" від 19 червня 2003 р. фермерські господарства є прогресивною формою підприємницької діяльності громадян в галузі сільського господарства України. Фермерське господарство може бути створено одним громадянином або кількома громадянами України, які є родичами або членами сім'ї, що виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, займаючись її переробкою та реалізацією з метою одержання прибутку.

Фермерське господарство є юридичною особою, має своє найменування, печатку і штамп і діє на основі свого статуту. У статуті визначаються найменування господарства, його місцезнаходження, адреса, предмет і мета діяльності, порядок формування майна, органи управління, порядок прийняття ними рішень, порядок вступу до господарства та виходу з нього та інші положення, що не суперечать законодавству України.

Право на створення фермерського господарства має кожний дієздатний громадянин України, який досяг 18-річного віку та пройшов професійний відбір на право створення фермерського господарства. Такий відбір проводить районна (міська) професійна комісія з питань створення фермерських господарств, склад якої формується і затверджується районною (міською) радою.

Висновок цієї комісії про наявність у громадянина достатнього досвіду роботи у сільському господарстві або необхідної сільськогосподарської кваліфікації є умовою для державної реєстрації фермерського господарства.

Членами фермерського господарства можуть бути подружжя, їхні батьки, діти, які досягли 14-річного віку, інші члени сім'ї, родичі, які об'єдналися для спільного ведення фермерського господарства. Членами фермерського господарства не можуть бути особи, які працюють у ньому за трудовим договором (контрактом).

Членам фермерського господарства передаються безоплатно у приватну власність раніше наділені їм у користування земельні ділянки (паї) членів сільськогосподарського підприємства. Інші земельні ділянки фермерське господарство може набувати на підставі цивільно-правових договорів (купівля, оренда тощо).

Землі лісового і водного фондів можуть передаватись у приватну власність для ведення фермерських господарств лише у розмірі до

п'яти гектарів ділянок лісів і до трьох гектарів ділянок під замкненими природними водоймами.

Після одержання державного акта на право власності на земельну ділянку фермерське господарство реєструється у виконавчому комітеті міської ради або в районній державній адміністрації за місцем проживання фермера або місцезнаходженням ділянки.

Головою фермерського господарства є його засновник або інша особа, визначена у статуті господарства. Голова фермерського господарства представляє фермерське господарство перед органами державної влади, підприємствами, установами, організаціями та окремими громадянами, укладає від імені господарства цивільно-правові договори тощо.

Якщо фермерське господарство успадковується двома або більше спадкоємцями, то земельна ділянка поділу не підлягає, якщо в результаті її поділу утвориться хоча б одна земельна ділянка менша від мінімального розміру, встановленого для даного регіону центральним органом виконавчої влади з питань аграрної політики України.

Приклади ведення фермерського господарювання ряду країн Європи, Америки та Азії демонструють високу продуктивність їхніх господарств. Проте не можна не враховувати й інші реалії багатьох країн, де відбувається масове розорення дрібних фермерських господарств і створення величезних землеволодінь – латифундій. Виникнення такого явища в Україні призвело б до перетворення селян України на сезонних батраків, занепаду національної культури та створення соціальної напруги на селі.

Запобігти таким можливим негативним наслідкам земельної реформи в Україні може законодавче обмеження розмірів приватного землеволодіння, суворий контроль держави за укладенням договорів купівлі-продажу, “дарування”, оренди з викупом земельних ділянок.

Згідно з Законом України "Про сільськогосподарську дорадчу діяльність" від 17.06.2004 передбачено створення сільськогосподарських дорадчих служб. Ці служби є юридичними особами, які можуть створюватись на основі різних форм власності, фінансуватись з державного та місцевих бюджетів, а також за рахунок прибутків від своєї діяльності. Основними напрямками діяльності дорадчих служб є надання особистим селянським та фермерським господарствам, господарським товариствам, сільському населенню послуг з питань економіки сільського господарства, права, податків, екології тощо; поширення та впровадження у виробництво сучасних технологій, новітніх досягнень науки і техніки; сприяння розвитку зеленого сільського туризму тощо.

§156. Свобода конкуренції та захист прав споживачів

Відповідно до Конституції України держава забезпечує свободу конкуренції між підприємцями, захищає споживачів від проявів несумлінної конкуренції та монополізму в будь-яких сферах підприємницької діяльності. Монополізм у підприємницькій діяльності — це домінуюче становище підприємця, яке дає йому можливість самостійно або з іншими підприємцями обмежувати конкуренцію на ринку певного товару, підвищувати ціни на свої товари, нехтувати їх якістю, нав'язувати товар та умови господарського договору, штучно занижувати ціни з метою придушення конкурентів тощо. З метою обмеження монополізму прийнято Закони України "Про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції в підприємницькій діяльності" від 18 лютого 1992 р. та "Про Антимонопольний комітет України" від 26 листопада 1993 р.

Конституція України передбачає обов'язок держави захищати права споживачів, здійснювати контроль за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт, сприяти діяльності громадських організацій споживачів.

Законом України "Про захист споживачів" у редакції від 15 грудня 1993 р. передбачено, що споживачі на території України під час придбання, замовлення або використання товарів (робіт, послуг) для задоволення своїх потреб мають право на державний захист своїх прав. Цей Закон встановлює досить суворі правила щодо якості товарів. Так, споживач має право вимагати від продавця (виконавця), щоб якість придбаної ним продукції відповідала обов'язковим вимогам державних стандартів, іншої нормативно-технічної документації і договорів. Виготовлювач забезпечує нормальну роботу (застосування, використання) продукції, в тому числі комплектуючих виробів, протягом гарантійного строку, встановленого законодавством, а в разі їх відсутності — договором. Гарантійні строки мають зазначатися в паспорті на продукцію або на її етикетці чи в будь-якому іншому документі, що видається споживачеві з продукцією при продажу. Всі види продукції мусять мати гарантійний строк. Якщо його не встановлено, слід вважати, що продукція має строк гарантії 18 місяців, який відраховується від дати продажу або, якщо її не вказано, від дати випуску продукції. Продаж товарів, термін придатності яких минув, забороняється.

Захист споживачів здійснюється державними органами зі стандартизації, метрології та сертифікації, органами місцевого самоврядування та місцевими державними адміністраціями, громадськими організаціями.

Споживачі мають також право звернутися до суду з позовом про відшкодування їм у повному обсязі шкоди, заподіяної їхньому здоров'ю або майну неякісними товарами (роботами, послугами).

ТЕМА 29. ЕКОЛОГІЧНЕ ЗАКОНОДАВСТВО

§157. Загальна характеристика законодавства про охорону навколишнього середовища. Екологічні права та обов'язки природокористувачів

Слово "екологія" грецького походження: це наука про зв'язок організмів із середовищем. Охорона навколишнього природного середовища, раціональне використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки життєдіяльності людини — невід'ємна умова сталого економічного та соціального розвитку України. З цією метою держава здійснює на своїй території екологічну політику, спрямовану на збереження безпечного для існування живої і неживої природи навколишнього середовища, захист життя і здоров'я населення від негативного впливу, зумовленого забрудненням навколишнього природного середовища, досягнення гармонійної взаємодії суспільства і природи, охорону, раціональне використання і відтворення природних ресурсів.

Охорона навколишнього середовища — це система визначених правових, економічних та соціальних заходів, спрямованих в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь.

Система екологічного законодавства України — це сукупність правових норм (нормативно-правових актів), що визначають правовий механізм регулювання основ організації охорони навколишнього середовища. Основу їх зачатковано у Конституції України, де закріплюються найважливіші принципи та форми використання природних ресурсів, декларуються екологічні права громадян, вимоги щодо охорони довкілля і забезпечення екологічної безпеки у процесі реалізації функцій різних державних структур влади (статті 13, 16, 49, 50, 66, 85 тощо). Конституцією України (ст. 16) визначається, що забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи — катастрофи планетарного масштабу, — збереження генофонду українського народу є обов'язком держави.

Екологічно-правове регулювання базується на нормах Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища" від 25 червня 1991 р., своєїрідної "екологічної конституції", в якому

закріплюється мета, завдання, принципи та механізм забезпечення ефективного природокористування, охорони довкілля, забезпечення екологічної безпеки України. Цей Закон — прояв гуманізації і демократизації регулювання екологічних правовідносин — закріплює комплекс екологічних прав громадян. Забезпечення цих прав громадян, їх об'єднань, законних екологічних інтересів держави, юридичних осіб регулюється законами та підзаконними актами, прийнятими на його розвиток. Це:

- Закон України "Про охорону атмосферного повітря" (2001 р.);
- Закон України "Про природно-заповідний фонд України" (1992 р.);
- Земельний кодекс України;
- Лісовий кодекс України (1994 р.);
- Кодекс України про надра (1994 р.);
- Водний кодекс України (1995 р.);
- Закон України "Про екологічну експертизу" (1995 р.)
- Закон України "Про тваринний світ" (2001 р.);
- Закон України "Про Червону книгу України" (2002 р.) тощо.

Екологічні права та обов'язки природокористувачів

Право природокористування — це можливості раціонального використання фізичними та юридичними особами природних ресурсів для задоволення різних потреб та інтересів.

У ст. 13 Конституції України визначається, що кожен громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону. А у ст. 50 Основного Закону закріплюється право кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена. Конституцією України (ст. 66) кожен громадянин також зобов'язаний не завдавати шкоди природі, відшкодовувати завдані ним збитки.

Закон України "Про охорону навколишнього природного середовища" розвиває й конкретизує конституційні екологічні права та обов'язки громадян. Так, у ст. 10 цього Закону зазначається, що екологічні права громадян забезпечуються: проведенням широкомасштабних державних заходів щодо підтримання, відновлення і поліпшення стану навколишнього природного середовища; обов'язком міністерств, відомств, установ, організацій здійснювати технічні та інші заходи для запобігання шкідливому впливу господарської та іншої діяльності

на навколишнє природне середовище, виконувати екологічні вимоги при плануванні, розміщенні продуктивних сил, будівництві та експлуатації народногосподарських об'єктів, участі громадських об'єднань та громадян у діяльності щодо охорони навколишнього природного середовища; здійсненням державного та громадського контролю за додержанням законодавства про охорону навколишнього природного середовища; компенсацією в установленому порядку шкоди, заподіяної здоров'ю і майну громадян внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища; невідворотністю відповідальності за порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища.

Громадяни-природокористувачі України зобов'язані:

- берегти природу, охороняти, раціонально використовувати її багатства відповідно до вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища;
- здійснювати діяльність з додержанням вимог екологічної безпеки, інших екологічних нормативів та лімітів використання природних ресурсів;
- не порушувати екологічні права та законні інтереси інших суб'єктів;
- вносити плату за спеціальне використання природних ресурсів та штрафи за екологічні правопорушення;
- компенсувати шкоду, заподіяну забрудненням та іншим негативним впливом на навколишнє природне середовище.

Велику роль у реалізації екологічних прав громадян відіграє організація заповідників і національних природних парків. У 2000 р. в Україні було понад 30 заповідників і національних парків. Відповідно до Закону України "Про мисливське господарство та полювання" від 22.02.2000 забороняється полювання на територіях природно-заповідного фонду; полювання із застосуванням самострілів, ловчих отруйних приладів, вибухових речовин та інших садистських способів. Забороняється також полювання на знівечених тварин та тварин, які шукають порятунку від стихійного лиха.

Місцеві ради, органи самоврядування, спеціально уповноважені державні органи управління в галузі охорони навколишнього природного середовища і використання природних ресурсів зобов'язані надавати всебічну допомогу громадянам у здійсненні природоохоронної діяльності, враховувати їхні пропозиції щодо поліпшення стану навколишнього природного середовища та раціонального використання природних ресурсів, залучати громадян

до участі у вирішенні питань охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів.

Водночас, слід констатувати наявність в цій сфері вкрай негативних явищ: прилеглі до міст ліси і водойми захаращуються сміттям, в багатьох великих містах України, зокрема в Києві, вирубуються зелені насадження, а на їх місці будують престижні висотні будинки та навіть стоянки для автомашин, забудовуються зони відпочинку на берегах річок і озер. Думка мешканців територіальних громад часто густо не враховується, що є порушенням не лише екологічних прав громадян, але і їх прав на участь в місцевому самоврядуванні.

§158. Червона книга України

Червона книга в Україні ведеться з 1976 р. До неї було занесено понад 150 видів вищих рослин і близько 90 видів і підвидів тварин. Положення "Про Червону книгу України" затверджене постановою Верховної Ради України 29 жовтня 1992 р. Відповідно до цього Положення Червона книга України є основним державним документом, в якому містяться узагальнені відомості про сучасний стан видів тварин і рослин України, що перебувають під загрозою зникнення, та заходи щодо їх збереження і науково обґрунтованого відтворення.

Червона книга України є основною для розробки подальших дій, спрямованих на охорону занесених до неї видів тварин і рослин. До Червоної книги України заносяться види тварин і рослин, які постійно або тимчасово перебувають чи перебувають у природних умовах на території України, в межах її територіальних вод, континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони.

Залежно від стану та ступеня загрози зникнення видів тваринного і рослинного світу, що заносяться до Червоної книги України, вони поділяються на такі категорії:

- зниклі – види, про які після неодноразових пошуків, проведених у типових місцевостях або в інших можливих та відомих місцях поширення, відсутня будь-яка інформація про наявність їх у природі чи спеціально створених умовах;
- зниклі в природі – види, які зникли в природі, але збереглися у спеціально створених умовах;
- зникаючі – види, які перебувають під загрозою зникнення у природних умовах і збереження яких є малоюмовірним, якщо триватиме дія факторів, що негативно впливають на стан їх популяцій;

- вразливі – види, які у найближчому майбутньому можуть бути віднесені до категорії зникаючих, якщо триватиме дія факторів, що негативно впливають на стан їх популяцій;
- рідкісні – види, популяції яких невеликі і на даний час не належать до категорії зникаючих чи вразливих, хоча їм і загрожує небезпека;
- неоцінені – види, про які відомо, що вони можуть належати до категорії зникаючих, вразливих чи рідкісних, але ще не віднесені до неї;
- недостатньо відомі – види, які не можна віднести до жодної із зазначених категорій через відсутність необхідної повної і достовірної інформації.

Національною комісією з питань Червоної книги України можуть бути внесені пропозиції про встановлення й інших категорій видів тваринного і рослинного світу, що заносяться до Червоної книги України.

Ведення Червоної книги України здійснюється спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань екології та природних ресурсів.

Наукове забезпечення ведення Червоної книги України, підготовку пропозицій про внесення до Червоної книги України та про виключення з неї рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тваринного і рослинного світу, організацію наукових досліджень, розроблення заходів щодо збереження і охорони таких видів та контроль за їх виконанням, координацію відповідної діяльності державних органів та громадських організацій здійснює Національна комісія з питань Червоної книги України, яка створюється Кабінетом Міністрів України.

До складу Національної комісії з питань Червоної книги України включаються провідні вчені Національної академії наук України, інших наукових установ, фахівці спеціально уповноважених центральних органів виконавчої влади з питань екології та природних ресурсів, з питань лісового і мисливського господарства та полювання, з питань рибного господарства, інших державних органів і громадських організацій.

До Червоної книги України занесені, зокрема, тварини: зубр, видра, орлан, сокіл сапсан, чорний баклан, дрохва, беркут, ведмідь карпатський, байбак, лосось дунайський, дельфін азовка, тюлень монах, камбала калкан, султанка; рослини: ковиль-трава, шафран, черемша, білоцвіт літній, тюльпан дикий, едельвейс, евкаліпт, платан та ін.

ТЕМА 30. ЗЕМЕЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО

§159. Загальна характеристика Земельного кодексу України

Земельний кодекс України прийнято 25 жовтня 2002 року. Завданням цього Кодексу є регулювання земельних відносин з метою забезпечення права на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад та держави, а також створення умов для раціонального використання й охорони земель, збереження та відтворення родючості ґрунтів, поліпшення природного середовища.

Земельний кодекс регулює такі питання, як повноваження державних органів влади і органів місцевого самоврядування у галузі земельних відносин, склад та цільове призначення земель України відповідно до їх категорій, види прав на землю, набуття та реалізація цих прав, гарантії та способи захисту прав на земельні ділянки, відповідальність за порушення цих прав, порядок вирішення земельних спорів, зміст і порядок охорони земель, спрямованої на їх раціональне використання, порядок встановлення та зміни меж адміністративно-територіальних утворень, землеустрій, контроль за використанням та охороною земель, державний земельний кадастр, підстави і порядок відповідальності за порушення земельного законодавства.

Кодекс визначає такі принципи земельного законодавства:

- поєднання особливостей використання землі як територіального базису, природного ресурсу і основного засобу виробництва;
- забезпечення рівності права власності на землю громадян; юридичних осіб, територіальних громад та держави;
- невтручання держави у здійснення громадянами, юридичними особами та територіальними громадами своїх прав щодо володіння, користування і розпорядження землею, крім випадків, передбачених законом;
- забезпечення раціонального використання та охорони земель;
- забезпечення гарантій прав на землю;
- пріоритету екологічної безпеки.

Земельні відносини – це суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження землею.

Суб'єктами земельних відносин є фізичні та юридичні особи, органи місцевого самоврядування та органи державної влади.

Об'єктами земельних відносин є землі в межах території України, земельні ділянки та права на них, у тому числі на земельні частки (паї).

Земельні відносини регулюються Конституцією України, ЗКУ, а також прийнятими відповідно до них нормативно-правовими актами.

Відповідно до призначення землі поділяються на такі категорії:

- землі сільськогосподарського призначення, тобто надані для виробництва сільськогосподарської продукції, здійснення сільськогосподарської науково-дослідної продукції та навчальної діяльності. До земель сільськогосподарського призначення належать: сільськогосподарські угіддя (рілля, багаторічні насадження, сіножаті, пасовища); несільськогосподарські угіддя (господарські шляхи і прогони, полезахисні лісові смуги, землі під господарськими будинками тощо);
- землі житлової та громадської забудови, тобто ділянки в межах населених пунктів, які використовуються для розміщення житлової забудови, громадських будівель і споруд, інших об'єктів загального користування;
- землі природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення, тобто ділянки суші і водного простору з природними комплексами та об'єктами, що мають особливу природоохоронну, екологічну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність, яким надано статус території та об'єктів природно-заповідного фонду;
- землі оздоровчого призначення, тобто землі, що мають природні лікувальні властивості, які можуть використовуватися для профілактики захворювань і лікування людей;
- землі рекреаційного призначення – це землі, призначені для організованого масового відпочинку і туризму та проведення спортивних заходів: території будинків відпочинку, турбаз, парків, зелених зон навколо населених пунктів тощо;
- землі історико-культурного призначення – це землі історико-культурних заповідників, архітектурних пам'яток, меморіальних кладовищ, історичних садиб, городищ, курганів тощо;
- землі лісового фонду, тобто землі, вкриті лісом або надані для потреб лісового господарства;

- землі водного фонду, тобто землі, зайняті морями, річками, озерами, водоймами, болотами, водогосподарськими спорудами, а також землі, виділені по берегах водойм під прибережні захисні смуги;
- землі промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення.

Віднесення земель до тієї чи іншої категорії здійснюється на підставі рішень органів державної влади та органів місцевого самоврядування відповідно до їх повноважень. Зміна цільового призначення земель проводиться органами виконавчої влади або органами місцевого самоврядування, які приймають рішення про передачу цих земель у власність або надання у користування, вилучення (вкуп) земель, про створення об'єктів природоохоронного та історико-культурного призначення.

§160. Право власності на землю

У Конституції України (ст.14) вказується: "земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Право власності на землю гарантується. Це право набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону". Згідно з земельним кодексом власність на землю має такі форми: приватна, комунальна і державна, які визначаються рівними.

Право власності на землю – це право володіти, користуватися і розпоряджатися земельними ділянками. Земельні ділянки – це земна поверхня з установленими межами та певним місцем розташування.

Право власності на земельну ділянку поширюється в її межах на поверхневий (грунтовий) шар, на водні об'єкти, ліси і багаторічні насадження, які на ній знаходяться, а також на простір над та під її поверхнею на висоту і на глибину, необхідні для зведення житлових, виробничих та інших будівель і споруд.

Відповідно до Земельного кодексу суб'єктами права власності на землю є:

- фізичні та юридичні особи – на землі приватної власності;
- територіальні громади, які реалізують це право безпосередньо або через органи місцевого самоврядування, – на землі комунальної власності;
- держава, яка реалізує це право через відповідні органи державної влади – на землі державної власності.

Громадяни України набувають права власності на земельні ділянки на підставі:

- придбання за договором купівлі-продажу, дарування, міни та за іншими цивільно-правовими угодами;
- безоплатної передачі із земель державної та комунальної власності;
- приватизації земельних ділянок, що були раніше надані їм у користування;
- прийняття спадщини;
- виділення в натурі (на місцевості) належної їм земельної частки (паю).

Іноземці та особи без громадянства можуть набувати права власності на земельні ділянки несільськогосподарського призначення, на яких розташовані об'єкти нерухомого майна, що належать їм на праві приватної власності, у разі:

- придбання їх за договором купівлі-продажу, дарування, міни та за іншими цивільно-правовими угодами;
- викупу ділянок, на яких розташовані об'єкти нерухомого майна, що належать їм на праві власності;
- прийняття спадщини.

Юридичні особи (засновані громадянами або юридичними особами України) можуть набувати у власність земельні ділянки для здійснення підприємницької діяльності у разі:

- придбання їх за договором купівлі-продажу, дарування, міни та за іншими цивільно-правовими угодами;
- внесення земельних ділянок її засновниками до статутного фонду тощо.

Іноземні юридичні особи можуть набувати право власності на земельні ділянки несільськогосподарського призначення у разі придбання об'єктів нерухомого майна та для спорудження об'єктів, пов'язаних зі здійсненням підприємницької діяльності в Україні.

Землі сільськогосподарського призначення, отриманні у спадщину іноземними громадянами, особами без громадянства, а також іноземними юридичними особами, підлягають відчуженню протягом одного року.

Землі, які належать на праві власності територіальним громадам сіл, селищ, міст, є комунальною власністю.

У комунальній власності перебувають усі землі в межах населених пунктів, крім земель приватної та державної власності, а також земельні ділянки за їх межами, на яких розташовані об'єкти комунальної власності.

У державній власності перебувають усі землі України, крім земель комунальної та приватної власності.

Іноземні держави можуть набувати у власність земельні ділянки для розміщення будівель і споруд дипломатичних представництв та інших, прирівняних до них, організацій відповідно до міжнародних договорів.

Земельна ділянка може перебувати у спільній власності з визначенням частки кожного з її учасників (спільна часткова власність) або без визначення часток її учасників (спільна сумісна власність).

Земельна ділянка може належати на праві спільної сумісної власності лише громадянам України. У такій власності перебувають земельні ділянки:

- подружжя;
- членів фермерського господарства, якщо інше не передбачено угодою між ними;
- співвласників житлового будинку.

Володіння, користування та розпорядження земельною ділянкою спільної сумісної власності здійснюється за договором або законом. Співвласники земельної ділянки, яка перебуває у спільній сумісній власності, мають право на її поділ або на виділення з неї окремої частки.

Право на земельну ділянку може бути обмежене законом або договором шляхом встановлення: заборони на продаж або інше відчуження певним особам протягом встановленого строку; заборони на передачу в оренду (суборенду); права на переважну купівлю у разі її продажу тощо.

Обмеження використання земельної ділянки підлягає державній реєстрації і діє протягом терміну, встановленого законом або договором. Згідно із Земельним кодексом на період до 1 січня 2010 р. громадяни і юридичні особи можуть набувати право власності на землю сільськогосподарського призначення загальною площею до 100 гектарів. Ця площа може бути збільшена лише у разі успадкування земельних ділянок за законом. Громадяни та юридичні особи, які мають у власності земельні ділянки для ведення селянського (фермерського) господарства та іншого товарного сільськогосподарського виробництва, а також громадяни України – власники земельних часток (паїв) не вправі до 1 січня 2005 р. продавати або іншим способом відчужувати належні їм земельні ділянки та земельні частки (паї), крім міни, передачі їх у спадщину та при вилученні земель для суспільних потреб.

Підставами припинення права власності на земельну ділянку є:

- 1) добровільна відмова власника від права на неї;
- 2) смерть її власника за відсутності спадкоємця;
- 3) відчуження земельної ділянки за рішенням власника;
- 4) звернення стягнення на земельну ділянку на вимогу кредитора;
- 5) відчуження земельної ділянки з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб;
- 6) конфіскація за рішенням суду;
- 7) невідчуження земельної ділянки іноземними особами та особами без громадянства у встановлений строк у випадках, визначених земельним законодавством.

Фізичні та юридичні особи набувають права власності на землю за рішенням органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування в межах їхніх повноважень шляхом передачі земельних ділянок у власність. Земельні ділянки передаються у власність безоплатно або на підставі цивільно-правових угод.

Безоплатна передача земельних ділянок у власність громадянам проводиться у випадках:

- приватизації земельних ділянок, які перебувають у користуванні громадян;
- одержання земельних ділянок у результаті приватизації державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ, організацій;
- одержання земельних ділянок і земель державної і комунальної власності в межах норм безоплатної приватизації, зазначених Земельним кодексом.

Передача земельних ділянок безоплатно у власність громадян у межах норм, визначених Земельним кодексом, провадиться один раз по кожному виду використання.

Громадяни, зацікавлені у приватизації земельної ділянки, подають заяву до відповідної державної адміністрації або ради за місцезнаходженням цієї ділянки.

Громадяни, які добросовісно, відкрито і безперервно користуються земельною ділянкою протягом 15 років, але не мають документів, які свідчили б про наявність у них права на цю земельну ділянку, можуть звернутися до органу державної влади або місцевого самоврядування з клопотанням про передачу її у власність або надання у користування.

При переході права власності на будівлю чи споруду право власності на земельну ділянку або її частину може переходити на

підставі цивільно-правових угод, а право користування – на підставі договору оренди.

Громадяни України мають право на безоплатну передачу їм земельних ділянок із земель державної або комунальної власності в таких розмірах:

- для ведення фермерського господарства – в розмірі земельної частки (паю), визначеної для членів сільськогосподарських підприємств, розташованих на території сільської, селищної, міської ради, де знаходиться фермерське господарство. Якщо на території ради розташовано декілька сільськогосподарських підприємств, розмір земельної частки (паю) визначається як середній по цих підприємствах. У разі відсутності сільськогосподарських підприємств на території відповідної ради розмір земельної частки (паю) визначається як середній по району;
- для ведення особистого селянського господарства – не більше 2 га;
- для будівництва і обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд (присадибна ділянка) у селах – не більше 0,25 га, у селищах – не більше 0,15 га, у містах – не більше 0,10 га;
- для ведення садівництва – не більше 0,12 га;
- для індивідуального дачного будівництва – не більше 0,10 га;
- для будівництва індивідуальних гаражів – не більше 0,01 га.

Розмір земельної ділянки, що передається безоплатно громадянину для ведення особистого селянського господарства, може бути збільшено у разі отримання в натурі (на місцевості) земельної частки (паю).

Власники земельних ділянок мають право:

- продавати або іншим шляхом відчужувати земельну ділянку, передавати її в оренду, під заставу, у спадщину;
- самостійно господарювати на землі;
- власності на посіви і насадження сільськогосподарських та інших культур, на вироблену сільськогосподарську продукцію;
- використовувати у встановленому порядку для власних потреб наявні на земельній ділянці загальнопоширені корисні копалини, торф, лісові насадження;
- на відшкодування збитків у випадках, передбачених законом;

- споруджувати житлові будинки, виробничі та інші будівлі і споруди.

Власники земельних ділянок зобов'язані:

- забезпечувати використання їх за цільовим призначенням;
- додержуватися вимог законодавства про охорону довкілля;
- своєчасно сплачувати земельний податок;
- не порушувати прав власників суміжних земельних ділянок та землекористувачів;
- підвищувати родючість ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі;
- своєчасно надавати відповідним органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування відомості про стан і використання земель та інших природних ресурсів у порядку, встановленому законом;
- дотримуватися правил добросусідства та обмежень, пов'язаних з встановленням земельних сервітутів та охоронних зон;
- зберігати геодезичні знаки, протиерозійні споруди, мережі зрошувальних і осушувальних систем.

Власник земельної ділянки або землекористувач може вимагати усунення будь-яких порушень його права на землю і відшкодування завданних збитків, навіть якщо ці порушення не пов'язані з позбавленням права володіння земельною ділянкою.

Відомо, що приватний землевласник-господар більше дбає про землю і більше має від неї, ніж товаровиробник. Однак, на думку багатьох видатних людей світу, питаннями власності землі повинна керувати держава, монополія на землю має бути в неї. Право приватної власності громадян на землю має існувати, але питання щодо її розмірів (кількість га) мають також регулюватися державою залежно від регіонів. Сьогодні виникає багато суперечок, дискусій щодо перетворення землі на звичайний товар, її продажу тощо.

З цього приводу наведемо дві цитати.

"А земля не буде продаватися назавжди: бо Моя та земля, бо ви приходьки та осілі в Мене" (Біблія, третя книга Мойсеєва. Левіт, глава 25:23).

"Навіть ціле суспільство, нація і навіть усі одночасно існуючі суспільства, взяті разом, не є власниками землі. Вони лише її володільці, лише користуються нею, і, як добрі батьки родини, вони повинні залишати її наступним поколінням поліпшеною" (К. Маркс).

§161. Оренда землі

Слово "оренда" латинського походження, перекладається як здаю в найми, наймаю.

У Земельному Кодексі України встановлюється, що у тимчасове користування на умовах оренди земля надається громадянам України, підприємствам, установам та організаціям, громадським об'єднанням і релігійним організаціям, спільним підприємствам, міжнародним об'єднанням та організаціям з участю українських, іноземних юридичних осіб і громадян, підприємствам, що повністю належать іноземним інвесторам, а також іноземним державам, міжнародним організаціям, іноземним юридичним особам і фізичним особам без громадянства. Орендар зобов'язаний виконувати умови договору оренди та дотримуватись вимог чинного законодавства. Зміна умов договору оренди можлива за взаємною згодою сторін, а у разі її недосягнення спір вирішується у судовому порядку.

Земля може надаватися в оренду в короткострокове користування до п'яти років (для випасання худоби, сінокосіння, городництва, державних та громадських потреб) і довгострокове — до 50 років. Умови, строки, а також плата за оренду землі визначаються за угодою сторін і обумовлюються в договорі. Орендна плата за ділянки, що перебувають у державній і комунальній власності, справляється тільки у грошовій формі. Орендодавцями землі є її власники.

Договір оренди землі — це угода, за якою орендодавець за плату передає орендареві земельну ділянку на обумовлений договором строк для господарського призначення.

Договір оренди укладається у письмовій формі й засвідчується нотаріально. Його невід'ємною частиною є план земельної ділянки.

Об'єктами оренди можуть бути земельні ділянки, що є власністю громадян та юридичних осіб, територіальних громад (комунальною власністю), держави.

Юридична особа, зацікавлена в одержанні земельної ділянки у постійне користування із земель державної або комунальної власності, звертається з відповідним клопотанням до районної, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій або сільської, селищної, міської рад.

До клопотання про відведення земельної ділянки додаються документи, що обґрунтовують її розмір, призначення та місце розташування.

Відповідна районна державна адміністрація або сільська, селищна, міська рада розглядає клопотання у місячний строк і дає згоду на розроблення проекту відведення земельної ділянки.

Відмову в наданні земельної ділянки в користування або залишення клопотання без розгляду може бути оскаржено в судовому порядку.

§162. Особисте селянське господарство

На сьогодні десятки тисяч селян ведуть індивідуальне господарство на невеликих, зокрема на присадибних ділянках. Завдяки їх старанній і нелегкій праці та членів їхніх сімей ці господарства постачають на ринок міст значну кількість овочів, фруктів, м'ясо-молочної продукції.

Правовою основою діяльності таких господарств став Закон України "Про особисте селянське господарство" від 15 травня 2003 р. Згідно із Законом *особисте селянське господарство* (ОСГ) – це господарська діяльність, яка проводиться селянином або всіма членами його родини, що спільно проживають, з метою задоволення їхніх потреб шляхом виробництва, переробки та споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків й надання іншим особам певних послуг, зокрема у сфері сільського туризму. Особисте селянське господарство не є юридичною особою, а його діяльність не вважається підприємницькою.

Для ведення особистого селянського господарства використовуються земельні ділянки розміром не більше двох гектарів, які передаються селянину у власність або оренду. Розмір земельної ділянки ОСГ може бути збільшений у разі отримання в натурі (на місцевості) земельної частки (паю) та її спадкування членами ОСГ.

Земельні ділянки та майно ОСГ можуть бути власністю однієї особи, спільною сумісною власністю подружжя та спільною частковою власністю членів ОСГ.

У разі виходу з ОСГ кожен його член має право на виділення належної йому земельної ділянки в натуральній формі.

Члени ОСГ мають право укласти будь-які угоди, що не суперечать законодавству, реалізовувати надлишки виробленої продукції на ринках, проводити в установленому порядку зовнішньоекономічну діяльність, використовувати для власних потреб наявні на земельній ділянці загальнопоширені корисні копалини, торф, лісові насадження, водні об'єкти та інші корисні властивості землі.

З метою захисту спільних інтересів ОСГ можуть об'єднуватись у виробничі товариства, асоціації та спілки.

Члени ОСГ зобов'язані дотримуватись вимог земельного законодавства та законодавства про охорону довкілля, використовувати земельні ділянки за цільовим призначенням, підвищувати родючість ґрунтів, дотримуватись правил добросусідства та своєчасно сплачувати земельний податок або орендну плату.

Органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування мають щорічно передбачати кошти в проектах місцевих бюджетів на підтримку ОСГ, зокрема в організації діяльності з надання ветеринарних, агрономічних, зоотехнічних, інженерно-технічних та інших послуг.

§163. Охорона земель

На сьогодні ми спостерігаємо масове забруднення земель промисловими відходами, будівельним та побутовим сміттям тощо. Втім, земля – основне багатство України, яка за кількістю та якістю чорноземів не має собі рівних у світі. Захист земель від будь-яких шкідливих впливів та будь-якого забруднення має стати предметом виховання, центром уваги з боку моралі і права.

Охорона земель – це система правових, організаційних, економічних та інших заходів, спрямованих на раціональне використання земель, запобігання необґрунтованому вилученню земель сільськогосподарського призначення, захист від шкідливого антропогенного впливу, відтворення і підвищення родючості ґрунтів, підвищення продуктивності земель лісового фонду, забезпечення особливого режиму використання земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення.

Завданнями охорони земель є забезпечення збереження та відтворення земельних ресурсів, екологічної цінності природних і набутих якостей земель.

Охорона земель включає:

- обґрунтування і забезпечення досягнення раціонального землекористування;
- захист сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників від необґрунтованого їх вилучення для інших потреб;
- захист земель від ерозії, селів, підтоплення, заболочування, вторинного засолення, переосушення, ущільнення,

- забруднення відходами виробництва, хімічними та радіоактивними речовинами та від інших несприятливих природних та техногенних процесів;
- збереження природних водно-болотних угідь;
 - попередження погіршення естетичного стану та екологічної ролі антропогенних ландшафтів;
 - консервацію деградованих і малопродуктивних сільськогосподарських угідь.

Ґрунти земельних ділянок є об'єктом особливої охорони. Власники земельних ділянок та землекористувачі не мають права здійснювати зняття та перенесення ґрунтового покриву земельних ділянок без спеціального дозволу органів, що здійснюють державний контроль за використанням та охороною земель.

Відповідно до Закону України "Про охорону земель" від 19 червня 2003 р. державний контроль за використанням та охороною земель здійснює центральний орган виконавчої влади з питань земельних ресурсів, а за додержанням вимог законодавства про охорону земель – центральний орган виконавчої влади з питань екології та природних ресурсів, самоврядний контроль – районні та обласні ради, а громадський контроль – громадські інспектори, які призначаються органами місцевого самоврядування.

До юридичних осіб і громадян, винних в порушенні законодавства про охорону земель, застосовуються заходи дисциплінарної, цивільно-правової, адміністративної або кримінальної відповідальності. Застосування цих видів юридичної відповідальності не звільняє винних від відшкодування збитків, заподіяних земельним ресурсам, у повному обсязі.

Водночас, у разі порушення громадянами та юридичними особами вимог законодавства в галузі охорони земель, може бути застосована тимчасова заборона (зупинення) чи припинення використання земельної ділянки.

§164. Порядок вирішення земельних спорів

Земельні спори – це суперечності, що виникають у процесі відносин володіння, користування та розпорядження землею.

Ці спори вирішуються судами, органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади з питань земельних ресурсів.

Серед земельних спорів розрізняють:

- спори, пов'язані з правом власності на земельні ділянки;
- спори по відшкодуванню збитків, заподіяних забрудненням та іншим псуванням земель;
- спори, що виникають у зв'язку із забудовою земельних ділянок;
- спори з приводу суміжного землекористування (межові спори).

Виключно судом вирішуються земельні спори з приводу володіння, користування, розпорядження земельними ділянками, що перебувають у власності громадян і юридичних осіб, а також спори щодо розмежування територій сіл, селищ, міст, районів та областей. Ці спори вирішуються місцевими судами за місцезнаходженням земельних ділянок.

Органами місцевого самоврядування вирішуються земельні спори у межах населених пунктів щодо меж земельних ділянок, які перебувають у власності і користуванні громадян, та додержання ними правил добросусідства, а також спори щодо визначення меж районів у містах. Органами виконавчої влади з питань земельних ресурсів вирішуються земельні спори щодо меж земельних ділянок за межами населених пунктів, розташування обмежень у використанні земель.

У разі незгоди власників землі або землекористувачів з рішенням органів місцевого самоврядування чи органу виконавчої влади з питань земельних ресурсів спір вирішується судом.

Земельні спори розглядаються органами виконавчої влади з питань земельних ресурсів та органами місцевого самоврядування на підставі заяви однієї зі сторін у місячний термін з дня подання заяви. Вони розглядаються за участю зацікавлених сторін, які повинні бути завчасно повідомлені про час і місце розгляду спору.

Сторони, які беруть участь у земельному спорі, мають право запрошувати свідків, подавати документи та інші докази, давати усні і письмові пояснення, порушувати клопотання, одержувати копію рішення щодо земельного спору і у разі незгоди з цим рішенням, оскаржувати його.

§165. Землеустрій України

У процесі реформ сільського господарства в 1994–2002 рр. власниками земель в Україні стали 6,9 млн громадян. Сотні тисяч громадян одержали ділянки для житлового будівництва, здійснюється

складний процес розмежування земель державної і комунальної власності тощо. За таких умов особливого значення набуває діяльність у сфері землеустрою.

Законом України “Про землеустрій” від 22 травня 2003 р. відрегульовано межування земель, тобто комплекс робіт із становлення чи відновлення в природі (на місцевості) місця розташування, розмірів і меж адміністративно-територіальних утворень, земельних ділянок власників (громадян, організацій та ін.) і землекористувачів.

Серед закріплених Законом принципів землекористування слід відзначити забезпечення пріоритету сільськогосподарського землеволодіння і землекористування, екологічної безпеки, відтворення родючості ґрунтів, встановлення режиму земель природоохоронного та історико-культурного призначення.

У процесі здійснення робіт з землеустрою розробляється відповідна документація, встановлюються в природі (на місцевості) межі земель власників і землекористувачів, виявляються факти порушення землекористування (ерозія, підтоплення, заболочення, засолення, висушення, забруднення промисловими відходами, використання земель всупереч їх цільовому призначенню).

Підставами для проведення землеустрою є:

- 1) рішення органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування щодо проведення робіт з землеустрою;
- 2) судові рішення з земельних спорів;
- 3) укладення договорів між юридичними чи фізичними особами (землевласниками і землекористувачами) та виробниками документації із землеустрою.

Проекти землеустрою щодо відведення земельних ділянок складаються у разі надання, передачі, вилучення (викупу), купівлі-продажу, дарування земельних ділянок. Замовники документації з землеустрою за рахунок власних коштів мають право на вибір розробника та укладення з ним договору. Розробники документації з землеустрою несуть відповідальність за достовірність, якість і безпеку заходів, передбачених цією документацією.

Професійною діяльністю у сфері землеустрою можуть займатися громадяни, які мають спеціальну вищу освіту та одержали ліцензію.

ТЕМА 31. АДМІНІСТРАТИВНЕ ЗАКОНОДАВСТВО

§166. Відносини, які регулюються адміністративним правом. Кодекс України про адміністративні правопорушення

Адміністративне право регулює суспільні відносини, які виникають у процесі державного управління та у зв'язку зі здійсненням державними органами діяльності управлінського характеру.

Адміністративне право визначає основні принципи державного управління, виконавчо-розпорядчу діяльність, способи забезпечення законності та дисципліни у державному управлінні, урегульовує порядок управління окремими галузями народного господарства (промисловістю, аграрним сектором, транспортом, зв'язком тощо), культурою, освітою, наукою, адміністративно-політичною діяльністю, соціальним розвитком та ін.

Суб'єктами адміністративно-правових відносин можуть бути органи державної адміністрації, виконавчі органи місцевих рад, державні службовці, установи, організації, підприємства всіх форм власності, громадяни України, іноземці та особи без громадянства.

Основним нормативним актом у галузі адміністративного права, який визначає завдання законодавства щодо адміністративних правопорушень і адміністративну відповідальність, є Кодекс України про адміністративні правопорушення (КУпАП) від 7 грудня 1984 р. (з часу прийняття до КУпАП внесено велику кількість змін і доповнень). У Кодексі правопорушення поділено за об'єктом посягань (сфера охорони праці, здоров'я, безпеки дорожнього руху тощо). У ньому подано систему органів, уповноважених розглядати справи про адміністративні правопорушення, регламентується порядок провадження цих справ, а також виконання адміністративних стягнень.

Адміністративний проступок (правопорушення) – це протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на державний або громадський порядок, на власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законодавством передбачена адміністративна відповідальність.

Адміністративні правопорушення характеризуються такими ознаками:

- 1) це акти поведінки у вигляді дії або бездіяльності;
- 2) це протиправна поведінка, тобто поведінка, яка порушує норми адміністративного права;
- 3) вони завжди завдають певної шкоди особі, суспільству;
- 4) це винні діяння, що здійснюються умисно або з необережності.

У КУпАП передбачено, зокрема, такі види адміністративних правопорушень:

- 1) у галузі охорони праці й здоров'я населення;
- 2) що посягають на власність;
- 3) у галузі охорони природи, використання природних ресурсів, охорони пам'яток історії та культури;
- 4) у промисловості, будівництві та в галузі використання електричної і теплової енергії;
- 5) у сільському господарстві;
- 6) порушення ветеринарно-санітарних правил;
- 7) на транспорті, у галузі шляхового господарства і зв'язку;
- 8) у галузі житлових прав громадян, житлово-комунального господарства та благоустрою;
- 9) у галузі торгівлі, фінансів і кустарно-ремісничих промислів;
- 10) у галузі стандартизації, якості продукції та метрології;
- 11) що посягають на громадський порядок і громадську безпеку;
- 12) що посягають на встановлений порядок управління та ін.

Посадові особи підлягають відповідальності за адміністративні правопорушення, пов'язані із недотриманням встановлених правил у сфері охорони порядку управління, державного і громадського порядку, здоров'я населення та інших правил, забезпечення виконання яких входить у їх службові обов'язки. Це означає, що посадові особи несуть відповідальність не тільки за порушення таких правил своїми діями, але й за незабезпечення їх виконання такими особами, насамперед підлеглими.

Органами, що розглядають справи про адміністративні правопорушення, є органи внутрішніх справ, місцеві суди, виконавчі комітети селищних і сільських Рад, органи державних інспекцій, митні та інші уповноважені органи.

§167. Адміністративні стягнення та адміністративна відповідальність

За адміністративні правопорушення законодавство передбачає відповідальність у вигляді *адміністративного стягнення*, яке накладається компетентним органом у суворій відповідності до чинного законодавства і має на меті покарання особи, що скоїла правопорушення, є засобом матеріального, морального впливу, може мати форму тимчасового обмеження свободи і заподіяння порушникові інших незручностей та обмежень, встановлених законом. Покарання не передбачає приниження людської гідності або завдання особі фізичних страждань, воно має лише забезпечити поведінку громадян, що відповідає вимогам норм права і моралі.

Адміністративна відповідальність – це вид юридичної відповідальності громадян і посадових осіб, що полягає у застосуванні адміністративного стягнення до особи, яка вчинила адміністративне правопорушення.

До видів адміністративних стягнень, закріплених у КУпАП, належать:

1) попередження у письмовій формі;
 2) штраф (має бути оплачений протягом не більш як 15 днів);
 3) оплатне вилучення предмета, який став зняряддям скоєння або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, та грошей, одержаних внаслідок скоєння адміністративного правопорушення;

4) конфіскація предмета, який став зняряддям або об'єктом адміністративного правопорушення;

5) позбавлення спеціального права, наданого громадянину (на полювання, керування транспортними засобами тощо), на строк до трьох років;

6) виправні роботи на строк до двох місяців (відбуваються за місцем основної роботи правопорушника з відрахуванням з його заробітної плати 20 відсотків у дохід держави);

7) адміністративний арешт – відповідно до КУпАП застосовується у виняткових випадках за дрібне хуліганство, неповагу до суду та ін. Призначається місцевим судом чи суддею. Постанова суду (судді) про адміністративний арешт виконується негайно після її винесення. Винятковість такого заходу полягає у тому, що цей вид адміністративного стягнення застосовується за скоєння адміністративного проступку,

який за своєю суспільною небезпечністю наближається до злочину. Адміністративний арешт передбачає позбавлення волі особи, на яку суддя наклав це стягнення, на строк до 15 діб. Особи тримаються під адміністративним арештом у спеціальних приймальниках або ізоляторах тимчасового утримування окремо від ув'язнених.

Порядок притягнення до адміністративної відповідальності передбачає визначену законом процедуру. Про скоєне правопорушення складається протокол, у якому мають бути зазначені: дата та місце його складання; дані про особу, яка склала протокол; місце, час скоєння і суть правопорушення; нормативний акт, який передбачає відповідальність за це правопорушення; інші матеріали, необхідні для вирішення справи. Протокол підписується особою, яка його склала, порушником, а за наявності свідків та потерпілих – і цими особами. Протокол не складається у випадках, коли відповідно до законодавства адміністративний штраф накладається та стягується, а попередження фіксується на місці скоєння правопорушення. При сплаті штрафу порушникові видається довідка (квитанція) встановленого зразка. Протокол пред'являється уповноваженому органу (посадовій особі), яка розглядає справу про адміністративне порушення.

Справа розглядається у присутності особи, яка притягається до адміністративної відповідальності. За її відсутності справа може бути розглянута лише у випадках, коли є дані про своєчасне оповіщення особи щодо місця і часу розгляду справи. Законодавство передбачає випадки, коли присутність особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, є обов'язковою. Справа розглядається відкрито. На цій стадії провадження орган (посадова особа) повинен з'ясувати: чи було скоєно адміністративне правопорушення; чи винна ця особа в його скоєнні; чи підлягає вона адміністративній відповідальності; чи є обставини, що пом'якшують або збільшують провину; чи мала місце матеріальна шкода; інші обставини, які б мали значення для правильного вирішення справи.

Розглянувши справу про адміністративні порушення, орган (посадова особа) видає постанову в справі. Її копія протягом трьох днів видається чи надсилається особі, щодо якої винесено постанову. Постанова може бути оскаржена протягом десяти днів від дня її винесення.

Адміністративній відповідальності підлягають осудні особи, що досягли 16-річного віку. Адміністративний арешт до 15 діб до неповнолітніх осіб не застосовується. Найпоширенішими видами адміністративних правопорушень серед неповнолітніх є дрібне

хуліганство, дрібні крадіжки, безквитковий проїзд, пошкодження зелених насаджень, таксофонів, споруд комунального господарства, перехід проїжджої частини доріг у невстановлених місцях, порушення правил руху на велосипедах і мопедах.

Відповідальність за адміністративні правопорушення неповнолітніх до 16 років несуть їхні батьки, опікуни чи піклувальники.

ТЕМА 32. КРИМІНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО

§168. *Загальна характеристика Кримінального кодексу України*

Кримінальний кодекс України, прийнятий Верховною Радою України 5 квітня 2001 р., має своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку і громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, запобігання злочинам.

Кодекс складається із Загальної та Особливої частин. До Загальної частини включено норми загального значення, які визначають підстави кримінальної відповідальності, умови та особливості застосування її, поняття злочину та обставин, що виключають злочинність діяння, встановлюють види покарань, особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх тощо. В Особливій частині визначаються види злочинів і кримінальна відповідальність за конкретні злочини. Загальна та Особлива частини тісно пов'язані й взаємообумовлені.

Дія норм Кримінального кодексу обмежується певним простором, колом осіб і часом. Кримінальний кодекс поширює свою дію в межах державного кордону України. До осіб, що підлягають відповідальності за Кодексом, належать всі, хто вчинив злочин на території України, крім дипломатичних представників інших держав та інших громадян, які за законами України і міжнародними договорами не підсудні у кримінальних справах судам України.

Громадяни України, які вчинили злочин за її межами, підлягають відповідальності за українським законодавством, якщо вони притягнуті до кримінальної відповідальності або віддані до суду на території України.

Згідно з Конституцією громадяни України, які вчинили злочин за межами України, не можуть бути видані іноземній державі.

Норми Кримінального кодексу діють у часі за такими правилами: злочинність і карність діяння визначаються законом про кримінальну відповідальність, який діяв на час вчинення цього діяння; закон, який скасовує злочинність діяння або пом'якшує кримінальну

відповідальність, має зворотню дію у часі, тобто поширюється на осіб що вчинили відповідне діяння до набрання таким законом чинності, у тому числі на осіб, які відбувають покарання; закон, який встановлює злочинність діяння або посилює кримінальну відповідальність, зворотної сили не має.

Ніхто не може бути притягнений до кримінальної відповідальності за той самий злочин більше одного разу.

§169. Поняття та ознаки злочину. Класифікація злочинів

Злочином визнається передбачене Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), учинене суб'єктом злочину.

Кримінальне законодавство злочином визнає лише конкретну поведінку, вчинок людини у формі суспільно небезпечного діяння або бездіяльності. Думки, переконання, записки для особистого користування, скільки б вони не засуджувалися мораллю, не є злочином, оскільки вони не є діянням, вчинком.

Не є злочином дія або бездіяльність, що хоча формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого Кримінальним кодексом, але через малозначимість не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди громадянину чи організації, територіальній громаді, суспільству або державі.

З поняття злочину випливають такі його ознаки:

- 1) суспільна небезпечність. Наявність суспільної небезпеки – це головна ознака злочину;
- 2) винність – означає, що злочином визнається лише діяння, вчинене умисно або з необережності;
- 3) наявність суб'єкта злочину.

Ознаками злочину прийнято також вважати протиправність і караність діяння.

Виною називається психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої Кримінальним кодексом, та їх наслідків.

Умисел поділяється на прямий і непрямий. Умисел визнається прямим, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання. Непрямим визнається умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння,

передбачала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але свідомо припускала настання цих наслідків.

Необережність поділяється на злочинну самонадіяність і злочинну недбалість. Злочинною самонадіяністю визнається така поведінка особи, коли вона передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння, але легковажно розраховувала на їх відвернення. Злочинною недбалістю визнається така поведінка особи, коли вона не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння, хоча повинна була і могла їх передбачити.

Суб'єктом злочину може бути лише фізична особа (людина), юридичні особи (організації) за заподіяну шкоду кримінальної відповідальності не несуть. Кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося 16 років. Особи, що вчинили злочин у віці від 14 до 16 років, підлягають кримінальній відповідальності лише за деякі найбільш небезпечні діяння.

Суб'єктом злочину вважається також лише осудна особа, тобто така, яка під час учинення діяння, передбаченого Кримінальним кодексом, могла усвідомлювати свої дії і керувати ними.

Залежно від ступеня тяжкості злочину, за Кримінальним кодексом, поділяються на:

- 1) злочини невеликої тяжкості, за які законом передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк не більше двох років або інше, більш м'яке покарання;
- 2) злочини середньої тяжкості, за які законом передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк не більше п'яти років;
- 3) тяжкі злочини, за які законом передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк не більше 10 років;
- 4) особливо тяжкі злочини. Ними визнаються злочини, за які законом передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк понад 10 років або довічне позбавлення волі.

§170. Стадії вчинення злочину. Добровільна, відмова від доведення злочину до кінця

Кримінальне законодавство визначає три стадії вчинення злочину:

- готування до злочину – це пошук, пристосування засобів чи знарядь, створення умов для вчинення злочину;
- замах на злочин – це навмисна дія, безпосередньо спрямована на вчинення злочину, якщо при цьому злочин не було доведено до кінця;
- закінчений злочин – такий етап учинення злочину, коли при здійсненні діяння настали всі ознаки складу злочину.

За готування до злочину та замах на нього відповідальність настає за законом, що передбачає кримінальну відповідальність за конкретний злочин.

Особа, яка добровільно відмовилася від готування до злочину або замаху на злочин, усвідомлюючи можливість доведення злочину до кінця, звільняється від кримінальної відповідальності. Але коли злочинну діяльність вдалося перервати на етапі готування до злочину чи замаху на злочин попри волю злочинця, то він не звільняється від покарання.

§171. Співучасть у вчиненні злочину

Злочин може бути вчинений однією особою чи за спільною участю двох або більше осіб – *співучасників*. За загальним правилом, учинення злочину кількома особами становить більшу суспільну небезпеку ніж учинення злочину однією особою. *Співучастью* вважається умисна спільна участь двох або більше осіб у вчиненні злочину.

До співучасників злочину, залежно від характеру діяльності особи та ступеня її участі в злочині, належать разом із виконавцями організатори, підмовники і пособники.

Виконавець – це особа, яка безпосередньо вчинила злочин особисто чи шляхом використання інших осіб.

Організатор – це особа, яка організувала злочин або керувала його здійсненням, або особа, яка створила злочинну організацію.

Підмовник – це особа, яка схилила інших співучасників до вчинення злочину.

Пособник – це особа, яка сприяла вчиненню злочину порадами і вказівками, підкупом чи погрозами, наданням засобів чи усуненням перешкод, а також особа, яка заздалегідь обіцяла сховати злочинця, сліди злочину або предмети, здобуті злочинним шляхом.

Співучасть у вчиненні злочину характерна для організованої злочинності й корупції. Не є співучастью не обіцяне заздалегідь переховування злочинців чи слідів злочину.

При призначенні покарання кожному зі співучасників суд враховує ступінь і характер його участі у вчиненні злочину.

§172. Мета і види кримінального покарання. Обставини, що пом'якшують і обтяжують відповідальність

Метою покарання за кримінальним законодавством є виправлення і перевиховання засуджених, запобігання вчиненню нових злочинів з боку засуджених, вплив на інших осіб, щоб вони не вчиняли злочин.

Покарання як особливий засіб державного примусу характеризується такими ознаками:

- призначається лише за вчинення злочину;
- застосовується лише на підставі закону;
- призначається лише судом;
- передбачає позбавлення та обмеження прав і свобод;
- за своїм змістом є карою (спричиняє засудженому певні обмеження і страждання).

Покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність.

Кримінальний кодекс передбачає такі *види покарань*:

1) штраф — грошове стягнення, що накладається судом у розмірах залежно від тяжкості вчиненого злочину та з урахуванням майнового стану винного;

2) позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу;

3) позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від двох до п'яти років;

4) громадські роботи, які полягають у виконанні засудженим у вільний від роботи час суспільно корисних робіт;

5) виправні роботи строком від шести місяців до двох років за місцем роботи засудженого і з відрахуванням у дохід держави від 10 до 20 відсотків суми заробітку;

6) службові обмеження для військовослужбовців строком до двох років (із суми грошового забезпечення засудженого відраховується в дохід держави від 10 до 20 відсотків, засуджений не може бути протягом цього строку підвищений у посаді та у військовому званні);

7) конфіскація майна за особливо тяжкі, а також за корисливі злочини;

8) арешт – тримання засудженого в умовах ізоляції строком від одного до шести місяців;

9) обмеження волі – тримання засудженого в кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за ним нагляду з обов'язковим залученням до праці строком від одного до п'яти років;

10) тримання військовослужбовців у дисциплінарному батальйоні строком від шести місяців до двох років;

11) позбавлення волі на певний строк, що полягає в ізоляції засудженого та поміщенні його в кримінально-виконавчі установи строком від одного до 15 років;

12) довічне позбавлення волі. Цей вид покарання встановлюється за вчинення особливо тяжких злочинів і застосовується лише у випадках, коли суд не вважає за можливе застосувати позбавлення волі на певний строк.

При призначенні покарання суд враховує особу винного та обставини справи, що пом'якшують й обтяжують відповідальність.

За Кримінальним кодексом *обставинами, які пом'якшують відповідальність* визнаються:

1) з'явлення із зізнанням, щире каяття або активне сприяння розкриттю злочину;

2) добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди;

3) учинення злочину неповнолітнім;

4) учинення злочину жінкою в стані вагітності;

5) учинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих, сімейних чи інших обставин;

6) учинення злочину під впливом погрози, примусу або через матеріальну, службову чи іншу залежність;

7) учинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними або аморальними діями потерпілого;

8) учинення злочину з перевищенням меж крайньої необхідності;

9) виконання спеціального завдання із запобігання злочинній діяльності організованої групи чи розкриття її, поєднане із учиненням злочину.

Обставинами, які обтяжують покарання, визнаються:

1) учинення злочину повторно та рецидив злочинів;

2) учинення злочину групою осіб за попередньою змовою організованою групою чи злочинною організацією;

3) учинення злочину на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі або розбрату;

4) учинення злочину в зв'язку із виконанням потерпілим службового або громадського обов'язку;

5) тяжкі наслідки, завдані злочином;

6) учинення злочину щодо малолітнього, особи похилого віку або особи, що перебувала у безпорадному стані;

7) учинення злочину щодо жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності;

8) учинення злочину щодо особи, яка перебувала в матеріальній, службовій чи іншій залежності від винного;

9) учинення злочину з використанням малолітнього або особи, що страждає психічним захворюванням чи недоумством;

10) учинення злочину з особливою жорстокістю;

11) учинення злочину з використанням умов воєнного або надзвичайного стану, інших надзвичайних подій;

12) учинення злочину загальнонебезпечним способом;

13) учинення злочину особою, що перебувала у стані алкогольного сп'яніння або у стані, викликаному вживанням наркотичних або інших одурманливих засобів;

14) убивство заручника.

За наявності декількох обставин, що пом'якшують покарання та істотно знижують ступінь тяжкості вчиненого злочину, з урахуванням особи винного суд може призначити покарання більш м'яке, ніж передбачено законом.

§173. Поняття неосудності

Неосудність — це нездатність особи внаслідок психічного розладу усвідомлювати свої дії або керувати ними під час вчинення суспільно небезпечного діяння.

Причиною такого стану може бути хронічна душевна хвороба, тимчасовий розлад душевної діяльності, недоумство чи інший хворобливий стан психіки. До неосудного можуть бути вжиті примусові заходи медичного характеру.

До примусових заходів медичного характеру закон відносить госпіталізацію до психіатричного закладу.

Не підлягає покаранню також особа, яка вчинила злочин у стані осудності, але до винесення судом вироку захворіла на душевну хворобу, яка позбавила її можливості усвідомлювати свої дії або керувати ними. Така особа може підлягати відповідальності лише після одужання.

§174. Особливості відповідальності неповнолітніх

Кримінальний кодекс розглядає вчинення злочину неповнолітніми як пом'якшувальну обставину. Адже закон зважає на те, що формування неповнолітнього як особистості ще не закінчилося. Кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилось 16 років, лише за вчинення таких тяжких злочинів, як: умисне вбивство, посягання на життя працівника міліції, умисне тяжке і середньої тяжкості ушкодження, бандитизм, зґвалтування, розбій, вимагання, умисне знищення або пошкодження майна, шляхів сполучення, транспортних засобів, незаконне заволодіння транспортними засобами, хуліганство.

При призначенні покарання неповнолітньому суд враховує умови його життя та виховання, вплив дорослих, рівень розвитку та інші особливості особи неповнолітнього.

До неповнолітніх можуть бути застосовані такі види покарань:

1) штраф — застосовується лише до неповнолітніх, що мають самостійний дохід або майно;

2) громадські роботи;

3) виправні роботи на строк від двох місяців до одного року;

4) арешт на строк від 15 до 45 діб;

5) позбавлення волі у спеціальних виховних установах на строк до 10 років, а за особливо тяжкий злочин, поєднаний з умисним позбавленням життя людини, — на строк до 15 років.

До неповнолітнього, що вчинив злочин, який не становить великої суспільної небезпеки, може бути застосовано звільнення від

відбуття покарання з випробуванням і встановленням іспитового строку тривалістю від одного до двох років.

До неповнолітнього, який вчинив злочин невеликої тяжкості й виявив щире розкаяння, судом можуть бути застосовані, зокрема, такі заходи виховного характеру: 1) застереження; 2) обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього; 3) передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, або під нагляд педагогічного чи трудового колективу; 4) направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків на строк, що не перевищує трьох років.

У разі ухилення неповнолітнього від застосування до нього примусових заходів виховного характеру ці заходи скасовуються і він направляється для відбування призначеного покарання.

§175. Звільнення від відбування покарання з випробуванням

При призначенні покарання особі, яка засуджується до позбавлення волі на строк до п'яти років, а також при призначенні покарання у вигляді виправних робіт суд, враховуючи особу винного та можливість його виправлення і перевиховання, може ухвалити звільнити винного від відбування покарання з випробуванням.

Засудженому встановлюється іспитовий строк тривалістю від одного до трьох років. Суд може покласти на засудженого певні обов'язки: попросити публічно або в іншій формі пробачення у потерпілого; не виїжджати за межі України; повідомляти про зміну місця проживання; періодично з'являтися для реєстрації в органи кримінально-виконавчої системи, пройти курс лікування від алкоголізму чи наркоманії та ін.

Контроль за поведінкою таких засуджених здійснюється органами виконання покарань за місцем проживання засудженого. Якщо засуджений не виконує покладені на нього обов'язки або систематично вчиняє правопорушення, суд направляє його для відбування призначеного покарання. Після закінчення іспитового строку засуджений, який виконав покладені на нього обов'язки, звільняється від призначеного йому покарання.

§176. Амністія і помилування

Амністія є видом повного або часткового звільнення осіб, засуджених за вчинення злочинів, від відбуття покарання. Оголошення амністії належить до повноважень Верховної Ради України і встановлюється виключно законом, в якому зазначаються категорії осіб, котрі підлягають амністії. Амністія може передбачати: скорочення строків покарання або заміну призначених судом покарань іншими, м'якшими; зняття судимості; припинення кримінального переслідування; закриття кримінальних справ на будь-якій стадії кримінального процесу. З гуманних міркувань амністія може передбачати звільнення жінок, які мають маленьких дітей, хворих, неповнолітніх. Амністія не звільняє від матеріальної відповідальності, не поширюється на ті злочини, які були вчинені до видання закону про амністію.

Відповідно до Закону України "Про застосування амністії в Україні" від 1 жовтня 1996 р. амністію не може бути застосовано до: особливо небезпечних рецидивістів; осіб, яким смертну кару в порядку помилування замінено на позбавлення волі; осіб, які мають дві і більше судимості за вчинення тяжких злочинів; осіб, яких засуджено за особливо небезпечні злочини проти держави, за бандитизм, умисне вбивство за обтяжувальних обставин.

Помилування за своїм змістом наближається до амністії. Однак акти про помилування завжди мають індивідуальний характер і застосовуються лише персонально до окремих осіб. Актом помилування може бути здійснено заміну засудженому призначеного судом покарання у вигляді довічного позбавлення волі та позбавлення волі на строк не менше 25 років.

Помилування здійснюється, як правило, на прохання засудженого, його рідних, захисника, громадських організацій тощо. Питання про помилування відносно іноземних громадян може бути поставлене також урядами їхніх країн і міжнародними організаціями. Помилування може бути застосоване до будь-якої особи, але насамперед до тих, хто щиро розкався і довів це своєю поведінкою. Згідно з Конституцією помилування здійснює Президент України.

§177. Види злочинів. Відповідальність за окремі злочини

Кримінальний кодекс України визначає такі види злочинів:

- 1) злочини проти основ національної безпеки України;
- 2) злочини проти життя і здоров'я громадян;
- 3) злочини проти волі, честі та гідності особи;
- 4) злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи;
- 5) злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина;
- 6) злочини проти власності;
- 7) злочини у сфері господарської діяльності;
- 8) злочини проти довілля;
- 9) злочини проти громадської безпеки;
- 10) злочини проти безпеки виробництва;
- 11) злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту;
- 12) злочини проти громадського порядку та моральності;
- 13) злочини у сфері обігу наркотичних засобів та інші злочини проти здоров'я населення;
- 14) злочини у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації;
- 15) злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян;
- 16) злочини у сфері використання автоматизованих електронно-обчислювальних систем;
- 17) злочини у сфері службової діяльності;
- 18) злочини проти правосуддя;
- 19) злочини проти встановленого порядку несення військової служби;
- 20) злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку.

Дискредитують авторитет органів державної влади та підривають економіку країни злочини у сфері службової діяльності, які мають характер корупції. Найбільш тяжкими серед цих злочинів є зловживання владою або службовим становищем, за які передбачено покарання – позбавлення волі до дванадцяти років з конфіскацією майна.

Особливо небезпечними і аморальними злочинами проти здоров'я населення є незаконне виготовлення, придбання, зберігання,

перевезення, переселення та збут наркотичних засобів і психотропних речовин. Наслідками такої злочинної діяльності є розпад сім'ї, деградація та смерть десятків тисяч людей. Караються такі злочини позбавленням волі до дванадцяти років з конфіскацією майна.

Серед злочинів проти життя і здоров'я людини найтяжчим є умисне вбивство за обставин, які обтяжують покарання. Цей злочин посягає на найважливіше природне право людини — право на життя. Умисне заподіяння смерті іншій людині за обставин, які обтяжують покарання (вбивство двох або більше осіб, вагітної жінки, заручника, вчинене з корисливих або хуліганських мотивів, на замовлення та ін.), карається позбавленням волі на строк від 8 до 15 років або довічним позбавленням волі з конфіскацією майна або без такої.

Останнім часом набуло поширення таке ганебне явище, як торгівля людьми, що в Кримінальному кодексі віднесено до злочинів проти волі, честі та гідності особи. Продаж, інша сплатна передача людини, а також здійснення стосовно неї будь-якої іншої незаконної угоди, пов'язаної з переміщенням її через державний кордон України з метою подальшого продажу чи передачі іншій особі для сексуальної експлуатації, використання в порнобізнесі, використання у збройних конфліктах, експлуатації її праці тощо, карається позбавленням волі на строк від трьох до восьми років з конфіскацією майна або без такої.

Нині в Україні спостерігається збільшення кількості майнових (корисливих), злочинів. Між собою корисливі злочини проти власності різняться насамперед засобами і методами їх вчинення.

Для *крадіжки* характерною є таємність викрадення, вчинення її за відсутності сторонніх осіб.

Грабіж — це відкрите, а отже, більш зухвале викрадення. Він може поєднуватися із застосуванням насильства до потерпілого чи осіб, які перешкоджають грабіжникові заволодіти майном.

Розбій — це заволодіння чужим майном шляхом нападу; в ході його застосовується насильство, яке є небезпечним для життя чи здоров'я.

Шахрайство передбачає використання для заволодіння майном обману або зловживання довір'ям, внаслідок чого майно переходить до шахрая нібито з волі потерпілого.

На визначення покарання за ці злочини впливають такі обставини:

- учинення злочину групою осіб; .
- учинення злочину рецидивістом;
- проникнення у приміщення або житло;

- розміри (вартість) викраденого або привласненого.

Останнім часом спостерігається поширення такого злочину, як вимагання (рекет).

Вимаганням вважається вимога передачі індивідуального майна громадян чи права на майно або вчинення будь-яких дій майнового характеру під погрозою насильства над потерпілим або близькими йому особами, розголошення відомостей, що ганьблять його або близьких йому осіб, пошкодження чи знищення їхнього майна. Обтяжувальними обставинами цього злочину є повторність його вчинення, здійснення його групою, погроза потерпілому вбивством чи нанесення тяжких тілесних ушкоджень. Всі ці злочини за умов наявності обтяжувальних обставин караються позбавленням волі на строк до 15 років з конфіскацією майна або без такої.

Значну суспільну небезпеку являють собою злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту. На дорогах України у 2003 р. внаслідок дорожніх пригод загинуло понад 7 тис. осіб і понад 40 тис. осіб було травмовано. Суворо кримінальна відповідальність, аж до 15 років позбавлення волі з конфіскацією майна, може бути застосована судом за незаконне заволодіння транспортним засобом. Порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особою, яка керує транспортним засобом, що спричинило потерпілому тілесне ушкодження середньої тяжкості, карається позбавленням волі на строк до трьох років.

Серед злочинів проти громадського порядку і моральності Кримінальний кодекс виділяє хуліганство, нищення, руйнування чи псування пам'яток історії або культури, наругу над могилою, жорстоке поводження з тваринами.

Найпоширенішим серед цих злочинів є *хуліганство*. Суспільна небезпечність хуліганства полягає у тому, що воно порушує умови побуту, відпочинку і праці людей, часто пов'язане із завданням шкоди особі або пошкодженням майна. На ґрунті хуліганства нерідко скоюються інші, тяжчі злочини.

Згідно з Кримінальним кодексом хуліганство — це умисні дії, що грубо порушують громадський порядок і виявляють явну неповагу до суспільства, характеризуються особливою зухвалістю чи винятковим цинізмом. Для хуліганства характерним є вчинення дій без очевидного приводу чи використання незначного приводу для розправи з потерпілими, намагання показати свою грубу силу, зневагу до громадського порядку.

Законом України від 26 липня 2002 року "Щодо посилення відповідальності за хуліганство і завідомо неправдиве повідомлення

про загрозу безпеці громадян" передбачено відповідальність за хуліганство залежно від наявності обтяжуючих обставин (наявність судимості, група осіб, опір представнику влади, застосування холодної або вогнепальної зброї тощо) від штрафу в розмірі від 500 неоподатковуваних мінімумів зарплати до позбавлення волі до 7 років.

В Україні налічується чимало пам'яток історії і культури, а також природних об'єктів, взятих під охорону держави. Охорона цих пам'яток, дбайливе ставлення до них є ознакою культури і моральності людини. Руйнування таких об'єктів є виявом бездуховності й вандалізму. Ніхто не має права без спеціального дозволу проводити розкопки курганів та інших пам'яток археології. Покаранням за такі дії може бути позбавлення волі на строк до п'яти років.

Кримінальний кодекс установлює покарання позбавленням волі на строк до трьох років за наругу над могилою (осквернення могили, розкриття її, руйнування надмогильних пам'ятників, плит тощо), викрадення предметів, які знаходяться в могилі чи на могилі.

Законодавство, спрямоване на запобігання жорстокому поводженню з тваринами, є однією з ознак цивілізованості країни, турботи держави про моральне здоров'я громадян. Кримінальним кодексом встановлюється, що жорстоке поводження з тваринами, мучення тварин, а так само нацькування тварин одна на одну, вчинене із хуліганських чи корисливих мотивів, караються штрафом до 50 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арештом на строк до шести місяців.

Проте таке, фактично символічне, покарання не відповідає аморальності подібних злочинів.

Численні дослідження кримінологів і психіатрів показують, що мучительство тварин часто є певним етапом у формуванні вкрай небезпечної для суспільства деградованої особи садиста.

У законодавстві багатьох країн світу за знущання над тваринами передбачається покарання позбавленням волі.

Велике значення для запобігання злочинності має виховання в молодих людях почуття милосердя, відрази до проявів жорстокості, формування світосприйняття, яке у відомого мислителя, православно-го проповідника та антифашиста Антонія, Митрополита Сурожського втілено в ідеї "нашої співучасті з усіма тварями в житті створеного Богом світу...світу, за який ми у відповідальності перед Богом".

Література

1. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // Голос України. – 1996. – 13 липня.
2. Закон України "Про адвокатуру" від 19 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 9. – Ст. 62.
3. Закон України "Про банки і банківську діяльність" від 7 грудня 2000 р. // Голос України. – 2001. – 23 січня.
4. Закон України "Про вибори Президента України" від 5 березня 1999 р. // Голос України. – 1999. – 25 березня.
5. Закон України "Про громадянство України" від 18 січня 2001 р. // Голос України. – 2001. – № 42. – 6 березня.
6. Закон України "Про демократичний цивільний контроль за Воєнною організацією і правоохоронними органами держави" від 19 червня 2003 року // Голос України. – 2003. – 29 липня.
7. Закон України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" від 9 липня 2003 р. – Голос України. – 2003. – 22 серпня.
8. Закон України "Про загальну середню освіту" від 13 травня 1999 р. // Голос України. – 1999. – 24 червня.
9. Закон України "Про ліцензування певних видів господарської діяльності" від 1 червня 2000 р. // Голос України. – 2000. – 25 липня.
10. Закон України "Про національні меншини в Україні" від 25 червня 1992 р. // Голос України. – 1992. – 16 липня.
11. Закон України "Про недержавне пенсійне забезпечення" від 9 липня 2003 р. // Голос України. – 2003. – 19 липня.
12. Закон України "Про нотаріат" від 2 вересня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 39. – Ст. 383 – 384.
13. Закон України "Про об'єднання громадян" від 16 червня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 34. – Ст. 504.
14. Закон України "Про освіту" від 23 травня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 34. – Ст. 451.
15. Закон України "Про особисте селянське господарство" від 15 травня 2003 р. // Голос України. – 2003. – 19 червня.
16. Закон України "Про охорону земель" від 19 червня 2003 р. // Голос України. – 2003. – 29 липня.
17. Закон України "Про охорону культурної спадщини" від 8 липня 2000 р. // Голос України. – 2000. – 25 липня.

18. Закон України "Про податок з фізичних осіб" від 22 травня 2003 р. // *Голос України*. – 2003. – 22 липня.
19. Закон України "Про прокуратуру" від 5 листопада 1991 р. // *Відомості Верховної Ради України*. – 1991. – № 52. – Ст. 793.
20. Закон України "Про ратифікацію Європейської хартії і регіональних мов або мов меншин, 1992 р." від 24 грудня 1999 р. // *Голос України*. – 1999. – 30 грудня.
21. Закон України "Про свободу совісті та релігійні організації" від 23 квітня 1991 р. // *Відомості Верховної Ради України*. – 1991. – № 25. – Ст. 283.
22. Закон України "Про соціальні послуги" від 19 червня 2003 р. // – 2003. – 22 липня.
23. Закон України "Про судоустрій". – К.: Атіка, 2002.
24. Закон України "Про фермерське господарство" від 19 червня 2003 р. // *Голос України*. – 2003. – 29 липня.
25. *Господарський кодекс України*. – К.: Атіка, 2003.
26. *Господарсько-процесуальний кодекс України*. – К.: Атіка, 2001.
27. *Земельний кодекс України*. – К.: Атіка, 2001.
28. *Кодекси України: У 3 кн.* – К.: Юрінком Інтер, 1997.
29. *Кримінальний кодекс України*. – К.: Юрінком Інтер, 2001.
30. *Кримінально-процесуальний кодекс України*. – К.: Юрінком Інтер, 2001.
31. *Сімейний кодекс України*. – К.: Атіка, 2002.
32. *Цивільний кодекс України*. – К.: Атіка, 2003..
33. Указ Президента України від 6 березня 2003 р. "Про винесення на всенародне обговорення проекту Закону України "Про внесення змін до Конституції України". // *Юридичний вісник України*. – 2003. – №12.
34. Безродний Є. В., Ковальчук Г. К., Масний О. С. *Світова класична думка про державу і право*. – К.: Юрінком Інтер, 1999.
35. Варфоломеєва Т., Гончаренко С. *Науково-практичний коментар до Закону України "Про адвокатуру"*. Законодавство про адвокатуру і адвокатську діяльність. – К.: Юрінком Інтер, 2003.
36. Головка М. Л., Пастухов В. П. *Зайнятість населення України*. – К., 1998.
37. *Історія адвокатури / Відп. ред. Т. В. Варфоломеєва*. – К., 2002.
38. *Історія держави і права України / За ред. Рогожина А. Й.* – Ч. I, II. – Х.: Основа, 1993.
39. *Коментар до Конституції України*. – К.: Ін-т законодавства ВРУ, 1996.
40. *Конституции зарубежных государств*. – М.: БЕК, 1996.

41. Конституції нових держав Європи і Азії. – К.: Укр. правнича фундація, 1996.
42. Основи конституційного права України: Підручник // За ред. В. В. Копейчикова вид. 2-е доп. – К.: Юрінком Інтер, 1998.
43. Падалка О. С., Пастухов В. П., Слюсаренко А. Г. Управління трудовим процесом в школі: правове регулювання. – К.: Укр. енциклопедія, 1993.
44. Скоропадський П. Спогади. – К.: Філадельфія, 1995.
45. Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції. – К.: Т-во "Знання України", 1993.
46. Сухарев А. Л. Правовые системы мира. – М.: Норма, 2001.
47. Трудові спори. Навчальний посібник // За ред. В. П. Пастухова. – К.: Магістр ХХІ століття, 2005.
48. Шаповал В. Державний лад країн світу. – К.: Центр правничих студій, 1999.
49. Юридичні терміни: Тлумачний словник / За ред. проф. В.Г. Гончаренка. – К.: Либідь, 2003.

ЗМІСТ

ПРОГРАМА З ОСНОВ ПРАВОЗНАВСТВА.....	3
БІЛЕТИ З ОСНОВ ПРАВОЗНАВСТВА	7
ПЕРЕДМОВА.....	11

РОЗДІЛ І. ДЕРЖАВА І ПРАВО

ТЕМА 1.	РОЛЬ ДЕРЖАВИ І ПРАВА В СУСПІЛЬСТВІ. ОСНОВНІ ТЕОРІЇ ПОХОДЖЕННЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА	13
§ 1.	Держава та право як закономірний результат розвитку цивілізації.....	13
§ 2.	Роль держави і права як атрибутів політичної влади. Держава, право і соціальна справедливість	14
§ 3.	Основні теорії походження та сутності держави і права	16
ТЕМА 2.	ДЕРЖАВА	25
§ 4.	Поняття й ознаки держави.....	25
§ 5.	Внутрішні та зовнішні функції держави	27
§ 6.	Форми держави	29
§ 7.	Держави, які існували на території сучасної України.....	34
ТЕМА 3.	ПРАВО	37
§ 8.	Поняття права та його ознаки і функції.....	37
§ 9.	Структура правової норми. Види правових норм.....	39
§ 10.	Право — особливий вид соціальних норм. Єдність та відмінність права і моралі	41
§ 11.	Джерела (форми) права	45
§ 12.	Поняття і структура правовідносин. Правосвідомість.....	46
ТЕМА 4.	СИСТЕМА ЗАКОНОДАВСТВА І СИСТЕМА ПРАВА.....	50
§ 13.	Поняття законодавства. Нормативні та індивідуальні правові акти.....	50
§ 14.	Конституція, закони та підзаконні акти. Система законодавства.....	51

§ 15.	Поняття системи права. Поділ права на галузі, підгалузі та правові інститути	53
§ 16.	Загальна характеристика основних галузей права України.....	54
ТЕМА 5.	ПРАВОВА ДЕРЖАВА. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО.....	57
§ 17.	Поняття і головні ознаки правової держави	57
§ 18.	Основні напрями формування правової держави в Україні. Громадянське суспільство	60
ТЕМА 6.	ПРАВОПОРУШЕННЯ ТА ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ	63
§ 19.	Поняття, причини та види правопорушень	63
§ 20.	Цілі, підстави та види юридичної відповідальності	64
§ 21.	Необхідна оборона та інші обставини, що виключають юридичну відповідальність	66
§ 22.	Алкоголізм, наркоманія, токсикоманія і правопорушення	67

РОЗДІЛ II.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ

ТЕМА 7.	ЗАКРІПЛЕННЯ ДЕРЖАВНОГО, НАРОДНОГО Й НАЦІОНАЛЬНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ ДО ПРИЙНЯТТЯ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ	69
§ 23.	Декларація про державний суверенітет України.....	69
§ 24.	Закон України "Про економічну самостійність України"	70
§ 25.	Акт проголошення незалежності України. Референдум 1991 року.....	70
§ 26.	Питання правонаступництва України.....	71
ТЕМА 8.	КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ – ОСНОВНИЙ ЗАКОН ДЕРЖАВИ.....	72
§ 27.	Поняття конституції як основного закону. Види конституцій.....	72
§ 28.	Джерела конституційного права в Україні	74
§ 29.	Конституційна форма правління, державного устрою і політичного режиму України.....	74

§ 30.	Державна символіка України.....	77
§ 31.	Законодавство про мови та національні меншини в Україні.....	79
§ 32.	Основи зовнішньополітичної діяльності та принципи участі України в міжнародних об'єднаннях (співдружностях).....	81
§ 33.	Закон України "Про внесення змін до Конституції України".....	83
ТЕМА 9.	ГРОМАДЯНСТВО УКРАЇНИ	85
§ 34.	Єдність і відмінність понять "людина", "особистість", "громадянин".....	85
§ 36.	Набуття громадянства України.....	87
§ 37.	Припинення громадянства України	88
§ 38.	Статус закордонних українців	89
ТЕМА 10.	КОНСТИТУЦІЙНІ ПРАВА ТА ОBOB'ЯЗКИ (ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ)	90
§ 39.	Рівноправність громадян.....	90
§ 40.	Невідчужувані права людини. Єдність прав і обов'язків	90
§ 41.	Боротьба за юридичне закріплення прав людини та сучасні міжнародно-правові стандарти в галузі прав людини	91
§ 42.	Основні конституційні обов'язки громадян. Обов'язок громадян захищати свою Вітчизну..	93
ТЕМА 11.	ОСОБИСТІ (ГРОМАДЯНСЬКІ) ПРАВА ТА СВОБОДИ ГРОМАДЯН	97
§ 43.	Захищеність особи у правовій державі. Права людини на життя, свободу та особисту недоторканність	97
§ 44.	Принцип презумпції невинуватості та право громадян на судовий захист.....	99
§ 45.	Недоторканність житла. Таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Право на невтручання в особисте життя.....	100
§ 46.	Свобода пересування та вільний вибір місця проживання	101
§ 47.	Паспортна система і реєстрація громадян за їх місцем проживання	101

§ 48.	Право на свободу світогляду і віросповідання	102
ТЕМА 12.	ПОЛІТИЧНІ ПРАВА ТА СВОБОДИ. СОЦІАЛЬНІ, ЕКОНОМІЧНІ ТА КУЛЬТУРНІ ПРАВА	109
§ 49.	Поняття політичних прав і свобод	109
§ 50.	Свобода думки і слова	109
§ 51.	Свобода зборів, мітингів, походів і демонстрацій	111
§ 52.	Право на звернення до органів державної влади та самоврядування	111
§ 53.	Право громадян об'єднуватися у політичні партії, професійні спілки та інші громадські організації	112
§ 54.	Соціальні, економічні та культурні права.....	114
ТЕМА 13.	ПРАВО НА ОСВІТУ	115
§ 55.	Завдання реформування змісту освіти	115
§ 56.	Конституційне закріплення права на освіту ..	116
§ 57.	Закон України "Про освіту"	117
§ 58.	Система та рівні освіти в Україні. Типи загальноосвітніх закладів відповідно до Закону "Про загальну середню освіту".....	117
§ 59.	Закон України "Про вищу освіту". Освітні рівні вищої освіти	119
§ 60.	Учасники навчально-виховного процесу. Права та обов'язки учнів	121
§ 61.	Управління освітою	122
§ 62.	Правовий статус навчально-виховних закладів	123
ТЕМА 14.	НАРОДНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ.....	125
§ 63.	Поняття і форми здійснення народного суверенітету.....	125
§ 64.	Засади та принципи виборчого права в Україні.....	127
§ 65.	Виборча система в Україні.....	129
§ 66.	Конституційне регулювання референдумів ...	132
ТЕМА 15.	ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ	134
§ 67.	Верховна Рада України. Правовий статус і компетенція Верховної Ради України	134

§ 68.	Законодавчий процес	137
§ 69.	Структура, органи та апарат Верховної Ради України	138
§ 70.	Статус народного депутата України.....	141
ТЕМА 16.	ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНИ	144
§ 71.	Правовий статус Президента України	144
§ 72.	Повноваження Президента України	149
ТЕМА 17.	УРЯД І ЦЕНТРАЛЬНІ ОРГАНИ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ УКРАЇНИ	151
§ 73.	Кабінет Міністрів України.....	151
§ 74.	Повноваження Кабінету Міністрів України... ..	153
§ 75.	Міністерства та інші центральні органи виконавчої влади	154
ТЕМА 18.	МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ І МІСЦЕВІ ОРГАНИ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ.....	156
§ 76.	Місцеве самоврядування та органи самоорганізації населення	156
§ 77.	Місцеві органи виконавчої влади.....	160
§ 78.	Спеціальний статус міста Києва як столиці України.....	161
§ 79.	Автономна Республіка Крим	162
ТЕМА 19.	СУДОВА ВЛАДА В УКРАЇНІ	167
§ 80.	Поняття судової влади, завдання та засади здійснення правосуддя	167
§ 81.	Система судів загальної юрисдикції. Загальні суди. Господарські суди. Третейські суди.....	170
§ 82.	Конституційний Суд України	177
§ 83.	Статус суддів України.....	180
§ 84.	Цивільно-процесуальне право	181
§ 85.	Державна виконавча служба.....	184
§ 86.	Кримінально-процесуальне право	185
§ 87.	Державний департамент України з питань виконання покарань.....	186
§ 88.	Державна судова адміністрація України	187
ТЕМА 20.	ПРАВООХОРОННІ ОРГАНИ ТА АДВОКАТУРА	189
§ 89.	Поняття правоохоронних органів.....	189
§ 90.	Прокуратура України.....	189
§ 91.	Правовий статус міліції.....	191

§ 92.	Служба безпеки України	192
§ 93.	Поняття оперативно-розшукової діяльності ..	193
§ 94.	Органи юстиції.....	194
§ 95.	Органи Державної прикордонної служби України	195
§ 96.	Державна податкова адміністрація	196
§ 97.	Митна служба	196
§ 98.	Адвокатура	199
ТЕМА 21.	НОТАРІАТ В УКРАЇНІ.....	202
§ 99.	Нотаріат в Україні.....	202

РОЗДІЛ III.

ОКРЕМІ ГАЛУЗИ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

ТЕМА 22.	ЦИВІЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО	205
§ 100.	Джерела цивільного законодавства.....	205
§ 101.	Цивільно-правові відносини.....	207
§ 102.	Цивільна правоздатність, дієздатність.....	210
§ 103.	Визнання громадянина безвісно відсутнім і оголошення громадянина померлим.....	215
§ 104.	Юридичні особи	216
§ 105.	Держава як суб'єкт цивільного права.....	218
§ 106.	Особисті немайнові права громадян. Захист честі, гідності й ділової репутації.....	219
§ 107.	Право власності та його захист	221
§ 108.	Форми та види власності	224
§ 109.	Інтелектуальна власність	226
§ 110.	Зобов'язання та засоби їх забезпечення.....	226
§ 111.	Авторське право. Суміжні права	228
§ 112.	Цивільно-правові правочини (угоди). Договори	230
§ 113.	Позовна давність.....	234
§ 114.	Договір купівлі-продажу	236
§ 115.	Договір майнового найму (оренди).....	237
§ 116.	Договір позики	238
§ 117.	Договір дарування	238
§ 118.	Договір довічного утримання.....	239
§ 119.	Цивільно-правова відповідальність. Делікт...	241
§ 120.	Спадкове право	244

ТЕМА 23. ЖИТЛОВЕ ЗАКОНОДАВСТВО	250
§ 121. Конституційне право на житло. Житловий кодекс.....	250
§ 122. Права та обов'язки власників і наймачів житлового приміщення	253
§ 123. Об'єднання співвласників багатоквартирного будинку	254
ТЕМА 24. СІМЕЙНЕ ЗАКОНОДАВСТВО	257
§ 124. Міжнародні стандарти в галузі охорони сім'ї та дитинства. Конвенція про права дитини	257
§ 125. Сімейний кодекс України	259
§ 126. Порядок укладення шлюбу і створення сім'ї	260
§ 127. Рівність прав та обов'язків подружжя.....	263
§ 128. Припинення шлюбу і визнання шлюбу недійсним	266
§ 129. Взаємні права та обов'язки батьків і дітей	268
§ 130. Усиновлення (удочеріння). Патронат.....	269
§ 131. Позбавлення батьківських прав.....	272
§ 132. Опіка і піклування	273
ТЕМА 25. ТРУДОВЕ ЗАКОНОДАВСТВО	275
§ 133. Конституційне право на працю і відпочинок	275
§ 134. Трудові правовідносини.....	276
§ 135. Кодекс законів про працю України (КЗпП) ...	276
§ 136. Колективні договори і угоди.....	277
§ 137. Трудовий договір: поняття та порядок укладення.....	279
§ 138. Зміна умов трудового договору	282
§ 139. Підстави та порядок припинення трудоного договору	282
§ 140. Робочий час і його види	286
§ 141. Правове регулювання часу відпочинку	289
§ 142. Оплата праці.....	293
§ 143. Трудова дисципліна	293
§ 144. Відповідальність за прогул і за появу на роботі у нетверезому стані.....	295
§ 145. Матеріальна відповідальність працівників за шкоду, заподіяну з їх вини підприємству, установі, організації	296

§ 146. Матеріальна відповідальність підприємств, установ, організацій за шкоду, заподіяну працівникам.....	298
§ 147. Особливості праці жінок, молоді та інвалідів.....	299
§ 148. Розв'язання індивідуальних і колективних трудових спорів.....	303
ТЕМА 26. ЗАКОНОДАВСТВО ПРО СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ І ОХОРОНУ ЗДОРОВ'Я.....	306
§ 149. Право на соціальний захист і достатній життєвий рівень	306
ТЕМА 27. ФІНАНСОВЕ ЗАКОНОДАВСТВО.....	312
§ 150. Відносини, які регулюються фінансовим законодавством.....	312
§ 151. Державний бюджет України	313
§ 152. Банки. Довірчі товариства	314
ТЕМА 28. ЗАКОНОДАВСТВО ПРО ПІДПРИЄМНИЦЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ. ОСНОВНІ ОРГАНІЗАЦІЙНІ ФОРМИ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	316
§ 153. Правове регулювання підприємницької діяльності в Україні. Підприємства, їх види та порядок утворення	316
§ 154. Господарські товариства	322
§ 155. Фермерські господарства	324
§ 156. Свобода конкуренції та захист прав споживачів	326
ТЕМА 29. ЕКОЛОГІЧНЕ ЗАКОНОДАВСТВО.....	328
§ 157. Загальна характеристика законодавства про охорону навколишнього середовища. Екологічні права та обов'язки природокористувачів	328
§ 158. Червона книга України.....	331
ТЕМА 30. ЗЕМЕЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО.....	333
§ 159. Загальна характеристика Земельного кодексу України.....	333
§ 160. Право власності на землю.....	335
§ 161. Оренда землі.....	341
§ 162. Особисте селянське господарство	342

§ 163. Охорона земель	343
§ 164. Порядок вирішення земельних спорів.....	344
§ 165. Землеустрій України	345
ТЕМА 31. АДМІНІСТРАТИВНЕ ЗАКОНОДАВСТВО ...	347
§ 166. Відносини, які регулюються адміністративним правом. Кодекс України про адміністративні правопорушення	347
§ 167. Адміністративні стягнення та адміністративна відповідальність	349
ТЕМА 32. КРИМІНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО.....	352
§ 168. Загальна характеристика Кримінального кодексу України.....	352
§ 169. Поняття та ознаки злочину. Класифікація злочинів	353
§ 170. Стадії вчинення злочину. Добровільна, відмова від доведення злочину до кінця.....	355
§ 171. Співучасть у вчиненні злочину	355
§ 172. Мета і види кримінального покарання. Обставини, що пом'якшують і обтяжують відповідальність.....	356
§ 173. Поняття неосудності.....	358
§ 174. Особливості відповідальності неповнолітніх	359
§ 175. Звільнення від відбування покарання з випробуванням.....	360
§ 176. Амністія і помилування	361
§ 177. Види злочинів. Відповідальність за окремі злочини	362
Література	366

**В. П. Пастухов, В. Ф. Пеньківський, Л. М. Подкоритова,
М. Ю. Наум, М. О. Міщук, В. А. Шатіло**

О75 Основи правознавства: Навчальний посібник / Під загальною редакцією В. П. Пастухова. – К.: Алерта, 2005. – 377 с.

ISBN 966-8533-29-1

У навчальному посібнику висвітлюються основи теорії держави і права, конституційного права України, основи адміністративного, цивільного, сімейного, трудового, земельного, екологічного, житлового, фінансового, кримінального права, правові основи підприємницької діяльності, чинна система правоохоронних органів України тощо. В посібнику використано нове законодавство, враховані актуальні в сучасному житті України питання конституційної реформи, підвищення ролі релігійних організацій в формуванні духовних основ суспільства, правових засобів укріплення сім'ї, забезпечення охорони навколишнього середовища та ін.

Розраховано на учнів старших класів загальноосвітніх шкіл, ліцеїв, гімназій, абітурієнтів, студентів вищих навчальних закладів, усіх, хто цікавиться питаннями права.

ІБ ПНУС

681327

УДК 34(075.8)
ББК 67.0

Навчальне видання

ПАСТУХОВ Володимир Павлович
ПЕНЬКІВСЬКИЙ Вадим Федорович
ПОДКОРИТОВА Лариса Миколаївна
НАУМ Михайло Юрійович
МІЩУК Михайло Олександрович
ШАТІЛО Володимир Анатолійович

ОСНОВИ ПРАВОЗНАВСТВА

Навчальний посібник

Керівник видавничих проектів: О. В. Діордійчук
Комп'ютерний набір і верстка: О. В. Діордійчук
Редактор: І. М. Мартинюк

Підписано до друку 08.07.2005. Формат 60×84 ¹/₁₆.
Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 21,91. Тираж 4000 прим.
(1-й завод 1-2000 прим.). Зам. № 5-1314

Видавництво «АЛЕРТА»
04205 Київ, просп. Оболонський, 16^А.
т. (044) 410-17-53; 418-34-51
E-mail: alerta@ukr.net
Свідоцтво: ДК 788 від 29.01.2002 р.

ЗАТ "Віпол" ДК №15
03151, Київ-151, вул. Волинська, 60.